

TEORIJA IN PRAKSA

4/2000



RUŽBOSLOVNA REVIJA

TEORIJA IN PRAKSA

Družboslovna revija



Let. XXXVII št. 4
Julij / avgust 2000,
UDK 3, ISSN 0040-3598

USTANOVITELJ IN
IZDAJATELJ/Publisher
Fakulteta za družbene vede v
Ljubljani

GLAVNI UREDNIK/Editor
Igor Lukšič

SEKRETARKA/Secretary
Irma Vidmar-Vozelj

OBLIKOVALEC
/Designer
Ismar Mujezinović

IZVEDBA
Epromak

TISK
Tiskarna Jože Moškrič, d.d.

UREDNIKI/Associate Editors
Ivan Bernik, Anton Grizold,
Marko Lah, Igor Lukšič,
Breda Luthar, Zdenka Šadl

UREDNIŠKI SVET/Editorial
Advisory Board
Milan Balažič, Marjan Brezovšek,
Ljubica Jelušič, Maca Jogan, Stane
Južnič, Andrej Kirn, Vlado Miheljak,
Zdravko Mlinar (predsednik),
Marjan Svetličič, Niko Toš,
Mirjana Ule, France Vreg

MEDNARODNI UREDNIŠKI
SOSVET/International Advisory
Board
Luigi Graziano
(University of Torino, Italija),
Michael T. Greven
(University of Hamburg, Nemčija),
Stein Kuhnle
(University of Bergen, Norveška),
Arend Lijphart
(University of California, USA),
Philippe Manigart
(Bruxelles, Belgija)
Helmut Willke
(University of Bielefeld, Nemčija),
Peter Dahlgren
(University of Lund, Švedska),
Henry Teune
(University of Pennsylvania, USA)

Članki se referirajo v:

Political Science Abstracts, Sociological Abstracts, Cobiss, IBZ-International
Bibliography of Periodical Literature, IBZ-DC-ROM, IBZ-International Bibliography
of Books Reviews of Scholarly Literature, IBR-CD-ROM

Uredništvo/Editorial board

1000 LJUBLJANA, Kardeljeva pl. 5, tel. 061/1805-147, faks: 061/1805-108

Teorija in praksa je dostopna na internetu
[HTTP://WWW.UNI-LJ.SI/~FD_TIP/INDEX.HTML](http://WWW.UNI-LJ.SI/~FD_TIP/INDEX.HTML)

Naročnina za I. polletje 2000

za študente in dijake 3.000,00 SIT, za druge individualne naročnike 4.000,00 SIT,

za podjetja in ustanove 8.000,00 SIT, za tujino 9.000,00 SIT

Cena tega zvezka v prosti prodaji je 2.000,00 SIT

Revija izhaja ob podpori Ministrstva za znanost in tehnologijo in Ministrstva za kultura Republike Slovenije.



TEORIJA IN PRAKSA



družboslovna revija

Letnik XXXVII, št. 4, str. 585-794

Ljubljana, julij - avgust 2000

**ČLANKI**

Maca JOGAN: Spolno nadlegovanje žensk na delovnem mestu	589
Marjan SVETLIČIČ, Matija ROJEC in Andreja TRTNIK: Strategija pospeševanja slovenskih neposrednih investicij v tujino	623
Igor KOTNIK: Spremembe ekonomskega dejavnika in varnost v sodobnem svetu	646
Karmen ERJAVEC: Medijska pismenost kot pogoj uspešne politične socializacije	672
Monika TRATNIK: Management informacij v izobraževanju	686
Marko KIRN: Razumevanje kulturnih razsežnosti v organiziranju mednarodne skupnosti	700
Gorazd MEŠKO: Pogledi na preprečevanje kriminalitete v pozno modernih družbah	716

SLOVENIJA IN ČEŠKA

Stanislav ČERNOŠA: Slovenija in Češka v preddverju EU	728
Aleš BALUT, Ladislav CABADA: Post-komunistične stranke - primerjava razvoja Zveze komunistov Slovenije in komunistične stranke Češkoslovaške	749

**ZNANSTVENA IN STROKOVNA SREČANJA****587**

Drago ZAJC: Poročilo o enajstih slovenskih politoloških dnevih "Vertikalna in horizontalna odgovornost v sodobnih poliarhijah"	767
Lev KREFT: Tretja pot za tretje življenjsko obdobje	769

**PRIKAZI, RECENZIJE**

Aleš Debeljak: Na ruševinah modernosti. Institucija umetnosti in njene zgodovinske oblike (Peter Stankovič)	772
Wolfgang Benz: Holokavst (Maca Jogan)	777
Mario Morcellini: La TV fa bene ai bambini; Giovanni Sartori: Homo videns - Televisione e post-pensiero (Zala Grilc)	780

**AVTORSKI SINOPSIS**

786



ARTICLES

Maca JOGAN: Sexual Harassment at the Workplace	589
Marjan SVETLIČIČ, Matija ROJEC and Andreja TRTNIK: Strategy of Accelerating Slovene Direct Foreign Investment	623
Igor KOTNIK: Changing Economic Factors and Security in the Contemporary World	646
Karmen ERJAVEC: Media Literacy as a Condition for Successful Political Socialization	672
Monika TRATNIK: Information Management in Education	686
Marko KIRN: Understanding Cultural Extensions in the Organizing of the International Community	700
Gorazd MEŠKO: Views on Crime Prevention in Postmodern Societies	716

SLOVENIA AND THE CZECH REPUBLIC

Stanislav ČERNOŠA: Slovenia and the Czech Republic in the EU Waiting Room	728
Aleš BALUT, Ladislav CABADA: Post-communist Parties - Comparison of the Development of the Slovenian Communist Association and the Czechoslovakian Communist Party	749



SCIENTIFIC AND EXPERT MEETINGS

Drago ZAJC: Report on the 11th Slovene Politological Days "Vertical and Horizontal Responsibility in Modern Polyarchies"	767
Lev KREFT: The Third Way for the Third Life Period	769



PRESENTATIONS, REVIEWS

Aleš DEBELJAK: On the Rubble of Modernity. The Institution of Art and her Historical Forms (Peter Stankovič)	772
Wolfgang Benz: Holocaust (Maca Jogan)	777
Mario Morcellini: La TV fa bene ai bambini; Giovanni Sartori: Homo videns - Televisione e post-pensiero (Zala Grilc)	780



AUTHORS' SYNOPSES

786

SPOLNO NADLEGOVANJE NA DELOVNEM MESTU

Povzetek. Po predstavitvi najpomembnejših izsledkov in teoretskih ter metodoloških dilem v raziskovanju spolnega nadlegovanja na delovnem mestu, s katerimi se srečujejo raziskovalci v okoljih, kjer že dobri dve desetletji sistematično proučujejo in praktično urejajo ta pojav, avtorica predstavlja izsledke mnenjske raziskave, s katero so bili na reprezentativnem vzorcu odraslih oseb v Sloveniji (s pošto anketo v juniju 1999) zbrani podatki o obsegu, akterjih in načinih reagiranja na spolno nadlegovanje na delovnem mestu (v celotnem poteku zaposlitve). Večina zaposlenih ni nikoli doživela nobene oblike (niti verbalne niti telesne) spolnega nadlegovanja. Med tistimi, ki so to doživeli, pa izrazito prevladujejo ženske (npr. vsaka 3. respondentka je doživela žvižganje, ocenjujoče ogledovanje, namige pa tudi "slučajne" telesne dotike); ženske so neprimerno bolj kot moški izpostavljene tudi bolj grobim oblikam spolnega nadlegovanja (npr. izsiljeni objemi in poljubi – vsaka 16. ženska in komaj vsak 83. moški). Nasploh prevladujejo "milejše" verbalne in telesne oblike heteroseksualnega moškega nadlegovanja ob horizontalni osi moči, po obsegu jim sledi nadlegovanje po vertikalni osi (tarče so podrejene ženske), zelo redko pa prihaja do nadlegovanja, ki je nasprotno hierarhični razporeditvi formalne moči v organizaciji. Neodvisno od izobrazbene ravni, položaja na delovnem mestu in starosti prevladujejo osebne reakcije na nadlegovanje: umikanje in izogibanje ter blago verbalno zavračanje (s šalo); sorazmerno pogost je fizični upor, medtem ko je iskanje pomoči v neformalni mreži redko, skoraj odsotno pa je iskanje institucionalne pomoči.

Ključni pojmi: spolno nadlegovanje na delovnem mestu, spolna neenakost, seksizem, androcentrizem

Uvod

Vsakdanji pojav medčloveških odnosov na delovnem mestu je tudi spolno obnašanje, ki se razteza od prijateljskih in sproščujočih, sporazumnih do bolj ali

* Maca Jogan je redna profesorica (v pokojju) na Fakulteti za družbene vede v Ljubljani.

manj nasilnih oblik. Vendar pa sociologi doslej niso posvečali veliko pozornosti različnim oblikam – zlasti – nenasilnega spolnega obnašanja na delovnem mestu. Po oceni C. Williams (1999:74) je k temu pripomogla predstava, da je organizacija z vedno večjo birokratizacijo očiščena različnih "iracionalnih" sestavin (kot sta npr. ljubezen in spolnost). Da ta predstava ne drži in da ima spolnost (tudi) v sodobnosti veliko vlogo, dovolj zgovorno pričajo različni spolni škandali (prim. B. Clinton v ZDA) in končno tudi sistematična prizadevanja za odpravljanje tistih oblik spolnega obnašanja, ki ogrožajo človekovo dostojanstvo na delovnem mestu.

Ob priznanju, da je spolnost sestavina odnosov na delovnem mestu, pa se pojavi pomembno vprašanje, kako razlikovati med želenim in neželenim spolnim obnašanjem. Pri določanju te razlike namreč ne obstajajo neka obče sprejeta natančna objektivna merila, temveč je razlikovanje v veliki meri odvisno od subjektivne ocene vpletenih oseb. Torej ni spolno obnašanje po sebi že sporno, zoprno in predmet pritožb in označevanja, da je nadlegovanje, temveč je to kontekstualno pogojeno, odvisno od prizadetih posameznikov/c, od njihovega razumevanja in definiranja situacije.

To, da moški in ženske uživajo v spolnih obnašanjih v nekaterih delovnih okoljih, ne izključuje možnosti nevarnih rezultatov. Po C. Williams (1999:91) posamezniki lahko uporabljajo dvojna merila za to, kdo se vključuje, kdo pa je izključen iz spolnostne kulture na delovnem mestu. Med izključenimi prevladujejo marginalne skupine in pripadniki teh skupin so tudi pogostejše kot pripadniki dominantnih skupin obdolženi spolnega nadlegovanja, če se vključujejo v spolna obnašanja. Tudi organizacije lahko uporabljajo dvojna merila pri odločanju o vključenosti v spolno obnašanje ter pri vrednotenju te vključenosti. Sproščujoče in sporazumno spolno obnašanje je lahko tudi sestavina ciljev organizacije, kar pa povzroča ambivalentne reakcije med zaposlenimi (npr. natakarcam laska javno priznavanje njihove privlačnosti, hkrati pa se pritožujejo, da so spolno eksploatirane).

Organizacije se nikoli ne bodo mogle znebiti spolnosti in spolne različnosti, lahko pa storijo več za to, da so zaposleni zavarovani pred nadlegovanjem in diskriminacijo. Za doseganje tega cilja pa je potrebno poznavanje samega pojava, njegovih posledic in vzrokov. Namen prispevka je predstavitev glavnih (spo)znanih o spolnem nadlegovanju, do katerih so privedla raziskovanja v zadnjih dveh desetletjih v različnih okoljih, oris teoretskih in metodoloških problemov, ki se pojavljajo pri razkrivanju tega pojava in opis stanja ob koncu 90. let 20. stoletja v Sloveniji.

(Ne)vidnost spolnega nadlegovanja na delovnem mestu

Spolno nadlegovanje je postalo družbeno vidno, ko so bile izkušnje prizadetih ubesedene in ko je ta pojav dobil svoje mesto v javnem govoru (diskurzu). V ZDA se je to začelo konec 70. let 20. stoletja, kajti *"do leta 1976 je bilo o spolnem nadlegovanju težko govoriti, saj ni bilo besede zanj, to pa je onemogočalo posplošeno, skupno družbeno definicijo. Vendar pa tega, za kar ni imena, ne smemo mešati s*

tem, kar ne obstaja" (ocena Mac Kinnon, po Liz Kelly, 1996:102). Skupna definicija in seznanjenost (potencialno) prizadetih z njo, pa je zelo pomembna sestavina razkrivanja in tudi odpravljanja tega pojava.

Manjše raziskave, ki so potekale v drugi polovici 70. let 20. stoletja v ZDA (Russell, 1984:269), so imele velik vpliv na ozaveščanje o tem pojavu. V začetku 80. pa je bila opravljena prva velika znanstveno natančna raziskava na reprezentativnem vzorcu več kot 20.000 zaposlenih v federalnih ustanovah v ZDA (raziskavo je izpeljal Merit Systems Protection Board, objavljena je bila 1981). Po D. Russell (1984:270) je bilo spolno nadlegovanje v tej raziskavi opredeljeno kot *"namerni ali ponavljajoči se nenaprošeni besedni komentarji, kretnje ali fizični stiki spolne narave, ki veljajo pri naslovniku kot neprijazni"*.

Konec 90. let pa na vprašanje, kaj je spolno nadlegovanje, opirajoč se na ovrednotenje dosežkov in hиб preteklih raziskav, Sandy Welsh (1999:169-170) navaja, da je to vrsta spolne diskriminacije, ki jo sestavljata dve obliki: quid pro quo nadlegovanje in sovražno okolno nadlegovanje. Prva oblika se pojavlja tedaj, kadar se spolne grožnje ali podkupovanje uporablja kot pogoj za zaposlitev ali za odločitev v zvezi z delom. Drugo obliko pa predstavljajo govorne in telesne kretnje, ki ustvarjajo zastraševalno in sovražno delovno okolje posameznici/ku (nagajanje na podlagi spola).

Ti dve dimenziji vključuje tudi opredelitev spolnega nadlegovanja, na kateri temeljijo *Pravila ravnanja za ukrepanje proti spolnemu nadlegovanju* (po Kozmik, 1999:75), ki jih je 1993 sprejela Komisija EU. Zmanjševanje nadlegovanja in diskriminacije po spolu je namreč tudi eden od ključnih ciljev v strategiji razvoja Evropske unije.

"Spolno nadlegovanje pomeni nezaželeno ravnanje spolne narave ali drugo ravnanje, temelječe na spolu, ki ogroža dostojanstvo žensk in moških na delovnem mestu; vključuje nezaželeno fizično, verbalno ali neverbalno ravnanje."

Ta splošna definicija (ki je podobna definiciji tega pojava v ZDA; Harris, 1997: 155) je natančno razčlenjena po posameznih tipih nadlegovanja tako, da:

- a) fizično ravnanje spolne narave vsebuje nezaželen fizični stik, dotikanje, trepljanje, ščipanje, prisilni spolni odnos itd.;
- b) verbalno ravnanje spolne narave vključuje nedobrodošlo osvajanje, predloge v zvezi s spolnostjo ali siljenje k spolni dejavnosti, ponavljajoče se predloge za druženje zunaj delovnega mesta, žaljivo spogledovanje, sugestivne pripombe, namigovanja ali opolzke komentarje;
- c) neverbalno ravnanje spolne narave obsega kazanje pornografskih ali spolno sugestivnih slik, predmetov ali besedil, pohotne poglede, žvižganje ali spolno sugestivne geste.

Poleg ravnanj, ki so bolj ali manj očitno povezana s spolnostjo, pa je v definiciji nadlegovanja zajeto tudi "drugo" ravnanje, ki temelji na spolu, kamor je uvrščeno zasmehovanje in posmehovanje, zastraševanje, fizična napadalnost do

zaposlenega, poniževalno in sramotilno obrekovanje, žaljive opazke o videzu, obleki – vse samo zaradi pripadnosti določenemu spolu.

Za spolno nadlegovanje kot nesprejemljivo obliko spolnega obnašanja gre: če je za nadlegovano osebo (tarčo) nezaželeno, nesprejemljivo in žaljivo; če se pozitiven ali negativen odnos nadlegovane osebe uporablja kot sredstvo za določanje zaposlitve in/ali napredovanja na delovnem mestu; če takšno obnašanje ustvarja zastrašujoče, sovražno ali ponižujoče delovno okolje za nadlegovano osebo. Ocena prizadete osebe o neželenosti oziroma individualno določena meja med dopustnim in nedopustnim je ključno merilo, s katerim je neko spolno obnašanje označeno kot spolno nadlegovanje.

Obseg spolnega nadlegovanja na delovnem mestu

Raziskave, ki so bile opravljene v večini držav EU, kažejo, da je spolno nadlegovanje na delovnem mestu navzoče v vsaki državi, da je celo "najverjetneje problem v vsakem podjetju" in da prizadete niso samo ženske temveč tudi moški, čeprav v bistveno manjšem obsegu (Kozmik 1999: 13). Podobno stanje je tudi v drugih okoljih.

Po podatkih različnih raziskav (Gruber, 1998:303) je skoraj polovica zaposlenih žensk v severni Ameriki (konec 80. let 20. st.) v dveletnem obdobju doživela spolno nadlegovanje. Te raziskave tudi kažejo, da je delež nadlegovanih žensk v tipično moških dejavnostih višji kot v spolno mešanih ali feminiziranih: tako je npr. 1991 74% žensk v mornariških enotah ZDA doživelo eno ali več oblik spolnega nadlegovanja; višje stopnje pa so bile dokumentirane tudi za ženske v policijskih poklicih. Ali, veliko več žensk zaposlenih v prometu je doživelo spolno nadlegovanje v primerjavi z uradnicami (60%:6% – po Gruber, 1998:302).

V raziskavi v začetku 80. na reprezentativnem vzorcu več kot 20.000 zaposlenih v federalnih ustanovah v ZDA (po Russell, 1984:270) je 42% žensk in 15% moških odgovorilo, da so bili v obdobju dveh let (od maja 1978 do maja 1980) spolno nadlegovani na delovnem mestu. Večina respondentov je doživela več kot eno obliko spolnega nadlegovanja, večinoma je trajalo več kot en teden, mnoga nadlegovanja so trajala več kot 6 mesecev. Tisti, ki so prej delali tudi zunaj federalnih ustanov, so poročali, da stanje v federalnih ustanovah ni slabše kot je v lokalnih državnih ustanovah ali v privatnem sektorju.

Na podlagi izsledkov vrste raziskav S.Welsh (1999:170–172) ugotavlja, da so se raziskovalke/ci večinoma usmerili na nadlegovanje žensk, moške izkušnje so v glavnem neraziskane. Ocene glede obsega pa se precej razlikujejo. Glede na obseg vzorca se delež žensk, ki so izkusile spolno nadlegovanje na delovnem mestu, giblje od 16%–90%. Raziskava v drugi polovici 90. v ZDA (US National Women's Study) kaže, da je 12% žensk v svojem življenju izkusilo spolno nadlegovanje. Raziskovanje spolnega nadlegovanja v Kanadi na slučajnem vzorcu iz celotne populacije kaže na razliko v obsegu od 23% (Welsh – 1997) do 51% (Gruber – 1997). Velika variabilnost pa sproža vprašanje samega empiričnega raziskovanja, namreč merjenja spolnega nadlegovanja.

Kot ugotavlja J. E. Gruber (1998:304) sta pomembna dejavnika organizacijske kulture, ki vplivata na obseg spolnega nadlegovanja v delovnih organizacijah, zlasti strpnost do nadlegovanja v delovnem okolju ter drža odgovornih (kako odgovorni razumejo obvezo, da bi učinkovito obravnavali probleme nadlegovanja in uresničevanje politik in postopkov za boj proti tem problemom). Tako strpna okolja dopuščajo moškim, da razumejo ženske kot spolne objekte in da se potem do njih obnašajo seksistično in neprimerno. Tudi ženske reakcije so odvisne od tega okolja, od njihovih predstav o stopnji tveganja, ki ga prinaša pritoževanje zoper nadlegovanje, od pričakovanj, da bodo pritožbe resno sprejete in od verjetnosti, da bodo storilci kaznovani. Gruber (1998:307) je v raziskavi reprezentativnega vzorca kanadskih žensk (1.990 oseb) 1992 ugotovil, da je bolj pomembno, kje ženska dela, kot kaj dela (torej okolje delovnega mesta). Okolja, kjer prevladujejo moški, so bolj sovražna kot druga okolja (bolj verjetno je, da se bodo dotikali žensk, jih otipavali in zalezovali). V takšnih razmerah je tudi bolj verjetno, da bodo moški svoje delovno okolje opremili z gradivom, ki opredeljuje seksualnost.

K (po)ustvarjanju obče strpnosti do spolnega nadlegovanja in s tem k zmanjševanju vidnosti tega pojava v javnosti prispevajo tudi "miti", kot razširjena stereotipna stališča glede spolnega nadlegovanja imenujeta Richard J. Harris in Juanita M. Firestone (1997:156). Kot primere popačenih razlag – "mitov" avtorja omenjata naslednje: prepričanje, da spolno nadlegovanje ni pogosto; ocene, da žrtev sama prosi za nadlegovanje z izzivalnim obnašanjem in oblačenjem; stališča, da ženska žrtev napačno obdolžuje storilca na podlagi osebne zamere, jeze. Ti miti, ki ne ustrezajo podatkom iz empirične evidence, odražajo tendenco obdolževanja žrtev, zato zmanjšujejo pripravljenost prizadetih, da bi poročali o svojih izkušnjah. Prizadeti so (bili) pogosto označeni le kot "troublemakers" in deležni negativnih posledic.

Na klimo na delovnem mestu znatno vpliva tudi obnašanje vodilnih v organizaciji. Kot je pokazalo več raziskav (po Gruber 1998:304), je manj problemov z nadlegovanjem v tistih organizacijah, v katerih so vodje dejavni v omejevanju nadlegovanja, kakor v tistih, kjer so indiferentni ali celo spodbujajo seksualno nadlegovanje. Prav tako vodstvo lahko vpliva na zmanjševanje spolnega nadlegovanja z uresničevanjem politike ozaveščanja (npr. pamfleti, plakati, izobraževalni programi ipd.) glede spolnega nadlegovanja, kar spodbuja prijavljanje takšnih dejanj in ukrepanje zoper storilce. Tako je longitudinalno raziskovanje v vojaških dejavnostih v ZDA pokazalo upad deleža žensk, ki so doživele katero koli obliko spolnega nadlegovanja, od 64% (1988) na 55% (1995) (Gruber 1998:305).

Razmik med izkušnjami in zaznavanjem spolnega nadlegovanja

Kontekstualna pogojenost vpliva tudi na razmik med osebnimi izkušnjami in zaznavanjem ter označevanjem spolnega obnašanja kot nadlegovanja. Ali bo neko določeno spolno obnašanje označeno kot nadlegovanje, je odvisno od "objektivnega" zaznavanja in "subjektivnega" dojemanja tega pojava. Pomembno je, kako so opredeljene meje tega pojava v veljavni in prevladujoči pomenski strukturi

interakcij in prav tako, kako so pri posameznikih zamejena dopustna in nedopustna delovanja, ki so bodisi posredno ali neposredno seksualne narave bodisi vezana na družbeno in kulturno določeno spolno vlogo.

Glede na to, da je strogo androcentrična kultura in delno tudi takšna institucionalna regulacija medčloveških odnosov že zrahljana (Jogan, 1994), je razumljivo, da subjektivno dojetje in označevanje pojava variira glede na stopnjo erozije ali trdnosti tradicije. Kot poroča S. Welsh (1999:173), nudijo raziskave različne odgovore glede subjektivnega razumevanja pojava. Tako so socialni psihologi ugotovili, da ženske in moški z bolj tradicionalnimi zadržanji, stališči označujejo manj vrst obnašanj kot spolno nadlegovanje. Na samooznačevanje izkušenj vplivajo tudi različne individualne značilnosti (kot npr. spolna usmeritev, rasna pripadnost, položaj v organizaciji ipd.) in širši navezni okvir dogajanja (ali gre za spolno interakcijo znotraj ali zunaj iste rase, razreda ipd.): meje dopustnosti so znotraj "kroga" širše, isti pojav je manj problematičen, kot če bi prišlo do njega zunaj tega okvira. Bolj surovo, vsiljivo in pogosto spolno obnašanje bo bolj verjetno označeno kot spolno nadlegovanje. Je pa precej razprav o tem, ali moški in ženske različno dojemajo spolno nadlegovanje.

Že v prvi polovici 80. let so raziskave na reprezentativnih vzorcih in na različnih populacijah pokazale (Konrad in Gutek, 1986:422), da obstaja spolna razlika v vrednotenju spolnega obnašanja na delovnem mestu. Ženske bolj pogosto kakor moški označujejo spolno obnašanje kot nadlegovanje in ga razumejo kot problem na svojem delovnem mestu. Isti tip spolnega obnašanja, ki ga ženske ocenjujejo negativno, ocenjujejo moški pozitivno, tudi če imajo enake spolne izkušnje na delovnem mestu. Druga ugotovitev je, da so moški bolj verjetno kot ženske spodbudniki takšnega spolnega obnašanja na delovnem mestu, ki vodi k pritožbam o nadlegovanju, medtem ko sami tega obnašanja ne razumejo kot nesprejemljivo.

Na podlagi raziskave (s pomočjo telefonskih intervjujev v juniju in juliju 1980) na reprezentativnem vzorcu (827 žensk in 405 moških) delavskih gospodinjstev v okrožju Los Angelesa sta npr. A. Konrad in B. Gutek (1986:429-430) ugotovili, da obstaja razlika med moškimi in ženskami v sprejemanju in dojetanju spolnih ponudb na delovnem mestu: 4x več moških kot žensk (67:17%) bi z veseljem sprejelo in 4x manj moških kot žensk bi to označilo kot žalitev (17:63%). Na podobno usmeritev moških kažejo tudi nekatere druge raziskave, npr. več raziskav o zaznavanju spolnega nadlegovanja v sodstvu v ZDA je pokazalo, da moški v tej dejavnosti mnogo manj kot ženske dojemajo spolno nadlegovanje kot resen problem na sodiščih in v drugih sodnih okoljih (Padavic&Orcutt, 1997:682).

Glede na zaznane razlike med spoloma v označevanju določenih izkušenj spolnega obnašanja kot spolnega nadlegovanja sta se P.A. Giuffre in C. Williams (1994:379) vprašali, zakaj večina žensk v ZDA ni označila svojih izkušenj kot spolno nadlegovanje. Po njuni oceni je del odgovora v dejstvu, da večina konec 80. in v začetku 90. še ni vedela, da je spolno nadlegovanje kaznivo dejanje. Šele leta 1986 je namreč Vrhovno sodišče ZDA vključilo spolno nadlegovanje med dejanja diskriminacije in ga s tem določilo kot protizakonito. Torej se je zavest o neprimernosti in nezakonitosti tega pojava šele razvijala in razširjala ter začenjala postopno

rahljati stereotipizirane spolno diferencirane vzorce osebnostne identitete in družbene vloge.

Tako A. Konrad in B. Gutek na podlagi predhodnih raziskav (1986:423) ugotavljata, da obstaja razlika med spoloma delno zaradi družbenih norm, ki zapovedujejo dvojna merila za moške in ženske v heteroseksualnih odnosih. Moški so spodbujani, da bi imeli več žensk in če so v tem uspešni, jih drugi moški občudujejo. Nasprotno pa za ženske velja, naj ne bi imele več moških; ženske pa, ki to počnejo, so pri drugih ženskah in moških pogosto zasmehovane. Kot iniciatorji spolnih odnosov lahko moški gledajo na delovno mesto kot na potencialno areno za spolno osvajanje. Kot sprejemnice v spolnih odnosih pa ženske vidijo v delovnem mestu potencialno grožnjo z eksploatacijo. To potrjujejo tudi osebne izkušnje, saj – po ugotovitvah raziskovalcev – več žensk kot moških poroča o negativnih posledicah spolnega dogajanja na delovnem mestu. Raziskovalci so odkrili, da veljajo tisti poklici, ki jih opravljajo tako moški kot ženske, načelno kot primerni za oba spola; poklici, v katerih prevladuje en ali drugi spol, pa postanejo spolno stereotipizirani. V teh (zadnjih) poklicih naj bi spolna vloga preplavila poklicno vlogo ("spills over"). Primer takšnega poklica naj bi bil tajniški poklic.

Na subjektivno zmanjševanje tega pojava vpliva tudi strah samih žrtev – večinoma žensk, da jim ne bi verjeli ali da njihovih obtožb ne bi jemali resno (Giuffre in Williams, 1994: 379). Ženske, ki so žrtve, so pogosto – če obtožijo – same obdolžene.

Več sodobnih kvalitativnih raziskav je osvetlilo, kako organizacijska kultura vpliva na sposobnost posameznika, da spolno obnašanje označi kot nadlegovanje. Tako se je utrdilo spoznanje (Welsh, 1999:174), da se v seksualno permissivnih delovnih kulturah ponižujoče spolno in seksualizirano obnašanje ne razume kot nadlegovanje, ker je institucionalna sestavina dela. Tu gre za normalizacijo spolnega nadlegovanja oziroma za povsakdanjenje in določanje tega obnašanja kot samoumevnega. Glede na izsledke raziskave B. Gutek (1985, po Konrad in Gutek, 1986:425) prihaja do tega pojava zlasti v tistih okoljih, kjer prevladujejo moški, ti namreč težijo k seksualizaciji; kjer prevladujejo ženske, pa so težnje po asekualnosti.

Na razmik med izkušnjami in označevanjem spolnega nadlegovanja vplivajo še različni drugi dejavniki. Tako P.A.Giuffre in C. Williams (1994:379) ugotavljata, da mnogi moški in ženske doživljajo spolno obnašanje na delovnem mestu kot prijetno: pri tem prednjačijo moški (kot kažejo različne raziskave, npr. B. Gutek), vendar so tako usmerjene tudi nekatere ženske (Giuffre in Williams, 1994:379). Takšna zadržanja so zlasti navzoča v organizacijah, ki izkoriščajo telo in seksualnost zaposlenih. Na mnogih delovnih mestih zaposlujejo delavce na podlagi njihove privlačnosti in vznemirljivosti, ne le v industriji spolnosti temveč tudi v storitvenih dejavnostih kot npr. receptorji, letalsko strežno osebje, ter strežno osebje v restavracijah. Spolno izkoriščanje v takšnih dejavnostih ni v celoti prisilno, saj mnogi zaposleni jemljejo to dimenzijo svojega dela kot privlačno in spodbudno za lastno občutenje identitete in prijetnosti. Zaradi tega se nekateri moški in ženske upirajo brisanju spolnostne dimenzije z njihovih delovnih mest, kar pa še ne pomeni, da je vse spolno obnašanje na delovnem mestu celo zanje sprejemljivo.

Ker je vloga spolnega objekta v prevladujoči moškosrediščni kulturi ključna za žensko spolno vlogo, je spolno stereotipiziranje posebej pomembno pri pojasnjevanju spolnega nadlegovanja. Ko je poklic feminiziran, se v poklicno vlogo vnese spolna vloga. Zelo pomembno je tudi, s kom imajo stike ženske, ki so zaposlene v feminiziranih okoljih. Ni namreč povsod feminizacija povezana z vlogo ženske kot spolnega objekta. Vloga, v kateri se ženska razume kot spolni objekt (zapeljivka), se sčasoma razvije predvsem v tistih okoljih, kjer prevladuje delo z moškimi (npr. v gostinstvu, knjižničarstvu v moškem inženirskem okolju ipd.). Kjer pa imajo ženske opraviti npr. z otroki, se kot samoumevna razvije vloga ženske kot negovalke, skrbnice. Ženske v prvem primeru manj pogosto označujejo določeno spolno obnašanje kot nadlegovanje.

Večja stopnja strpnosti do spornega seksualnega obnašanja je v primerih, ko (če) zaposleni spolno obnašanje razumejo kot sestavino samega opravljanja dela (part of the job). Nekatere ženske s takšnim delovanjem tudi pridobijo, zato ni mogoče upiranje takšnemu spolnemu delovanju. Če se pa pritožijo menedžerju, je bolj verjetno, da bodo ob delo. Na takšnih delovnih mestih si morajo posamezniki/ce razviti osebno strategijo obvladovanja stalnega nadlegovanja, natančno morajo določiti mejo med prepovedanim in opravičenim spolnim obnašanjem pri delu, kar pa ni preprosto.

Raziskava Folgero&Fjelds (1995, po Williams, 1999: 77) je pokazala, da so mnogi zaposleni prepričani, da mora pametna, razumna oseba dopuščati spolnostne zahteve delovnega mesta (po načelu "vzemi ali pusti"). Spolna privlačnost in spogledljivost sta namreč pogosto institucionalizirani sestavini delovnega mesta. Zaznave spolnega nadlegovanja so v takšnih okoljih potisnjene do stopnje, da prizadeta oseba aktivno zanika obstoj problema sploh. Kot spolno nadlegovanje je v takšnih primerih označeno le tisto obnašanje, ki presega meje delovnega mesta (npr. nasilno zalezovanje). Po tej raziskavi spolno nadlegovanje in soglasna spolnost nista nasprotna pojava, temveč medsebojno povezana in prekrivajoča se; še vedno pa ostaja vprašanje "soglasnosti" v primerih, ko je podreditev spolnemu nadlegovanju del posla, kljub tolerantnosti zaposlenih. V teh primerih so meje med enim in drugim pogosto zabrisane.

Na označevanje spolnega obnašanja kot nadlegovanja pa znotraj organizacije vplivajo še drugi dejavniki, ki določajo večkratno diferenciacijo. Na to kažejo izsledki raziskave P.A. Giuffre in C. Williams (1994:380), ki sta jeseni 1991 z globinskim intervjujem z 18 osebami moškega in ženskega spola strežnega osebja v restavracijah (v Austinu, Texas, kjer je bilo mešano strežno osebje; vzorec sta določili z metodo "snežna kepa") odkrili, da se pogosto uporablja kompleksna dvojna merila v označevanju spolnega obnašanja: identična obnašanja so v enem okolju označena kot spolno nadlegovanje, v drugem pa ne. Vzajemno spolno delovanje znotraj iste rase, etnične pripadnosti, spolne usmeritve in razreda oz. statusa je bilo pri mnogih označeno kot prijetno, vir užitka. Vendar tisti, ki so bili pri tem užaljeni, prizadeti, takšnih delovanj niso razumeli kot neizogibno in naravno značilnost kulture v restavraciji. Nekatere raziskovalke ugotavljajo, da gre v mnogih restavracijah za "prisilno veselost".

Alison Konrad in Barbara Gutek (1986:437) poudarjata, da je spoznanje o tem, da ženske bolj pogosto označujejo spolno obnašanje na delovnem mestu kot spolno nadlegovanje, zelo pomembno za upravljanje, vodenje organizacijskega obnašanja; menedžerji bi morali vedeti, da se ženske večinoma ne veselijo spolne ponudbe. Menedžerji bi tudi morali vedeti, da spolno mešana delovna okolja prispevajo k zmanjševanju pritožb zoper delovno organizacijo zaradi spolnega nadlegovanja. Po drugi strani pa feminizirane dejavnosti, ki so usmerjene na odrasle moške (npr. kot stranke), spodbujajo visoko število pritožb zoper delovno organizacijo zaradi spolnega nadlegovanja (čeprav imajo ženske, ki so tu zaposlene, višji prag tolerantnosti do nadlegovanja kot zaposlene ženske v okoljih s spolno mešanimi delovnimi vlogami).

Razmik med izkušnjami in označevanjem spolnega obnašanja kot nadlegovanja se praviloma povečuje tudi glede na stopnjo nemoči in marginalnosti določene kategorije v delovni organizaciji. Med šibke in marginalne kategorije sodijo zaposleni za določen čas¹, ki sta jih raziskovala J. K. Rogers in K. D. Henson (1997). Z raziskavo (z globinskim intervjujem 35 začasno zaposlenih v Chicagu 1990/91 in 33 v Los Angelesu 1993/94) sta ugotovila, da začasni delovni odnosi bolj kot stalni tradicionalni delovni odnosi ustvarjajo okolje, ki spodbuja in dopušča spolno nadlegovanje in da je žrtev pogostejše kaznovana kot storilec. Verjetnost, da bodo zaposleni za določen čas bolj nadlegovani kot stalni zaposleni, izhaja iz spoznanja, da imajo večinoma nizek status in da se zaposlujejo pretežno v ženskih poklicih. Večina zaposlenih za določen čas v ZDA v osemdesetih in devetdesetih letih 20. st. so ženske, takšno delo pa je seksualizirano. Kljub zakonskim določilom o enakosti obravnave ne glede na tip zaposlitve, je pri začasnih pogosto večji poudarek na videzu ali "ženskosti" (Rogers&Henson, 1997:218–221). Avtorja (Rogers&Henson, 1997: 226) poudarjata, da je treba spolno določeno obnašanje na delu (gendered work behavior) razumeti kot tisto, ki ga ustvarjajo spolno določena delovna mesta, ne pa kot posledico prelitja spolne vloge.

Zaposleni za določen čas so v uradih pogosto obravnavani kot številke, kot pasivni sprejemniki zapovedi, podobno otrokom, običajno se razume, da zasedajo najnižja mesta v uradu, da jim ukazujejo tako nadrejeni kot sodelavci (stalni sodelavci večkrat tudi radi zvrnejo neprijetna dela na začasne). Poleg nizkega statusa zaposlenih za določen čas povečuje njihovo ranljivost za zlorabo na delovnem mestu še prehodnost tega dela. Običajno jih označujejo kar kot prehodne, razumejo jih kot kose pohištva in jih osamljajo.

Rogers&Henson (1997:229–232) sklepata, da je poročanje o kakšnih težavah kot npr. o spolnem nadlegovanju, v nasprotju z ekonomskimi interesi zaposlenega za določen čas, "začasnika"; kajti, če bi bil začasnik problem, potem je lahko hitro

¹ Kot ugotavlja Dula J. Espinosa (1997:223), je v zadnjih desetletjih v ZDA očiten premik od varnega zaposlovanja (bodisi s polnim bodisi z delnim delovnim časom) k zaposlovanju za določen čas. V 90. je na ta način zaposlenih 25–30% vse civilne delovne sile, tri petine zaposlenih za določen čas pa so ženske, ki so v primerjavi s prvo kategorijo zaposlenih manj zaščitene glede spolnega nadlegovanja in tudi glede drugih oblik seksizma (Espinosa 1997:227). Takšni položaji v "sekundarnem sektorju" del prinašajo ženskam večje tveganje za spolno nadlegovanje in druge zlorabe, ki pa ga morajo prenašati predvsem individualno.

nadomeščen z drugim. Zato je tudi najpogostejši odgovor na spolno nadlegovanje ignoranca storilca, kar pa prizadeti tudi opravičujejo z "začasnostjo" dela. Spolnemu nadlegovanju pripisujejo majhno važnost. Videti je, da biti-spolno-nadlegovan pomeni rutinski del biti-zaposlen-za-določen-čas.

S. Welsh (1999:175) se sprašuje, do katere stopnje nas mora skrbeti razlika med izkušanjem neželenih spolnih obnašanj (objektivno) in označevanjem tega (subjektivno zaznavo) kot spolnega nadlegovanja. Čeprav nekateri menijo, da temu ni treba posvečati posebne pozornosti, je dejstvo, da so tisti, ki so doživeli neželjeno spolno obnašanje - ne glede na to, kako so označili doživetje, bili deležni več negativnih psiholoških posledic in neprijetnosti na delovnem mestu kot tisti, ki tega niso doživeli.

Posledice spolnega nadlegovanja na delovnem mestu

Številne raziskave (Welsh 1999:183) poročajo o psiholoških in somatsko zdravstvenih posledicah spolnega nadlegovanja pri delu. Spolno nadlegovanje na delovnem mestu povzroča v delu prizadetih nižjo moralo, absentizem, zmanjšuje zadovoljstvo z delom, zmanjšuje predstavo o enakih možnostih in škoduje medsebojnemu odnosom, nekatere žrtve pa so celo prisiljene pustiti delo ali pa ga izgubijo. Tudi psihične in fizične zdravstvene posledice prizadetih so dobro dokumentirane: spolno nadlegovanje je povezano z zaskrbljenostjo in strahom (anksioznostjo), depresijo, motnjami spanja, stresom in glavoboli. Vse te posledice bi bilo potrebno longitudinalno raziskovati ob uporabi življenjskih potekov. Med posledicami za organizacijo so zlasti pomembne: zmanjšana produktivnost, motnje v delovnem procesu zaradi zamenjavanja osebja na določenih delovnih mestih, zdravstvene zahteve.

Raziskava v federalnih ustanovah v ZDA v začetku 80. (Russel, 1984:270) je pokazala, da so bile posledice spolnega nadlegovanja po ocenah prizadetih velike: skupna vsota škode v denarju (189 milijonov USD) je ustrezala vsoti šestih mesečnih plač 465 vodij federalnih uradov predvsem zaradi zmanjšanja individualne in kolektivne produktivnosti, to pa je povezano z zmanjšanim fizičnim in emocionalnim blagostanjem posameznika. Čeprav je večina poročala, da spolno nadlegovanje ni vplivalo na spremembo njihove kariere in delovnega položaja, pa je precejšnja manjšina moških in žensk poročala o negativnih učinkih (npr. zapustitev delovnega mesta). Žrtve bolj surovih oblik (izvzeto je posilstvo) spolnega nadlegovanja so bolj pogosto poročale o negativnih posledicah. Glede storilcev spolnega nadlegovanja je večina žensk v tej raziskavi (Russell, 1984:272-273) odgovorila, da so bili storilci moški in večina prizadetih moških, da so bile storilke ženske. Vendar so bili pri nadlegovanih moških storilci bolj pogosto istega spola kot pri ženskah.

Pomembno je spoznanje, da so posledice spolnega nadlegovanja spolno nenaklopo razporejene. Izsledki raziskave v Los Angelesu (Konrad in Gutek, 1986:432) kažejo, da ženske bolj pogosto navajajo negativne posledice spolnega nadlegovanja na delovnem mestu kot moški: tako je npr. zaradi spolnega nadlegovanja

zapustilo delo 75 žensk in 4 moški; delovno mesto je zamenjalo 42 žensk in 3 moški; iskanje dela je opustilo 79 žensk in 7 moških; delovno mesto je izgubilo 57 žensk in 9 moških.

Reakcije na spolno nadlegovanje na delovnem mestu

Na podlagi raziskav v 80. letih 20. stol., ki so razkrile, da prizadeti na različne načine reagirajo na spolno nadlegovanje na delovnem mestu, je J.E. Gruber (1989:3-9) razvrstil reakcije v naslednje štiri glavne tipe: izogibanje; odstranjevanje; pogajanje; soočenje.

Najbolj blag, popustljiv in najmanj samozavesten tip reakcije je *izogibanje*, ki se izraža na tri načine:

1. nepriznavanje obstoja samega nadlegovanja pri prizadeti osebi (preziranje nadlegovalca, zmanjševanje pomena nadlegovanja, hlinjenje ne vključenosti, neprizadetosti);
2. preprečevanje možnosti za nadlegovanje (izbirno izogibanje stiku s potencialnim nadlegovalcem z uporabo časovnih in prostorskih zamejitev, začasno zapuščanje ali oddaljevanje od mesta nadlegovanja);
3. samopremestitev (zapustitev ali premestitev iz okolja z nadlegovanjem).

Najpogosteje gre za pasivno odzivanje na spolno nadlegovanje (preziranje in izogibanje), redkeje za zapuščanje delovnega mesta ali premeščanje. Gruber (1989:3) opozarja, da je ta izsledek tudi posledica tega, ker raziskovalci sprašujejo predvsem o reakcijah na obstoječem delovnem mestu, potrebno pa bi bilo pozornost respondenta natančno časovno uokviriti. Po Gruberju (1989:5) se tip izogibanja najpogosteje uporablja v študentskem okolju.

Odstranjevanje je na višji stopnji aktivnega odnosa prizadetega in se kaže v naslednjih reakcijah:

4. maskiranje, pretvarjanje, prikrivanje (zmanjševanje učinka spolnega nadlegovanja, sodelovanje, šaljenje, "pojdi se solit");
5. iskanje družbene podpore (iskanje nasveta pri solidarnih sodelavcih, pridobivanje podpore pri solidarnih kolegih, prijateljih ali družinskih članih zunaj delovnega mesta).

Če izogibanje ni učinkovito in je pogajanje videti preveč tvegano, prizadeti z iskanjem podpornih mrež odstranjuje tegobo z dveh vidikov: po eni strani podporni mreža spodbuja izpovedovanje strahu in napetosti prizadetih in s tem omogoča bodisi, da se prizadeti še naprej pretvarja, bodisi da zmanjšuje možnost stopnjevanja nadlegovanja; po drugi strani podporni mreža oskrbi prizadeto/ega s predlogi ali strategijami za ravnanje z nadlegovalcem.

Pogajanje je bolj aktivna oblika odnosa prizadetih do nadlegovalca in se kaže v naslednjih reakcijah:

6. neposredne zahteve (prizadeti zahteva od nadlegovalca, da preneha; pogovor z nadlegovalcem; grožnja z javnim razkrinkanjem nadlegovanja);
7. strokovno poklicno posredovanje (iskanje zakonitega nasveta, svetovanje ali drugačno izvedensko mnenje zunaj delovnega mesta).

Od načina, kako je izražena zahteva po prenehanju (ali gre za "prošnja" ali gre za odločno zahtevo), je odvisno, ali bo reakcija bolj pogajanje ali soočenje. S pogajanjem prizadeta oseba premakne središče interakcije k svojim potrebam, vendar je v tem skrita nevarnost (prizadeta tvega maščevanje ali izolacijo ali pa postane ujeta v stopnjevanje jakosti nadlegovanja). Ker je pogajanje tvegano, prizadeti redko išče strokovno pomoč zunaj delovnega mesta (navadno šele, ko prvi dve obliki odpovesta). Pogosto je tudi ta nasvet usmerjen nazaj na delovno mesto, kjer naj bi se ustvarile znosne razmere. Posredovanje zunanjih svetovalcev izvedencev se pogosto uporablja takrat, kadar ima nadlegovalec nadzorno moč nad prizadeto osebo.

Soočenje je najbolj aktivna, dejavna oblika odziva na nadlegovanje in vključuje:

8. odločni, napadalni osebni odgovori (uporabljanje odločnega jezika, grožnja s formalno dejavnostjo, fizična zaustavitev);

9. organizacijska strukturna moč (pritožba preko kanalov, iskanje formalnega nasveta ali pomoči v organizaciji, razkritje nadlegovanja na formalni način).

Soočenje se pojavlja v treh tipičnih situacijah: a) pogosto je zadnja možnost po tem, ko so vse druge metode odpovedale; b) pojavi se tedaj, kadar je nadlegovanje tako moteče napadalno, da zahteva odločen odgovor (ekstremne okoliščine spodbujajo ekstremne odgovore); c) pogosto pride do soočenja v tistih delovnih okoljih, v katerih organizacijska hierarhija razume spolno nadlegovanje kot upravičeno vprašanje delovnega mesta. V zadnjem primeru je tudi tveganje prizadete osebe za vstop v soočenje manjše, ker pričakuje, da se bo organizacija obnašala solidarno, profesionalno (Gruber, 1989:4).

Po izsledkih raziskave zaposlenih v federalnih ustanovah v ZDA (Russell, 1984:279) je večina žrtev reagirala na spolno nadlegovanje s pasivnim odporom (neprizadetost, ignoriranje), vendar so bile te oblike odpora tudi najmanj učinkovite. Najbolj učinkovite so bile odločne dejavnosti (zahteva storilcu, da preneha, poročanje nadrejeni osebi ali drugi uradni osebi o nadlegovanju). Te oblike so sorazmerno redke, o čemer priča podatek iz Culbertsonove raziskave (1992) vojne mornarice ZDA, da se je samo 5% žensk, ki so skušale spolno nadlegovanje, formalno pritožilo (Welsh, 1999:182).

Po raziskavi federalnih ustanov je razumljivo, zakaj je nizek delež tistih, ki se uradno pritožujejo: polovica žensk – žrtev in ena tretjina moških, ki so se pritožili uradni ali nadrejeni osebi, poroča, da se ni nič spremenilo ali pa, da je bilo potem še slabše. Za dejavnosti, ki bi prizadetim pomagale reševati problem (npr. posebne svetovalne storitve), so se bolj zavzemale ženske kot moški. Ta raziskava je pokazala, da bi se z izboljšanjem dostopnih mehanizmov za obravnavo pritožb glede spolnega nadlegovanja v delovnem okolju zvečala moč družbenega zavi-ranja takšnega delovanja.

Ugotavljanje, kako prizadeti reagirajo na spolno nadlegovanje, je odvisno tudi od načina raziskovanja, na kar je opozoril Gruber (1989:4). Denimo, če določene-ga tipa reakcije ni v vprašalniku za zbiranje podatkov, je znanje izgubljeno. Eden od dejavnikov, ki vpliva na spoznavanje reakcij, je tudi obseg vzorca. Gruber ugo-tavlja, da se pri tistih vzorcih, ki vključujejo nad 200 enot, pojavlja višji delež tistih, ki so reagirali na spolno nadlegovanje z izogibanjem in odstranitvijo kot pri manj-

ših vzorcih. Gruber in Bjorn (po Gruber, 1989:5) sta v raziskavi 1986 odkrila, da so tiste ženske, ki imajo nižjo kvalifikacijo ali ki delajo v visoko ogrožajočem okolju (kjer so ženske številčna manjšina), bolj nagnjene k neodločnim načinom reagiranja na spolno nadlegovanje. Ta značilnost dela je bila boljši prediktor (napovednik) za odgovor na nadlegovanje kot samospoštovanje ali pa zadovoljstvo z življenjem. Končno sta ugotovila, da silovitost nadlegovanja pozitivno korelira z odločnostjo odgovorov.

Poleg subjektivnih zadržanj do samega spolnega nadlegovanja, so za reagiranje prizadetih na ta pojav pomembne tudi kontekstualne sestavine, ki so med sabo povezane: od poznavanja, kakšne odgovore na nadlegovanje so dale druge ženske na delovnem mestu (v tem okolju); od stopnje, do katere je delovno okolje strpno do nadlegovanja in diskriminacije na delovnem mestu; od zaznane verjetnosti, da bo bolj odločno nasprotovanje stopnjevalo napetosti ali antagonizme. O tem, kako pomembno je upoštevanje konteksta, govorijo tudi izsledki raziskave afro-ameriških žensk gasilk: ti kažejo, da se one borijo zoper nadlegovalce, ker nimajo česa izgubiti, saj so že tako in tako odrinjene na rob zaradi rase in spola (Welsh, 1999:182). Torej tudi vsi marginalni ne reagirajo enako.

Teoretske razlage in raziskovanje spolnega nadlegovanja

Kljub temu, da je spolno nadlegovanje na delovnem mestu predmet proučevanja že dve desetletji, še vedno obstajajo različne pomanjkljivosti, h katerim prispeva zlasti pomanjkanje sistematičnih teoretskih razlag o vzrokih za ta pojav. Po nekaterih ocenah (Welsh, 1999:176), namreč nudi večina študij spolnega nadlegovanja deskriptivne modele, ki opisujejo korelacije, ne razlagajo pa, zakaj se pojavlja spolno nadlegovanje. Vendar je zlasti v sodobnih socioloških analizah spolnega nadlegovanja mogoče najti pomembne razlage in teorije, ki se osredinjajo na tri ravni pojasnjevanja: societalno, organizacijsko in individualno.

Pretežno psihološke razlage, ki se osredinjajo na *individualno raven*, se ukvarjajo z zvezo med osebnostnimi značilnostmi tarče, storilca in spolnim nadlegovanjem. Čeprav je razkrivanje te zveze zanimivo in potrebno, je tako mogoče pojasniti le majhen del pojava, večje možnosti pojasnjevanja pa lahko ponudita druga dva pristopa.

Razlage, ki upoštevajo *societalno raven* (Welsh, 1999:176-177), trdijo, da je spolno nadlegovanje produkt kulturno opravičenih razlik v moči in statusu med moškimi in ženskami. Ta sociokulturni model se ujema s feminističnim modelom, ki poudarja, da so vzroki spolnega nadlegovanja v patriarhalni družbi (npr. Rospenda et al, 1998; Padavic&Orcutt, 1997). Spolno nadlegovanje je razumljeno kot rezultat procesov spolne socializacije in kot mehanizem, s katerim moški uveljavljajo svojo moč in oblast nad ženskami tako na delovnem mestu kot v družbi.

Ta sociokulturni model tudi pojasnjuje, kako so spremenljivke na individualni ravni (npr. starost in zakonski stan) povezane z nizkim položajem in pomanjkanjem sociokulturne moči (npr. samske in mlade ženske so lahko razumljene kot bolj

dostopne za spolne interakcije v primerjavi z drugimi ženskami in zato lahko doživijo več nadlegovanja kot druge). Spremenljivke na individualni ravni so povezane s poklicnim kontekstom (npr. v ZDA starejše ženske, ki so profesionalke, izkušajo manj spolnega nadlegovanja kot nosilke neprofesionalnih dejavnosti).

Sociokulturni pristop torej vključuje vzorce moškosti, ženskosti in celoten ustroj institucij, socializacijo in razporeditev moči v družbi. O upravičenosti in potencialni plodnosti sociokulturnega pristopa govorijo tudi spoznanja kanadskih raziskovalcev o tem, da niso vsiljivci, nadlegovalci žensk šele odrasli moški (fantje), temveč da se to dogaja že prej, zagotovo že v osnovni šoli, začenši z nadlegovanjem, ki zadeva spolno vlogo deklic in kombinirano z nauki o moškem kot spolno agresivnem (DeKeseredy in Schwartz, 1998:37), kar je zlasti navzoče v športnih klubih.

Kako pomembno je pojasnjevanje širših družbenokulturnih okoliščin spolnega nadlegovanja, so pokazale že nekatere začetne raziskave, ki so poskušale razkriti medsebojno povezanost subjektivnih in objektivnih vidikov. Tako je pri predstavljanju vzrokov spolnega nadlegovanja D. Russell (1984: 273–275) navedla nekatere pomembne dejavnike:

- vzorci socializacije v spolno specifične vloge, ki moškega določajo kot skrbnika in spolnega iniciatorja;
- kulturni stereotipi o pravi moški in pravi ženski vlogi, ki spodbujajo moške, da v zaposleni ženski vidijo najprej spolni objekt;
- moč moških kot vir in posledica izrabe spolnosti;
- potreba po družbenem nadzoru žensk kot sredstvo za doseg moških ekonomskih interesov in ohranjanja podrejenega položaja žensk.

Med kulturnimi vrednotami je pomembno naziranje, da je mesto ženske doma. Moški si zato jemljejo pravico do nadlegovanja žensk na delovnem mestu, ker so prepričani, da so ženske zapustile "svoje pravo mesto" in da so s tem zapustile tudi svojo osebno integriteto, poštenost. D. Russell (1984:277) po M. Mead ugotavlja, da so moški gledali na netradicionalne in nekonformne ženske, vključno s temi, ki delajo zunaj doma, kot na predmet zasmehovanja in so zaradi tega bile tudi predmet spolnega zlorabljanja. K temu se je lahko pridružila še potencialna pripravljenost nekaterih žensk za prostituiranje. Po Russell (1984:277–278) gre zlasti za samske ženske, ki pogosto živijo v revščini in jih to sili, da spolne storitve prodajajo za ekonomske ugodnosti.

Po oceni različnih raziskovalk (Russell, 1984:280) naj bi bil nizek ekonomski položaj žensk tisti dejavnik, ki dela ženske bolj ranljive za spolno nadlegovanje, zlasti s strani bolj izkušenih delavcev in z varno zaposlitvijo. Skratka, ženska manjša moč tako na delovnem mestu kot nasploh v družbi povečuje žensko ranljivost za spolno nadlegovanje. Iz tega sledi, da bi bilo izenačevanje možnosti in dejanskih položajev ugodno za zmanjševanje spolnega nadlegovanja.

Kasnejše raziskave so potrdile, da je pojavnost spolnega nadlegovanja odvisna od stopnje vpliva in nadzora enega spola nad drugim, kar se izraža v številčni in normativni (kulturni) prevladi (Gruber 1998), ki sta sicer ločeni, vendar večinoma povezani. Moška normativna (androcentrična) prevlada se pojavlja v mnogih delovnih okoljih, ki se zelo razlikujejo glede na moško številčno prevlado: od pri-

merov, ko ima majhno število moških nadrejen položaj nad večjo žensko delovno skupino (npr. zdravniki/sestre; menedžerji/sekretarke), do moških "rezervatov", kjer so ženske skoraj odsotne, tiste, ki so, pa so zelo vidne.

Ženske v tradicionalno ženskih poklicih doživljajo nadlegovanje predvsem zaradi pomanjkanja moči in/ali zaradi seksualizacije njihovih delovnih aktivnosti, ženske v tradicionalno moških položajih pa so pogosto obravnavane sovražno, ker posegajo v moško moč in prednosti in ogrožajo "produkcijo maskulinosti". V mnogih tradicionalno moških položajih so delovne identitete oblikovane na podlagi moških kulturnih simbolov in spolnega obnašanja: napadalnost, spolna drznost, sprejemanje nevarnih in tveganih situacij, obredno povezovanje, ki slavi moško nadrejenost (kar razkriva več raziskovalcev – po Gruber, 1998:303). Delovne identitete, ki se oblikujejo na stereotipnih podobah maskulinosti, so dvojno moško vladane: moška tradicionalnost nekega poklica ustvarja delovno kulturo, ki je podaljšek moške kulture nasploh; številčno prevladovanje moških na delovnih mestih pa povečuje sovražnost do žensk, katerih vstopanje moški razumejo kot skrunjenje moškega prostora. Je pa razlika v stopnji nadlegovanja med ženskami, ki delujejo na visoko profesionaliziranih tradicionalno moških delovnih mestih (manj surovo) in tistimi na tradicionalnih delavskih mestih.

Razlage, ki se osredinjajo na *organizacijsko raven* (Welsh, 1999:177–181), se razvrščajo od teoretskih razlag moči do opisov značilnosti organizacije, ki so povezane z verjetnostjo spolnega nadlegovanja. Mnoge od teh razlag temeljijo na načinih, kako razlike v moči v organizacijah uveljavljajo spolno nadlegovanje in ohranjajo neenakost (npr. Rospenda et al, 1998).

Organizacijski modeli raziskovanja, ki temeljijo na napačni predpostavki o spolni nevtralnosti organizacije, podcenjujejo pomen spola in drugih družbenih značilnosti v strukturiranju pristopa do organizacijske moči. R. Kanter (po Rospenda, 1998:43) je kritizirala takšne predpostavke in odkrila, da so organizacijski položaji postavljeni na spolne temelje; menedžerske vloge koreninijo v "maskulini etiki" in vključujejo lastnosti, ki so povezane z moškimi. Podobno je J. Acker (po Rospenda *ibid.*) ugotovila, da so ženske sistematično izključevane iz organizacijske moči, ker so organizacije določene glede na moške delitve na javno in zasebno območje. Podcenjevanje žensk ustvarja spolno neenakost znotraj organizacij in institucionalizira pomanjkanje možnosti za ženske, da bi dosegle moč.

Nekateri organizacijski modeli razlag poudarjajo, kako neenakosti v formalni moči omogočajo, da nosilci formalno močnih položajev (nadrejeni kot npr. poslovodje, menedžerji) lahko uporabljajo svoj položaj za spolno nadlegovanje. Te razlage temeljijo na predpostavki, da so moški, ki so nosilci nadrejenih položajev, tisti, ki nadlegujejo podrejene ženske. Vendar raziskave kažejo, da so bolj verjetno nadlegovalci sodelavci, včasih celo podrejeni, zato so razlage, ki operirajo s formalno organizacijsko močjo, omejene vrednosti.

To spoznavno omejenost lahko presežejo razlage, ki razkrivajo, kako so tudi organizacijske norme in razporeditev moči konstruirane na spolno temelječi družbenokulturni moči – torej androcentrično, na temelju "maskuline etike" (Rospenda, 1998:43). Upoštevanje te družbene konstruiranosti (z vključenim učinkovalnim spojem razreda in rase) omogoča pojasnjevanje in razumevanje,

zakaj prihaja do tega, da organizacijsko podrejena oseba nadleguje nadrejeno, zakaj se pojavlja spolno nadlegovanje, ki je nasprotno organizacijski moči – "contrapower harassment".² To je mogoče razumeti glede na utrjeno predstavo o (večkratni) spolni delitvi dela, po kateri so npr. ženske vnaprej odmišljene in podcenjevane kot nosilke nadrejenih položajev v organizaciji.

Pri razširjanju spoznavnega interesa, povezanega s formalno organizacijsko močjo, je pomemben še en vidik. Večina raziskovalcev se namreč strinja, da je treba pojmovanje organizacijske moči razširiti z vključitvijo neformalnih medosebnih načinov moči. Tako npr. sodelavci z neformalnimi viri moči (osebnost, pristop do kritičnih informacij, izvedenstvo) bolj verjetno spolno nadlegujejo kot drugi. Kot poudarja Rospenda (1998:53), spol močno vpliva na neformalno moč na delovnem mestu.

Oblike neformalne moči (po Rospenda, 1998:44-45) so različne: navezna moč (temelji na osebnem ugajanju); izvedenska moč (temelji na edinstvenem znanju); nagrajevalna moč (temelji na kontroli razporejanja sredstev in nagrad in na zmožnosti odstranjanja ovir) in prisilna moč (možnost kaznovanja, odtegnitve nagrad itd.). Spol posebej izstopa pri ustvarjanju neformalnih zvez, ki so neločljive za doseganje moči na delovnem mestu. Moški so med sabo povezani in tiho podpirajo tudi spolno nadlegovanje (zanje ni problematično, če je usmerjeno na ženske), zato se lahko pojavlja formalni moči nasprotno nadlegovanje ženske (više stoječi moški v formalni mreži ne podpira ženskih pritožb). Moči nasprotno spolno nadlegovanje je netipičen pojav znotraj širšega spolnega nadlegovanja, v katerem so sicer nadlegovalci pogostejše sodelavci ali nadrejeni. Vendar pa raziskovanje takšnih netipičnih pojavov prispeva k boljšemu razumevanju dinamike moči na delovnem mestu (Rospenda, 1998:57).

Popolnoma se lahko strinjamo s S.Welsh (1999:178), ki poudarja, da je treba pri raziskovanju nadlegovanja upoštevati mnogokratno hierarhijo moči, ki lahko "deluje tako, da so osebe v odnosu do drugih hkrati močne in nemočne." S tem se izognemo pojmovanju, da je moški tisti, ki nadleguje in ženska vedno nemočna tarča, cilj.

Pomembna sestavina pri organizacijski ravni proučevanja je organizacijska kultura (ki vsebuje norme primerne obnašanja in vrednote, ki jih imajo člani organizacije). Raziskovalci spolnega nadlegovanja so postali pozorni na ta vidik po spoznanju, da se v nekaterih organizacijah pojavlja spolno nadlegovanje, v drugih

² K. Rospenda, J. Richman in S. Navin (Rospenda et al., 1998:43) so raziskovale 8 primerov takšnega nadlegovanja na Univerzi Illinois v Chicagu 1996. Do predmeta raziskovanja so prišle na tri načine: v osmih skupinah s skupnim številom 66 oseb, (ki so bodisi same izkusile, bile priče ali vedele, da prihaja do nadlegovanja na delovnih mestih na univerzi), so v pogovoru zaznali 5 primerov posebnega moči nasprotnega nadlegovanja: dva primera sta bila razkrita v poglobljenih intervjujih z vzorcem 20 oseb (od skupno 349), ki so v letih 1990-1995 imele stik z Uradom za pozitivno akcijo na univerzi; en primer je študija izkušnje profesorice predstojnice, ki jo je nadlegoval administrator v njenem oddelku. Od 8 primerov je samo v enem šlo za to, da je podrejena ženska spolno nadlegovala moškega, v enem pa za homoseksualno moško nadlegovanje – v vseh drugih primerih so bile nadlegovane ženske. Gre za ženskam neprijazno okolje, v katerem je spol – zaradi sociokulturnih določil – vir moči. Pri moških usklajenosti z vladajočimi normami moškosti pomeni tudi zvezo s pojmovanjem moči; prava moškost pomeni moč, homoseksualna usmerjenost pa je negativno vrednotena.

pa ne. B. Gutek (po Welsh, 1999:180) je odkrila, da je večja verjetnost, da bodo moški nadlegovali ženske, tam, kjer gre za "neprofesionalne", dezorganizirane organizacije ali tam, kjer se pije na delovnem mestu.

Naslednji element v pojasnjevanju nadlegovanja je neposredna, tehnična organizacija dela (npr. značilnosti nalog), kar pa upošteva zelo malo raziskovalcev. Nekatera dela (npr. ponavljajoča se, fizično zahtevna) naj bi bila delno odgovorna za ženske izkušnje s spolnim nadlegovanjem na tipično moških mestih. Nekateri raziskovalci (natančno v Welsh, 1999:181) vidijo v moškem nadlegovanju žensk in v neslanih seksualnih šalah na delovnem mestu poskus moških, da bi vzpostavili človeške stike in da bi presegli dolgočasno delo. Po drugi strani pa naj bi agresivno spolno obnašanje in nadlegovanje predstavljalo upor zoper žensko navzočnost v tradicionalno moških delih. Glede na izsledke nekaterih novejših raziskav (npr. Rogers&Henson, 1997) je pri pojasnjevanju spolnega nadlegovanja pomembna še ena sestavina tehnične organizacije dela, namreč način zaposlitve – ali gre za varno (nedoločen čas) ali za začasno zaposlitev.

V dveh desetletjih je *raziskovanje* spolnega nadlegovanja na delovnem mestu prešlo od začetnih deskriptivnih analiz in spraševanja, ali je sploh vredno raziskovanja, na bolj prefinjene empirične in teoretske analize vzrokov in posledic tega pojava. Vendar pa ob koncu 90. ostaja na tem področju še marsikaj nedokončanega. Na podlagi ovrednotenja dosežkov in hibi preteklih raziskav S. Welsh (1999:169–170; iz Oddelka za sociologijo na Univerzi v Torontu) opozarja na potrebo po razvijanju standardnih meril za ugotavljanje nadlegovanja ter po upoštevanju kompleksnosti dejavnikov, ki vplivajo na ta pojav. Prepričana je, da so spoznavno najbolj obetavni tisti teoretski pristopi, ki vključujejo societalno, organizacijsko in individualno raven ter zlasti spolno sestavo organizacije in njenega delovanja.

Kot ugotavlja S. Welsh (1999:171), je merjenje spolnega nadlegovanja povezano z vprašanjem razlik v vzorčnih populacijah, v kategorijah odgovorov, v številu enot spolnega nadlegovanja ter z vprašanjem okolja in časa vprašanj. V začetku raziskovanja spolnega nadlegovanja je bila nizka stopnja soglasja glede same definicije pojava, seznami oblik spolnega obnašanja pogosto niso bili medsebojno izključujoči in tudi izčrpní. Včasih niso bile enote raziskovanja dovolj specifične, kot npr. spraševanje o "pritisku k odnosu" ali izkušnje s "spolnimi pripombami ali naganjanji". Ekstremno kratke enote (modalitete odgovora, definicije) so problematične, ker jih respondenti lahko različno razumejo. Da bi se izognili tej hibi, je priporočljivo, da uporabljamo zelo natančne in na obnašanje temelječe trditve, ki zagotavljajo, da jih bodo respondenti razumeli podobno. Takšni tipi trditve tudi izboljšajo spominjanje respondentov na lastne izkušnje. Vprašanja oziroma modalitete odgovorov morajo spraševati o "neželenih" spolnih izkušnjah, ne pa o "spolnem nadlegovanju".

Kot odgovor na probleme zgodnjega raziskovanja sta bila razvita dva obsežna in konsistentna modela za merjenje spolnega nadlegovanja. *Vprašalnik o spolnih izkušnjah* (*Sexual Experiences Questionnaire* = SEQ) predstavlja spolno nadlegovanje kot tridimenzionalni konstrukt, ki ga sestavlja: nadlegovanje zaradi spola; seksualno (spolno) dvorjenje, pozornost in seksualno prisiljevanje. Vsaka dimen-

zija uporablja več indikatorjev. Nadlegovanje zaradi spola vključuje seksistične in zasmehovalne komentarje in šale o ženskah nasploh; neželjeno seksualno dvorjenje predstavljajo nenaprošene seksualne pripombe, vprašanja ali seksualno dotikanje; spolno prisiljevanje vključuje vse oblike seksualnega nagovarjanja. Avtorji tega modela (ki poudarja "neželeno obnašanje, ki je povezano s spolnostjo in ki ga sprejemnik dojema kot napadalno ali ogrožajoče za blagostanje prizadete/ga) so prepričani, da ustreza zahtevam veljavnosti in zanesljivosti. *Popis spolnega nadlegovanja (Inventory of Sexual Harassment = ISH)*, drugi model, ki se je razvil na podlagi analize vsebine predhodnih študij spolnega nadlegovanja in sodnih primerov, obsega tri kategorije spolnega nadlegovanja: govorne komentarje (opazke); govorne zahteve; negovorne izraze, izkazovanja. Čeprav ta model združi zakonsko različna tipa nadlegovanja (quid pro quo in sovražno okolje), se ga lahko uporablja kot dopolnilo k splošnim SEQ kategorijam (Welsh, 1999:172).

S. Welsh (1999:172,173) opozarja, da bi bilo treba pri merjenju v prihodnje upoštevati naslednja priporočila:

- hitreje razvijati ločene indikatorje pogostosti, trajanja, neposrednosti in napadalnosti;
- razviti je treba multidimenzionalne mere spolnega nadlegovanja, ker se običajno spolna nadlegovanja ne pojavljajo posamično;
- raziskovalci bi morali preverjati veljavnost in zanesljivost svojih merjenj;
- več pozornosti je treba nameniti vrsti nadlegovalskega obnašanja, ki je vključeno v merila spolnega nadlegovanja.

Prihodnje proučevanje spolnega nadlegovanja bi moralo po S. Welsh (1999:184–186) usmeriti pozornost zlasti na naslednje vidike: a) longitudinalno raziskovanje in multiplo vzorčenje; b) kvalitativno raziskovanje c) razredi, rase in spolno nadlegovanje; č) spolno nadlegovanje moških in istospolno nadlegovanje. a) Longitudinalno raziskovanje je potrebno zlasti za to, da bi razumeli organizacijski kontekst (npr. korelacija med organizacijsko toleranco in pojavnostjo nadlegovanja ni jasna brez longitudinalnih podatkov). Raziskovalci se v zadnjih desetih letih nagibajo tudi k mnogoterosti vzorčenja in k intervjujem s posamezniki, nadzorniki, upravljalci človeških virov. Skratka, gre za to, da se podatki zbirajo na bolj prefinjen način.

b) Očitna je potreba po kvalitativnem raziskovanju, s katerim se lahko razkrijejo zvitni načini, s katerimi organizacije lahko "institucionalizirajo" spolno nadlegovanje kot sestavino dela. Dobri zgledi takšnega raziskovanja sta raziskavi gostinske industrije (Giuffrè&Williams, 1994) ter zaposlenih z določenim časom (Rogers&Henson, 1997).

c) Potrebno je raziskati, kako se prekrivata razredna in spolna pripadnost z raso (zgled: Rospenda et al, 1998).

č) To področje je izrazito malo raziskano. Z nadlegovanjem moških je povezano tudi istospolno nadlegovanje. Pri tem pa ne gre le za to, da bi se zanimali za gejevsko in lezbijsko nadlegovanje, temveč tudi za raziskovanje nadlegovanja heteroseksualno usmerjenih moških s strani heteroseksualnih moških. Welsh opozarja, da proučevanje doslej kaže na to, da sta seksualnost in "hiper-maskulnost" dela mnogih organizacijskih kultur. Heteroseksualne norme izključujejo ali seksualizirajo

rajo ženske, prisilno pa učinkujejo tudi na obnašanje moških. Osredinjenje na nadlegovanje žensk s strani moških prezre druge seksualizirane dinamike moči na delovnem mestu.

S. Welsh (1999:186) ugotavlja, da je potrebno v prihodnje raziskovati odnos med legalnimi in institucionalnimi okolji in pritožbami nad spolnim nadlegovanjem. V prid tej smernici govori tudi ugotovitev S. Walby (1997:4), da je v zadnjih dveh desetletjih (v VB) naraslo število delodajalcev, ki so izoblikovali politiko in postopke za ukvarjanje s spolnim nadlegovanjem, da pa je težko oceniti njihov vpliv; podobno se je tudi povečala javna zavest o vplivu spolnega nadlegovanja na zaposlovanje žensk, je pa malo evidence o spremembah na tem področju. S. Welsh (1999:186) končno poudarja, da je treba upoštevati sociološko perspektivo in da bo spol ostal osrednja dimenzija proučevanja spolnega nadlegovanja, bodisi pojmovan kot kvantitativno merilo deležev po spolu bodisi bolj kvalitativno razumljen kot vloge po spolu ali spolno določeni organizacijski procesi.

Slovenija: spolno nadlegovanje na delovnem mestu v 90. letih

Kljub temu, da do nedavnega ta pojav ni bil sistematično raziskovalno spremljan, pa vendarle razpolagamo z nekaterimi podatki, ki omogočajo približen vpogled v preteklo dogajanje na Slovenskem. Prvi podatki za slovenske razmere so bili zbrani z *Mednarodno raziskavo o okolju in družini*, ki je v okviru raziskovanja slovenskega javnega mnenja (SJM 1993/2) potekala v oktobru in novembru 1993 na reprezentativnem vzorcu 1032 polnoletnih prebivalcev Slovenije.

V poglavju o družini je bilo postavljeno vprašanje (1.19), ki je sicer z vidika sedanje epistemološke ozaveščenosti preveč ohlapno, kljub temu pa nam odgovori nanj nudijo vsaj nekaj opore za presojo o (ne tako redki) navzočnosti spolnega nadlegovanja med zaposlenimi v Sloveniji v zadnjih desetletjih 20. stoletja. To kaže delež pritrdilnih odgovorov na vprašanje: *"Včasih se ljudje na delovnem mestu znajdejo v položaju, da so izpostavljeni nadlegovanjem, ponudbam ali namigom v zvezi s spolnostjo, s strani svojih sodelavcev ali nadrejenih. Taki poskusi vključujejo včasih fizični dotik, včasih pa le pogovore z namigi na spolnost. Ali se vam je že kdaj zgodilo kaj takega?"* 25,4%, ali eni četrtni respondentov (od vseh je 46,2% moških in 53,8% žensk) se je kaj takega že primerilo (Toš 1999: 292).

V drugi polovici 90. se je začelo krepiti zanimanje za problematiko spolnega nadlegovanja na delovnem mestu tako na raziskovalnem področju kot v množičnih občilih. Če upoštevamo kronološko zaporedje, potem je treba omeniti

dvoje manjših raziskav, ki sta bili izvedeni v letu 1997. Suzana Bec³ je aprila 1997 opravila pilotsko anketo na vzorcu 200 oseb (100 moških in 100 žensk). Mojca Dobnikar⁴ pa je v novembru 1997 opravila telefonsko anketo na vzorcu 439 žensk; nekateri izsledki te raziskave morejo služiti za primerjavo z izsledki raziskave SJM 1999.

Naslednji podatki so bili pridobljeni na manjšem reprezentativnem vzorcu s pošto anketo (v novembru 1998), ki je zaradi preverjanja anketarskega dela sledila raziskavam SJM 1998/1 in SJM 1998/2. Pisni vprašalnik je bil poslan 1050 polnoletnim državljanom Slovenije, odgovorilo je več kot polovica naslovnikov (57,4%). V tem vprašalniku sta bili zastavljeni dve kratki vprašanji v zvezi s spolnim nadlegovanjem.

Vprašanje, s katerim moremo ugotavljati obseg (priznanih) izkušenj s tem pojavom na delovnem mestu, je bilo v primerjavi z vprašanjem iz leta 1993 okrnjeno in za priključ spomina na lastne izkušnje vprašanih manj spodbudno.⁵ Kljub temu, da se je v letih 1997 in 1998 v javnih občilih že bolj pogosto obravnavalo spolno nadlegovanje na delovnem mestu⁶, pritrdilni odgovori na vprašanje kažejo zmanjšanje obsega pojava. To pa je lahko tudi (vsaj delno) posledica spreme-

³ Suzana Bec je kot absolventka sociologije na kadrovskega menedžerske smeri na FIDV v Ljubljani v okviru diplomske naloge *Spolno nadlegovanje na delovnem mestu pod mentorstvom doc.dr. Tanje Rener opravila anketo v času od 8.4.1997 do 11.4.1997 v Čankarjevem domu v Ljubljani med udeleženci finančnega sejma, katerih izobrazbena raven je bila nadpovprečna. Na vprašanje "Kaj od naštetega po vašem mnenju označuje pojem spolno nadlegovanje?", so bili možni naslednji odgovori: "1- fizični kontakt; 2- psihično nasilje; 3- verbalni pritisk; 4- razstavljeni plakati golih lepotic/lepotcev po stenah, mizah, itd. na delovnem mestu; 5- drugo, navedite." Očitno je, da je instrument za merjenje pojava premalo precizen, saj so opredeljene v odgovorih že posplošitve, ki sodijo v interpretacijo, ne pa v prvo stopnjo zbiranja stališč pri anketirancih.*

⁴ Zaradi praktičnih potreb v okviru slovensko hrvaškega projekta *Kako reči šefu ne, katerega projektni skupini je koordinirala Sonja Lokar*, in ki se je začel novembra 1997, je bila izvedena telefonska anketa (v ČZP Delo – Stik oddelke za tržne raziskave), ki je zajela 439 respondentk (kar je 29,3% od načrtovanega vzorca 1500 oseb) in o kateri je poročala Mojca Dobnikar v Slovenskih novicah 9.3.1998 ("Sem ga res doživela?", str. 11). Ta anketa je že imela bolj precizen vprašalnik in tudi vprašanje, katere vrste obnašanja anketiranke sploh razumejo kot spolno nadlegovanje.

⁵ Do ohlapnosti je prišlo zaradi tega, ker prvotno 5 predlaganih vprašanj (s preciznimi modalitetami pri možnostih odgovarjanja) ni bilo mogoče vključiti v redni vprašalnik za raziskovanje SJM 1998/1 in 1998/2. Ob ponudbi dr. N. Toša, da dve kratki vprašanji postavimo v pisni poštni anketi, katere namen je bil preveriti anketarsko delo, sem predlagala, da a) ali se v celoti ponovi vprašanje iz leta 1993, ali b) pa se postavi nekoliko spremenjeno, še krajše vprašanje. Izbrana je bila druga različica, ki je navedena v besedilu. Tudi v raziskavi 1999/2 (o zdravju) niso bila sprejeta vprašanja o spolnem nadlegovanju. Ker pa je bila možnost pridobiti podatke vsaj s pošto anketo po anketiranju, so bila vanjo vključena tri natančnejša vprašanja, ker za vseh pet ni bilo prostora. Tako so bila (po pregledu 31.5.1999 z doc. dr. Brino Malnar, odgovorno za izvedbo te ankete) sprejeta vprašanja o izkušnjah s spolnim nadlegovanjem, o nadlegovalcih in reakcijah; izsledke obravnavam v pričujočem besedilu.

⁶ V glavnih dnevnikih je bilo v letu 1997 in 1998 več člankov, ki so s privlačnimi (in včasih izzzvalnimi) naslovi vabili bralce, npr. "Pardon, šef, to je moje koleno!" (M. Vončina, Nedeljski dnevnik, 1.6.1997); "Največkrat so žrtve ženske" (K. Šeruga, Večer, 13.3.1998); "Reči šefu ne!" (N. Mljač, Slovenske novice, 8.12.1997); "Ženska naj bo privlačna za vse, a spi naj z enim" (S. Merjak, Delo, 6.1.1998); "Kaj pa slovenski Clintoni?" (H. Grandovec, Večer – 7D, 4.2.1998); "Ženske nadlegujejo, mar ne?", "Slovenke najpogosteje nadlegujejo nadrejeni" (oboje: M. Babič, Delo 12.12.1997, 16.3.1998).

njenega merskega orodja in tudi manjše velikosti vzorca. Vprašanje se je glasilo: *"Ali vas je kdajkoli kdorkoli spolno nadlegoval na delovnem mestu (npr. besedni spolni namigi, 'slučajni' telesni dotiki, objemi, ipd.)?"*

Izmed tistih, ki so bili zaposleni in so odgovorili na to vprašanje ($N=541$), jih je 9,6% odgovorilo pritrdilno, pri čemer pa so opazne velike razlike med spoloma: med tistimi, ki so doživeli spolno nadlegovanje, je bilo skoraj dve tretjini žensk (65,5%). Spolno nadlegovanje je skusila vsaka 8. ženska in vsak 14. moški.

Glede na navzočnost teme v javnem razpravljanju v letu 1998 (bodisi zaradi nekaterih ekstremnih primerov doma bodisi zaradi kratkih informacij v občilih o dogajanjih v tujini, zlasti v ZDA) so zanimivi tudi odgovori na vprašanje o informiranosti glede iskanja pomoči v primeru nadlegovanja. Na vprašanje: *"Ali vam je znano, kam bi se lahko zatekli po pomoč in nasvet, če bi se vam to zgodilo sedaj?"*, je večina respondentov odgovorila pritrdilno, pri čemer ni velikih razlik med spoloma (67,6% moških in 71,1% žensk). Nadpovprečno so informirani tisti z dokončano štiriletno srednjo in višjo šolo (kjer prevladujejo ženske): 77,4% in 74,3% od ene in druge kategorije. Glede na zakonski stan je najmanj pritrdilnih odgovorov med tistimi, ki živijo v zunajzakonski skupnosti (65%) in samskimi ter neporočenimi (58,1%); te kategorije so sicer bolj ranljive glede spolnega nadlegovanja.

Bolj natančni in zanesljivi podatki so bili zbrani na enak način (in s podobno odzivnostjo) kot konec leta 1998, s pošto anketo po raziskavi SJM 1999/2 v juniju 1999, na katero je odgovorilo 574 respondentov. Pri predstavitvi izsledkov se bomo oprli na relevantne respondente, torej tiste, ki so bili zaposleni in so odgovarjali na vprašanja – vzorec je torej 408 oseb, od katerih je 39,2% moških in 60,8% žensk. Glede na spolno asimetrično sestavo vzorca (z vidika spolne sestave vseh zaposlenih) lahko pričakujemo, da se bo pojav pokazal v nekoliko ukrivljeni podobi. Kljub temu je vredno, da spoznamo, kako so o svojih osebnih izkušnjah odgovarjali respondenti. V anketi so bila namreč zastavljena tri vprašanja, ki zadevajo oblike in pogostost spolnega nadlegovanja, storilce in tarče ter reakcije.

Mnoštvo oblik spolnega nadlegovanja in pogostnost njihovega pojavljanja

Katere oblike spolnega nadlegovanja in kako spolno različno so jih respondenti doživeli na delovnem mestu, kažejo odgovori na prvo vprašanje:

Spodaj so naštetih različni pripetljaji na delovnem mestu. Zanima nas, kaj od naštetega ste sami že doživeli in kako pogosto je to bilo?

*da, da, ne,
enkrat večkrat nikoli*

- a) žvižganje, ocenjujoče ogledovanje, namigi*
- b) dvoumne opazke o videzu, telesu*
- c) dvoumne šale s seksualno vsebino*
- d) pornografske slike na delovnem mestu*
- e) telefonski klici ali pisma s seksualnimi namigi*
- f) nezaželeno povabila z nedvoumnimi seksualnimi nameni*
- g) obljube poklicnih koristi (npr. napredovanje, boljša plača) za seksualno ustrežljivost*
- h) grožnje z negativnimi poklicnimi posledicami ob zavračanju spolnih stikov*
- i) "slučajni" telesni dotiki (npr. preko ramen)*
- j) ščipanje, trepljanje (npr. zadnjice)*
- k) nepričakovani dotik prsi*
- l) izsiljeni objemi in poljubi*
- m) razkazovanje spolnih organov*
- n) povabilo k spolnemu občevanju*
- o) prisiljevanje k spolnim odnosom*

610

Ponujenih petnajst oblik vključuje tako tiste oblike, ki ustvarjajo sovražno in neprijazno delovno okolje, kakor tudi tiste, ki sodijo v "quid pro quo" nadlegovanje, ki so torej povezane z različnimi koristmi, ki jih nadlegovalec ponuja potencialni tarči v primeru sprejema ponudbe (bodisi eksplicitno bodisi velja kot ne-napisano pričakovanje). Po načinu izražanja nadlegovanja pa so navzoče tako govorne (verbalne) kot različne telesne kretnje.

Žvižganje, ocenjujoče ogledovanje, namigi. Od vseh vprašanih te oblike ni nikoli doživelo 72%, večkrat jo je doživelo 24,5% in le enkrat 3,6%. So pa razlike glede na spol, kar kaže tabela št. 1:

Pogostost	moški	vsi	ženske (v%)
doživel/a enkrat	2,5	3,6	4,4
doživel večkrat	15,0	24,5	30,6
nikoli	82,5	72,0	64,9

Da so ženske izrazito pogostejše tarče te oblike nadlegovanja, kaže tudi njihov delež znotraj kategorije tistih, ki so to doživeli večkrat: 76% žensk in le 24% moških. Če pogledamo še, kakšna je starostna sestava tistih (obeh spolov), ki so večkrat doživele/i žvižganje, vidimo, da so mlajše bolj pogosto tarče (do 30 let je delež teh 30,4%, nad 60 let pa 15,2%, deleža starih od 31-45 in 46-60 sta približno enaka - 25,4% in 24,1%). Podobno je manjša stopnja doživetja z naraščanjem starosti opaz-

na tudi pri drugih oblikah spolnega nadlegovanja; morebiti pa je za tem skrita tudi starostno različna stopnja občutljivosti in strpnosti do nadlegovanja.

Ker nimamo podatkov ločenih po spolu in izobrazbi, lahko zvezo med pogostostjo nadlegovanja in izobrazbo opazujemo le za vse, posredno (glede na deleže posameznega spola v splošni izobrazbeni strukturi) pa lahko sklepamo, da so doživele večkratno žvižganje pogostejše tiste ženske, ki imajo višjo ali visoko izobrazbo, tem pa sledijo srednjeizobražene ženske in končno z osnovno šolo. V izobrazbeni kategoriji s poklicno šolo prevladujejo moški in zato je ta kategorija tudi precej pod poprečjem prizadeta s to obliko nadlegovanja. Podobna je razporeditev tudi pri drugih oblikah nadlegovanja, razen redkih izjem, ki so posebej omenjene. Seveda bi za natančnejše podrobno poznavanje bilo potrebno ugotavljati vrzel med objektivnim pojavom in individualnim zaznavanjem pojava nadlegovanja, za kar pa (žal) nimamo podatkov.

Dvournne opazke o videzu, telesu. Skupni delež tistih, ki nikoli niso doživeli te oblike, ki je glede na jakost negativnega učinka na tarčo že nekoliko višja, je 74,6%, večkrat je to doživelo 20,9%, samo enkrat pa 4,5%. Kako pa se spolna pripadnost kaže pri tej obliki, kaže tabela št. 2:

Pogostost	moški	vsi	ženske (v%)
doživel/a enkrat	3,1	4,5	5,6
doživel/a večkrat	15,6	20,9	24,2
nikoli	81,3	74,6	70,2

Med tistimi, ki so bili večkrat deležni različnih opazk, prevladujejo ženske, saj je njihov delež 70,6%, delež moških pa 29,4%. Glede na položaj na delovnem mestu prevladujejo kot tarče sicer izvršilni delavci (ki jih je tudi sicer v vzorcu največ – 67,3%), vendar pa so relativno najredkeje doživeli to obliko nadlegovanja, oziroma podpoprečno v primerjavi z vodilnimi na ravni podjetja in vodstvenimi, ki so precej nad poprečnimi deleži teh kategorij v vzorcu (npr. vodilni – 10,4%; 6,4%).

Dvournne šale s seksualno vsebino. Ta vrsta je nekoliko bolj razširjena kot prvi dve obliki in tudi manj spolno pristransko navzoča. Tako ni nikoli doživelo te oblike nadlegovanja od vseh vprašanih 69,6%, večkrat je to doživelo 27,3% in enkrat 3,1%. V primerjavi s prvima dvema oblikama je spolna asimetričnost pri dvournnih šalah manjša, kar kažejo deleži moških in žensk znotraj kategorije tistih, ki so to doživeli kot nadlegovanje večkrat: 42,2% moških in 57,8% žensk. Je pa podobna položajno neenaka obremenjenost kot pri opazkah: relativno višja stopnja doživetij pri vodilnih in vodstvenih kot pri izvršilnih.

Pornografske slike na delovnem mestu. Zanimivo je, kako je ta oblika izkušana pri respondentih. Prav glede na to, da je tovrstno "kitenje" delovnih prostorov bolj običajno v izrazito maskuliniziranih poklicih (npr. avtomehanične delavnice ipd.) in da večina žensk na Slovenskem dela v feminiziranih panogah, je možnost takšnega nadlegovanja, ki je tudi dojeta in ocenjeno kot nadlegovanje, manjša. To moremo sklepati tudi na podlagi skupnih odgovorov, kajti nikoli ni te oblike

doživelo 88,1% vprašanih, večkrat je to doživelo 9,5% in enkrat 2,4%. Razlike po spolu pa kaže tabela št. 3:

Pogostost	moški	vsi	ženske (v%)
doživel/a enkrat	2,5	2,4	2,4
doživel/a večkrat	16,9	9,5	4,4
nikoli	80,6	88,1	93,1

Potrditev gornje domneve kažejo tudi deleži spolov pri tistih, ki so pornografske slike na delovnem mestu doživeli večkrat: 71,1% moških in 28,9% žensk. Zanimivo je tudi, kako je pogostost doživljanja porno slik povezana s položajem na delovnem mestu: relativno višja stopnja doživetij v primerjavi z izvršilnimi (kjer je delež doživetij precej pod poprečnim deležem te kategorije) je pri vseh treh "gornjih" kategorijah: vodilni na ravni podjetja, vodstveni in neposredni vodje izvršilnih delavcev v delovnem procesu (mojstri, delovodje). Ob tej spolno in položajno zaobrnjeni sestavi pa se pojavlja vprašanje, ali so moški to dejavnost res doživeli kot nadlegovanje, in če so jo, ali je šlo za poniževalne učinke na njihovi strani ali pa morda celo za spodbujevalne oziroma krepilne glede njihovega občutenja moške moči. Vsekakor bo odgovor na to vprašanje lahko dalo samo bolj podrobno in tudi kvalitativno prihodnje raziskovanje.

Telefonski klici ali pisma s seksualnimi namigi. Glede na odgovore vseh respondentov lahko sklepamo, da se nadlegovalci ne poslužujejo pretirano "daljinskega" delovanja, saj nikoli ni doživelo takšne oblike spolnega nadlegovanja 94,1% vprašanih, večkrat je to doživelo 3,8% in le enkrat 2,1%. Čeprav je ta oblika "spoznavanja" redka, so v njej bolj pogoste tarče ženske kot moški; npr. med tistimi, ki so večkrat doživeli to obliko nadlegovanja, je dve tretjini žensk (66,7%) in ena tretjina moških (33,3%).

Nezaželeno povabila z nedvoumnimi seksualnimi nameni. Ta oblika je podobno kot telefonski klici bolj redko navzoča v slovenskem prostoru, saj so skupni deleži identični (94,1%; 3,8%; 2,1%). So pa večje razlike glede na spol, kar kaže tabela št. 4:

Pogostost	moški	vsi	ženske (v%)
doživel/a enkrat	1,9	2,1	2,4
doživel/a večkrat	1,3	3,8	5,2
nikoli	96,9	94,1	92,3

Da so nadležni "snubci" veliko pogostejše moški kot ženske, kaže spolna sestava tistih, ki so to doživeli večkrat: 13,3% moških in kar 86,7% žensk.

Obljube poklicnih koristi za seksualno ustrežljivost. Na podlagi odgovorov vseh vprašanih moremo sklepati, da je bilo quid pro quo nadlegovanje izjemno redko izkušano, saj ga 98,6% ni nikoli doživelo, 1,2% večkrat in 0,2% enkrat. Zanimivo pa je, da je to relativno pogostejše doletelo moške kot ženske, saj je od vseh moških to doživelo večkrat 1,3% in od vseh žensk 1,2%, nikoli pa 98,8% žensk.

in 98,1% moških. Ni pa doživel takšne oblike nihče z vodilnim položajem na ravni podjetja in po dve osebi na ravni položajev vodstvenih ter izvršilnih delavcev.

Grožnje z negativnimi poklicnimi posledicami zaradi zavračanja spolnih stikov. Ta "krepka" oblika spolnega nadlegovanja je glede na izkušnje večine vprašanih tudi redka, saj je nikoli ni doživel 97,6% vseh vprašanih, večkrat 1,4% in enkrat 1.0%. Kljub redkosti pa je spolno neenako ciljanje očitno, saj je med tistimi, ki so večkrat doživeli grožnje (čeprav jih je absolutno malo – 6 oseb), 83,3% žensk in 16,7% moških, med tistimi, ki se s to grobo obliko nadlegovanja niso nikoli srečali, pa je 99,4% moških in 96,4% žensk. Teji obliki so bolj izpostavljene nižje izobražene tarče (predvsem ženskega spola – 3 osebe od 6, ki so to doživele, imajo osnovno šolo). Ker temu niso izpostavljeni moški, ni naključje, da ni niti enega primera z večkratnim doživetjem grožnje s poklicno šolo. Čeprav je malo primerov tarč, ki so enkrat ali večkrat izkusile grožnje, pa je med njimi nadpovprečno več starejših od 60 let (ustrezna deleža sta: 50%, 33,3%). Ali bi mogli sklepati, da se ta oblika v novejšem času manj uporablja? Odgovor na to vprašanje bi bil vsekakor potreben in zanimiv, možen pa bo šele ob opori na prihodnje raziskovanje.

"Slučajni" telesni dotiki. Ta oblika je bolj udomačena, kar kažejo odgovori moških in žensk skupaj, saj nikoli ni doživel tega 71,7% respondentov, večkrat je to skusilo 23,3% in enkrat 5,0%. Kako je s spolno neenako udeležbo na strani tarče, kaže tabela št. 5:

Pogostost	moški	vsi	ženske (v%)
doživel/a enkrat	2,5	5,0	6,9
doživel/a večkrat	18,1	23,3	26,6
nikoli	79,4	71,7	66,5

O tem, da je (pri moških) še kar precej samoumevno, da se lahko ženske dotakne tudi tam, kjer ni zaželeno, govori tudi spolna sestava pri tistih, ki so to obliko nadlegovanja doživeli večkrat: 69,5% žensk in 30,5% moških. Je pa omembe vredna tudi razlika v relativni stopnji neželene dotakljivosti glede na položaj na delovnem mestu: nadpovprečno so to doživeli tisti z vodilnim, vodstvenim in neposrednim nadzornim delom, relativno podpovprečno pa izvršilni delavci. O tem, kaj je bilo prej, ali višji položaj ali dotiki, ne moremo reči nič.

Ščipanje, trepljanje. Ta oblika je močnejše namerna in bolj groba in se je ne da opravičiti z naključnostjo. Kot kažejo odgovori vseh respondentov je tudi redkejša kot "slučajni" dotiki, saj je ščipanje ali trepljanje (npr. po zadnjici) doživel enkrat 3,3%, večkrat 9%, nikoli pa ni bilo deležno te oblike "pozornosti" 87,6% vprašanih. Seveda pa niso ženske enako pogosto potrepnjane kot moški, kar kaže tabela št. 6:

Pogostost	moški	vsi	ženske (v%)
doživel/a enkrat	1,9	3,3	4,0
doživel/a večkrat	8,8	9,0	9,3
nikoli	89,4	87,6	86,7

Spolno asimetrijo in nadobremenjenost žensk s to obliko nadlegovanja kaže spolna sestava tistih, ki so to doživeli večkrat: 62,2% žensk in 37,8% moških. Drugače kot pri prej obravnavanih oblikah nadlegovanja so relativno najpogostejše izkušali ščipanje in trepljanje izvršilni delavci. Med vsemi, ki so to doživeli večkrat (34), je 76,5% izvršilnih delavcev, medtem ko je delež te kategorije med vsemi v vzorcu 67,3%.

Nepričakovani dotiki prsi. Intenzivnejša oblika neverbalnega nadlegovanja je dotik prsi (pri ženskah natančneje povedano: dojk), ki pa je manj navzoča v izkušnjah vprašanih kot je trepljanje, saj skupno ni tega nikoli doživelo 93,8% vprašanih, večkrat 3,3% in enkrat 2,9%. Da pa so ženske dojke bolj vabljive kot moške prsi, kaže tabela št. 7:

Pogostost	moški	vsi	ženske (v%)
doživel/a enkrat	-	2,9	4,8
doživel/a večkrat	2,5	3,3	4,0
nikoli	97,5	93,8	91,1

O "privlačnosti" ženskih dojk govori tudi delež žensk med tistimi, ki so večkrat doživeli dotik: 71,4% žensk in 28,6% moških.

Izsiljeni objemi in poljubi. Ta oblika je še bolj redka kot trepljanje, saj od vseh respondentov nikoli ni tega doživelo 95,7%, enkrat 1,9% in večkrat 2,4%. Obstajajo pa očitne razlike med spoloma, saj je med tistimi, ki so to doživeli večkrat, kar 90,0% žensk, enkrat pa 87,5% žensk. Prevladuje torej moško prisvajanje žensk na način, ki ni zaželen in ki ima le videz erotičnosti.

Razkazovanje spolnih organov. Tudi ta oblika nadlegovanja na delovnem mestu ni pogosto navzoča, saj je 98,1% vseh respondentov ni nikoli doživelo. Kljub redkosti samega pojava je treba omeniti, da so razlike po spolu: moški so pravzaprav tisti, ki skoraj v celoti izpadejo iz kategorije tistih, ki so to doživeli (1 sam moški je to doživel enkrat), medtem ko je ustrezní delež žensk večji: 2,8% ali 7 žensk je to doživelo (3 osebe enkrat, 4 večkrat).

Povabilo k spolnim odnosom. Nikoli ni te oblike kot nadlegovanje doživelo 93,6% vseh respondentov, večkrat je bilo tega deležnih 4,5% in enkrat 1,9%. Kot tarče pogostejše nastopajo ženske, saj nikoli ni tega doživelo 93,1% žensk in 94,4% moških oziroma je to doživelo 17 žensk in 9 moških. Spolne razlike so očitne zlasti pri tistih, ki so to doživeli večkrat: 68,4% žensk in 31,6% moških (od vseh moških je to doživelo 3,8% moških, od vseh žensk pa 5,2%).

Prisiljevanje k spolnim odnosom. Ta skrajna oblika spolnega nadlegovanja je redka, saj kar 98,8% od vseh vprašanih tega ni nikoli doživelo. Med prizadetimi pa so izključno ženske: niti enega moškega ni, ki bi kdajkoli doživel prisiljevanje k spolnim odnosom. Med 5 respondentkami, ki so to doživele, pa je samo 1 oseba to doživela večkrat. Ta oblika nadlegovanja poteka po vertikalni osi moči od zgoraj navzdol tako, da so tarče predvsem iz vrst izvršilnih delavcev (od 5 primerov 4).

Pregled deležev spolov pri tistih, ki nikoli niso doživeli posamezne oblike spolnega nadlegovanja kaže, da so ženske v večini primerov bolj izpostavljene kot moški (podobno ugotavljajo tudi raziskave drugod – npr. Blakemore 1997: 65),

izjemi sta le nadlegovanje s pornografskimi slikami in dvoumne šale s seksualno vsebino: pri dvoumnih šalah sta deleža skoraj izenačena (69,4% moških in 70,6% žensk), pri porno slikah pa je očitna razlika (80,6% moških in 93,1% žensk).

Če pogledamo, pri katerih oblikah nadlegovanja so največje razlike med spoloma, ugotovimo, da so ženske najpogostejše (okoli ene tretjine vseh respondentk ali vsaka 3.) doživele naslednje tri oblike:

1- žvižganje, ocenjujoče ogledovanje, namige;

2- "slučajne" telesne dotike;

3- dvoumne opazke o videzu, telesu.

Ustrezni deleži pri moških so pod eno petino.

Oblike, ki so jim za prvimi tremi najpogostejše izpostavljene ženske, so naslednje:

4- dvoumne šale s seksualno vsebino (vsaka 4.);

5- ščipanje, trepljanje (npr. zadnjice) (vsaka 7.);

6- nepričakovan dotik prsi (vsaka 11);

7- nezaželeno povabila z nedvoumnimi seksualnimi nameni (vsaka 13);

8- povabilo k spolnim odnosom (vsaka 14.);

- telefonski klici ali pisma s seksualnimi namigi (vsaka 14.);

9- izsiljeni objemi in poljubi (vsaka 16. in npr. vsak 83. moški);

10- grožnje z negativnimi poklicnimi posledicami zaradi zavračanja spolnih stikov (vsaka 29.);

11- razkazovanje spolnih organov (vsaka 36.);

12- obljube poklicnih koristi za seksualno ustrežljivost (vsaka 83.);

- prisiljevanje k spolnim odnosom (vsaka 83.).

Z naraščanjem intenzivnosti nadlegovanja upada delež prizadetih, ali drugače povedano: manj intenzivne oblike nadlegovanja so bolj pogoste in tudi veliko pogostejše (ali celo v celoti – npr. prisiljevanje k spolnim odnosom) prizadenejo ženske.

Spol in položaj nosilcev nadlegovanja na delovnem mestu

Kdo so (bili) nosilci nadlegovanja pri zaposlenih v Sloveniji, kakšen je njihov spol in tudi, kakšen položaj so imeli (imajo), kažejo odgovori na drugo vprašanje:

(Če ste bili kdaj kakorkoli spolno nadlegovani)

Kdo vas je nadlegoval? Prosimo, povejte, kakšen je bil njegov ali njen položaj na delovnem mestu in katerega spola je nadlegovalec bil? (Prosimo, obkrožite številke pod ustreznim odgovorom)

Vas je torej kdaj nadlegoval.....	da, moški	da, ženska	ni me nadlegoval
-----------------------------------	--------------	---------------	---------------------

a) nadrejeni

b) sodelavec, kolega

c) podrejeni

č) stranka, klient

d) obiskovalec, gost

e) drugi

Med vsemi respondenti je bilo tako ali drugače nadlegovanih skoraj ena petina (18,8%), ki pa je spolno zelo asimetrična. Ključna značilnost, ki jo kažejo odgovori prizadetih, je, da pri tem pojavu izrazito prevladuje moško heteroseksualno nadlegovanje po horizontalni osi moči. Podrobno bomo to (delno) pričakovano značilnost spoznali v nadaljevanju.

Nadrejeni niso večinski nadlegovalci in niso homoseksualno usmerjeni. Podatki kažejo, da niti enega moškega ni spolno nadlegoval nadrejeni moški (ali nadrejena ženska). Preprosto, moški so (zaenkrat povsem) varni pred nadlegovalci, ki so jim nadrejeni. Drugačen pa je položaj žensk, kajti ena tretjina nadlegovanih žensk (33,3%) je to doživela s strani nadrejenih moških in le ena ženska (1,7%) s strani nadrejene ženske. Nadrejeni moški so torej heteroseksualno usmerjeni in svoje nadlegovanje usmerjajo na podrejene ženske. Nasprotno pa nadrejene ženske ne nadlegujejo prvih treh gornjih kategorij po moči (torej: vodilnih na ravni podjetja, vodstvenih in neposredno kontrolnih in vodečih izvršilnih delavce).

Pri tem pa izobrazba ni nepomembna: nadpovprečno pogosto so tarče ženske z višjo ali visoko izobrazbo (skoraj polovica od tistih, ki so bile nadlegovane s strani nadrejenih, ima to izobrazbo, sicer pa jih je v vzorcu malo manj kot ena četrtina – 45,0%:24,4%) tem pa sledijo tarče s srednjo izobrazbo.

Najbolj nevarni so sodelavci. Za zaposlene ženske so najbolj nevarni viri spolnega nadlegovanja sodelavci moškega spola. Pri tistih ženskah, ki so doživele spolno nadlegovanje, so sodelavci na prvem mestu, saj je to skušala polovica respondentk (50,0%). Moški sodelavci niso nevarni za moške (samo 1 sodelavec je nadlegoval moškega kolega), bistveno bolj pa niso nevarne ženske sodelavke za kolegice – le dve ženski sta nadlegovali ženski sodelavki. Nekoliko bolj nevarne so ženske za sodelavce, saj so tri sodelavke nadlegovale moške sodelavce. Pet žensk sodelavk nastopa kot nadlegovalke (4 od njih so v kategoriji izvršilnih delavcev in usmerjene na sodelavce istega ranga), število moških sodelavcev nadlegovalcev pa je 31, pri čemer jih je 30 usmerjenih v ženske kot tarče nadlegovanja. Ženske so torej 6-krat bolj ogrožene s strani moških sodelavcev kot oni s strani žensk.

Relativno nadpovprečno so nadležni sodelavci v kategoriji izvršilnih delavcev (75,9% delež od vseh nadlegovalcev, 71,0% delež te kategorije med vsemi v vzorcu).

Nadpovprečno so ogrožene zlasti ženske z višjo in visoko izobrazbo ter tiste s srednjo. Ob tem moremo domnevati, da je pa tudi stopnja izobraženosti verjetno prispevala k temu, da so te ženske bolj občutljive in nekaterih oblik nadlegovanja preprosto ne jemljejo kot samoumevno "fokloro". Nadpovprečno so s strani sodelavcev doživale spolno nadlegovanje na delovnem mestu ženske v starosti do 45 let.

Najmanj nevarni so podrejeni. Da je pojav nadlegovanja, ki je nasprotno hierarhični razporeditvi formalne moči v organizacijah, zelo redek, kažejo odgovori moških in žensk, ki so bili nadlegovani. Hkrati pa se kažejo (v blagi obliki) tendence, ki so bile odkrite tudi v nekaterih drugih okoljih (npr. da poskušajo ženske nadomestiti deficit v organizacijski moči s spolno močjo, moški pa zaradi kulturne androcentrične podpore podcenjujejo nadrejene ženske in gledajo v njih predvsem spolne objekte oziroma bitja, ki se jim lahko krati dostojanstvo na delovnem mestu, ker so pač ženske).

Noben moški ni doživel spolnega nadlegovanja s strani podrejenega moškega, pač pa so trije moški doživeli nadlegovanje s strani podrejene ženske. Ena podrejena ženska pa se je nadlegovalsko usmerila tudi na žensko. Tri ženske so doživale nadlegovanje s strani podrejenih moških. Torej so tako moški kot ženske v zelo redkih primerih deležni spolnega nadlegovanja, ki ga označujemo kot nasprotno organizacijski formalni moči.

Vse tri ženske, ki so doživale takšno nadlegovanje s strani podrejenih, imajo višjo ali visoko izobrazbo. Pri moških, ki so doživeli heteroskesualno nadlegovanje s strani podrejenih, pa je izobrazbena raven nižja (kar - mimogrede - po svoje tudi kaže, da ženske brez ustrezne izobrazbe ne morejo napredovati, medtem ko moški lahko). Vse tri ženske so v starostni kategoriji od 31 - 45, torej mlajše.

Moški kot stranke so zmerno nevarni za ženske. Ker je vzorec zajel zaposlene v najrazličnejših dejavnostih, se morebiti niso pokazale vse tiste lastnosti strank, ki so izrazito spolno pogojene. Gre zlasti za moške stranke v različnih storilnostnih dejavnostih, ki so izrazito feminizirane. Zato je verjetno delež moških nadlegovalcev v vlogi stranke manjši kot bi bil, če bi se raziskovanje usmerilo izključno na dejavnosti, v katerih sploh prihaja do stikov med stranko in izvajalcem/ko. Ne glede na to pogledimo, kako pogosto in spolno neenako so stranke spolno nadlegovale zaposlene.

Štiri moške je spolno nadlegovala dvakrat moška in dvakrat ženska stranka. Niti ena ženska ni doživela spolnega nadlegovanja s strani ženske stranke, medtem ko jih je 8 (13,3%) to doživelo s strani moškega kot stranke. Sklepiti moremo, da so za zaposlene ženske v storitvenih dejavnostih (npr. zdravstvenih) kot stranke nevarni predvsem moški. O tem bi lahko sklepali tudi na podlagi prevladujoče izobrazbene ravni tistih, ki so doživeli/i strankino nadlegovanje - polovica jih ima srednjo izobrazbo, kar je nad povprečnim deležem te kategorije v vzorcu. Moške stranke so pri nadlegovanju usmerjene na mlajše ženske: 60% tarč je starih do 45 let.

Gostom spolno nadlegovanje niti ni tako tuje. O tem, da so gostje pravzaprav bolj nevarni kot stranke in da so izrazito heteroseksualno nadlegovalsko usmerjeni, govorijo odgovori moških in zlasti žensk, ki so to obliko nadlegovanja doživeli. Tako ni niti en moški doživel, da bi ga moški gost nadlegoval in niti ena ženska, da bi jo nadlegovala ženska gostja. Nasprotnospolno nadlegovanje pa je usmerjeno predvsem na ženske, saj je 9 žensk (15,3% od vseh zajetih v vzorec) doživelo, da so jih nadlegovali moški gostje, medtem, ko sta le dva moška doživela nadlegovanje žensk v vlogi gostje.

Gostje pa ne nadlegujejo vseh enako, temveč so njihove tarče nadpovprečno pogosto ženske s poklicno izobrazbo, glede starosti pa predvsem mlade do 30 let, tem pa sledi kategorija 31–45 let (skoraj devet desetih nadlegovanih s strani gostov je v teh dveh starostnih kategorijah). Gostje večinoma nadlegujejo neposredno dosegljive, to pa so izvršilni delavci.

Tudi "drugi" so predvsem moškega spola. Poleg doslej obravnavanih položajev, katerih nosilci vstopajo na različne načine v spolno nadlegovanje, so respondenti odgovarjali tudi z "drugi". Kdo vse sodi v to kategorijo ni znano, znana pa je spolna sestava te kategorije nadlegujočih. Prevladujejo moški: teh je 10, 4 osebe pa so ženskega spola. Če pogledamo, kdo so tarče, vidimo, da jih je 10 ženskega spola, 4 pa moškega. Heteroseksualna usmeritev pa je vodilna tako pri nadlegovalkah (3 moške je nadlegovala ženska kot "drugi", enega pa moški "drugi") kot pri nadlegovalcih (9 žensk so nadlegovali moški kot "drugi" in le ena ženska drugo žensko). Med "drugimi" je torej dvainpolkrat več moških in od "drugih" je nadlegovanih dvainpolkrat več žensk kot moških. Zlasti so "druge" moške nadlegovalce doživeli izvršilni delavci (bolje: delavke).

Reakcije na spolno nadlegovanje na delovnem mestu

Kako so prizadeti reagirali na spolno nadlegovanje na delovnem mestu, kažejo odgovori na tretje vprašanje:

(Če ste bili kdaj kakorkoli spolno nadlegovani)

Kako ste reagirali na spolno nadlegovanje?

(Možnih je več odgovorov. Prosimo obkrožite vse ustrezne odgovore)

a) nisem se zmenil

b) s šalo

c) obrnil/a sem se na sindikat

d) zaupal/a sem se prijatelju/ici

e) skušal/a sem se izogniti nadlegovalcu

f) zagrozil/a sem nadlegovalcu/ki s pritožbo

g) fizično sem se uprl/a nadlegovanju

h) spremenil/a sem videz (npr. način oblačenja)

i) nič nisem storil/a zaradi strahu pred posledicami

Glede na to, da v preteklih desetletjih spolno nadlegovanje na delovnem mestu ni bilo posebej opredeljeno kot prekršek⁷ in da za razreševanje težav prizadetih zaradi tovrstnih dejanj ni bilo posebej zagotovljenih teles znotraj delovnih organizacij, se je večina reakcij odvijala le na ravni osebnih strategij in medosebnih neposrednih reakcij. Samo ena oseba (ženska) se je obrnila na sindikat, vse druge reakcije pa sodijo v neformalni tip delovanja. Tudi v okoljih, kjer že imajo ustrezne institucionalne mehanizme za razreševanje teh problemov, so najpogostejši osebni, neformalni načini reakcij pri prizadetih (Harris 1997:156).

Če upoštevamo odgovore moških in žensk skupaj vidimo, da je razvrstitev oblik reakcij na nadlegovanje od najpogostejših do najredkejših naslednja:

- 1- skušal/a sem se izogniti nadlegovalcu (36 primerov)
- 2- s šalo (33)
- 3- nisem se zmenil (31)
- 4- fizično sem se uprl/a nadlegovanju (23)
- 5- zagrozil/a sem nadlegovalcu/ki s pritožbo (13)
- 6- zaupal/a sem se prijatelju/ici (8)
- 7- nič nisem storil/a zaradi strahu pred posledicami (4)
- 8- spremenil/a sem videz (npr. način oblačenja) (3)
- 9- obrnil/a sem se na sindikat (1)

Prve tri najpogostejše oblike reakcij pomenijo umikanje in izmikanje tarče bodisi prostorsko (na prvem mestu) bodisi duhovno (tretje mesto) in verbalno (drugo mesto).⁸ Pri vseh teh oblikah prevladujejo ženske: pri najpogostejši obliki -izogibanju - v razmerju 94,4%:5,6% (ali 34 žensk: 2 moška); pri ignoriranju v razmerju 80,6%:19,4% (25 žensk in 6 moških); pri šalah v razmerju 75,8%:24,2% (ali 25 žensk in 8 moških). Takšna praksa ni odvisna od položaja na delovnem mestu, od izobrazbene ravni in starosti, enakomerno je razporejena na vse izobrazbene in tudi starostne kategorije.

Zadnji dve zelo redki obliki reakcij sta v celoti ženski: niti en moški ni spremenil videza in niti eden ni iskal institucionalne pomoči. Pomoč pri sindikatu je iskala le ena ženska s srednjo izobrazbo in mlajša: stara do 30 let. Videz pa je spremenilo troje žensk, dve s poklicno izobrazbo in mlajši od 30 let, izvršilni delavki.

Sorazmerno velik je delež tistih, ki so se poslužili odločnejših oblik odpora, to je neposreden fizični upor in verbalni - grožnja nadlegovalcu s pritožbo. Zlasti pri fizičnem uporju prevladujejo ženske (19 od 23 primerov ali 82,6%), kar je verjetno tudi posledica fizičnega nadlegovanja. Tip nadlegovanja - zlasti če gre za ekstremne oblike - namreč v veliki meri pogojuje tudi tip reakcije. Obeh odločnih oblik reakcije se ženske poslužujejo ne glede na stopnjo izobrazbe in ne glede na starost.

Iskanje podpore pri prijateljih je štirikrat bolj redko kot ignoriranje. Pravzaprav skušajo prizadeti večinoma sami razrešiti probleme in se le redko odločajo za prijateljsko pomoč, vendar pogostejše ženske (6 oseb) kot moški (2 osebi). Večinoma

⁷ V Sloveniji se bo verjetno šele po letu 2000 zakonsko preganjalo spolno nadlegovanje na delovnem mestu; v februarju 2000 je namreč predlog zakonske regulacije še v DZ RS).

⁸ Do podobnih ugotovitev je prišla tudi M. Dobnikar v raziskavi 1997 (Slovenske novice, 9.3.1997, str.11).

si tako pomagajo tisti/e, ki imajo srednjo izobrazbo (87,5% ali 7 od vseh 8 primerov) in mlajši, stari do 30 let (62,5% ali 5 od 8 primerov). Strah pred posledicami ni pomembna zavora pri reagiranju, saj samo dve ženski in dva moška niso reagirali na nadlegovanje zaradi tega dejavnika. Strah bolj deluje pri tistih, ki imajo več življenjskih izkušenj (3 od 4 oseb so stare več kot 46 let) ter na ekstremnih izobrazbenih ravneh (2 visoka, 2 poklicna). Če upoštevamo absolutno prevlado žensk med tarčami, potem lahko sklepamo, da je strah veliko manj navzoč pri ženskah kot pri moških.

Kako naprej?

To vprašanje je relevantno tako z vidika raziskovanja kot z vidika praktičnega ukrepanja. Spričo hitrejšega razvoja raziskovanja in oblikovanja praktičnih ukrepov za zmanjševanje spolnega nadlegovanja na delovnem mestu v zunanjih okoljih, je v Sloveniji prišlo prej do zelo natančnih predlogov, kako ukrepati v vsakdanji praksi, kot do sistematičnih raziskovanj te prakse. Vendar ni nujno, da bi čakali na obsežne raziskovalne rezultate in šele kasneje začeli ukrepati.

Že dosedanje – čeprav bolj ali manj obrobno – analitsko zajemanje tega pojava kaže, da je v slovenskih razmerah potrebno in smiselno vsestransko delovanje, katerega namen je ozaveščanje vseh relevantnih dejavnikov (tako potencialnih žrtev kot zlasti nosilcev moči v organizacijah in širše v družbeni strukturi), zavarovanje integritete in dostojanstva zaposlenih z določitvijo sankcij za neželena spolna delovanja na delovnem mestu, vzpostavitev institucionalnih možnosti za nadzor in odpravljanje problemov, s katerimi se srečujejo prizadeti oz. predvsem prizadete. Da je spolno nadlegovanje problem današnjega časa, meni več žensk kot moških na Slovenskem in zlasti so o tem prepričane ženske na nevidilnih položajih (Bec 1997: 57-58).

Napotke in dobre zgleds za kompleksno dejavnost na tem področju nudijo Pravila ravnanja Evropske komisije (1993) oziroma podroben priročnik *Kako se spopasti s spolnim nadlegovanjem na delovnem mestu*, ki ga je izdal Urad za žensko politiko 1999 (Kozmik 1999).

Glede raziskovanja pa bi bilo koristno upoštevati vsa tista priporočila, do katerih je prišla zlasti sociološka stroka v zadnjem času. Iz obrobja bi bilo potrebno to temo privedi bliže v središče spoznavnega zanimanja v raziskovanju različnih vidikov zdravja, razmer na delovnem mestu, odnosov med spoloma, vsakdanjih kulturnih vzorcev itd. Otresti bi se morali nekaterih metodoloških hib, kot npr. časovno raztegnjen pojav na vse obdobje zaposlitve; le časovno in prostorsko ter funkcionalno natančno določena ožja zamejitev pojava more dati zanesljive podatke, ki lahko koristijo pri natančnem spoznavanju in učinkovitem urejanju vsakdanjih odnosov med zaposlenimi. Posebno pozornost bi bilo potrebno nameniti tudi študijam posebnih primerov (npr. spolno nadlegovanje v izrazito

enospolnih in funkcionalno različnih delovnih okoljih, nadlegovanje v spolno sorazmerno uravnovešenih in spet funkcionalno različnih delovnih okoljih ipd.).⁹

LITERATURA

- Bec, Suzana (1997): Spolno nadlegovanje na delovnem mestu. (dipl. naloga) Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Benokraitis, Nijole V. (1997): *Subtle Sexism*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications.
- Dekeseredy, Walter S. in Schwartz, Martin D. (1998): *Woman Abuse on Campus*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications.
- Dobnikar, Mojca (1998): "Sem ga res doživela?" Slovenske novice, 9.3.1998, str. 11.
- Espinosa, Dula J. (1997): "Sexual Harassment Protection for Whom?" V: Carol Rambo Ronai, Barbara A. Zsembik, Joe R. Feagin (ur.) *Everyday Sexism in the Third Millennium* (str.223-229). New York, London: Routledge.
- Giuffre, Patti A. in Williams, Christine (1994): "Boundary Lines: Labeling Sexual Harassment in Restaurants". *Gender & Society*, let. 8, 3:378-401.
- Gruber, James E. (1989): "How Women Handle Sexual Harassment: A Literature Review". *Sociology and Social Research*, let. 74, št. 1:3-9.
- Gruber, James E. (1998): "The Impact of Male Work Environments and Organizational Policies on Women's Experiences of Sexual Harassment". *Gender & Society*, let. 12, št. 3:301-320.
- Harris, Richard J., Firestone, Juanita M. (1997): "Subtle Sexism in the U.S. Military. Individual Responses to the Sexual Harassment". V: Nijole V. Benokraitis (ur.). *Subtle Sexism* (str. 154-171). Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications.
- Jogan, Maca (1994): "Erozija androcentrizma v vsakdanji kulturi". *TiP*, let. 31, 7-8: 647-654.
- Kanduč, Zoran (1998): "Pravo, spolnost in nasilje: kriminološke in viktimološke perspektive." V: Kanduč Z., Korošes D., Bošnjak M. *Spolnost, nasilje in pravo* (str. 11-138). Ljubljana: Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti v Ljubljani, Urad za žensko politiko.
- Kelly, Liz (1996): "Spolno nasilje in feministična teorija." V: Zaviršek (ur.) *Spolno nasilje* (str. 69-98). Ljubljana: Visoka šola za socialno delo.
- Kelly, Liz (1996): "Ne vem, kako naj temu rečem." V: Zaviršek (ur.) *Spolno nasilje* (str.99-124). Ljubljana: Visoka šola za socialno delo.
- Kelly, Liz (1996): "Žrtve ali preživele?" Str.147-178 v Zaviršek (ur. 1996) *Spolno nasilje*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo.
- Konrad, Alison M., Gutek, Barbara A. (1986): "Impact of Work Experiences on Attitudes toward Sexual Harassment". *Administrative Science Quarterly*, let. 31, št. 3: 422-438.
- Kozmik, Vera, ured. (1999): *Kako se spopasti s spolnim nadlegovanjem na delovnem mestu*. Ljubljana: Urad za žensko politiko.

⁹ V okviru Leta evropske kampanje proti nasilju nad ženskami, je bila v jeseni 1999 izvedena poštna anketa Nasilje in spolno nadlegovanje na delovnem mestu nad medicinskimi sestrami med medicinskimi sestrami in zdravstvenimi tehnikami (kot sestavina diplomske naloge Darinke Klemenc in Irene Planinšek - višjih medicinskih sester na KC Ljubljana, pod vodstvom dr. Majde Pahor - VŠZI v Ljubljani), ki je zajela 376 oseb (kar je 50,3% od načrtovanega števila 750). Rezultati te ankete kažejo, da med oblikami prevladujejo ogledovanje, besedno nadlegovanje v približno enakem obsegu tako s strani bolnikov kot zdravnikov (po ena petina primerov), manj pogosto pa je telesno fizično nadlegovanje (približno ena sedmina s strani zdravnikov, ena osmina s strani bolnikov). Večina anketiranih si želi več informiranja in skrbi s strani ustanov.

- Owen Blakemore, Judita E. et al. (1997): "Exploring the Campus Climate for Women Faculty". V: Nijole V. Benokraitis. *Subtle Sexism* (str.54-71). Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications.
- Padavic, Irene & Orcutt, James D. (1997): "Perceptions of Sexual Harassment in the Florida Legal System. A Comparison of Dominance and Spillover Explanations". *Gender & Society*, let. 11, št. 5:682-698.
- Rogers, Jackie Krasas in Henson, Kevin D. (1997): "Hey, Why Don't You Wear Shorter Skirt?" Structural Vulnerability and the Organization of Sexual Harassment in Temporary Clerical Employment." *Gender & Society*, let. 11, št. 2:215-237.
- Rommelspacher, Birgit (1996): "Ali je ženski mazohizem mit?" V: Darja Zaviršek (ur. 1996) *Spolno nasilje* (str.5-32). Ljubljana: Visoka šola za socialno delo.
- Ronai, Carol Rambo, (ur.) in Barbara A. Zsembik, Joe R. Feagin (1997): *Everyday Sexism in the Third Millennium*. New York, London: Routledge.
- Rospenda, Kathleen M., Richman, Judith A., Nawyn, Stephanie J. (1998): "Doing Power: The Confluence of Gender, Race, and Class in Contrapower Sexual Harassment". *Gender & Society*, let. 12, št. 1:40-60.
- Russell, Diana E.H. (1984): *Sexual Exploitation*. Beverly Hills, London, New Delhi: Sage Publications.
- Toš, Niko (ur., 1999): *Vrednote v prehodu II. Slovensko javno mnenje 1990-1998*. Ljubljana: FIDV, IDV - CJMMK
- Walby, Sylvia (1997): *Gender Transformations*. London and New York: Routledge.
- Welsh, Sandy (1999): "Gender and Sexual Harassment". *Annual Review of Sociology*, let. 25, 169-190.
- Williams, Christine L. et al. (1999): "Sexuality in the Workplace: Organizational Control, Sexual Harassment, and the Pursuit of Pleasure". *Annual Review of Sociology*, letn. 25, 73-93.
- Zaviršek, Darja ur. (1996): *Spolno nasilje*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo.

STRATEGIJA POSPEŠEVANJA SLOVENSКИH NEPOSREDNIH INVESTICIJ V TUJINO¹

Povzetek. Vse večji del svetovnega izvoza je povezan z ustanavljanjem podjetij v tujini, zato se majhno slovensko gospodarstvo, ki je ključno odvisno od tujih trgov, ne bo smelo izogibati investiranju v tujini. Ena od pomembnih nalog slovenske vlade v prihodnje bo, da ustvari ustrezne pogoje, ki bodo pomagali našim podjetjem, da internacionalizirajo svojo dejavnost. Zavzemamo se za aktivno pospeševanje internacionalizacije dejavnosti slovenskih podjetij, za pospeševanje predvsem tistih NTI v tujino, ki pospešujejo preobrazbo slovenskega gospodarstva oziroma posameznih podjetij. Če sklepamo po mnenju anketiranih slovenskih investorjev v tujino, bi jim država lahko pomagala na naslednje načine oziroma z naslednjimi ukrepi: (i) zbiranje in nudenje informacij o možnostih investiranja v tujini in konkretnih projektih, (ii) navezovanje prvih stikov s potencialnimi tujimi partnerji, (iii) izboljšanje slovenske klime in regulative za neposredno investiranje v tujini, (iv) sofinanciranje določeni aktivnosti v zvezi s projekti neposrednega investiranja v tujini, (v) sofinanciranje kapitala ali/in olajševanje dostopa (pogojev) do komercialnih virov sredstev, (vi) pomoč pri izobraževanju ustreznih kadrov, (vii) zavarovanju investicij v tujini in s tem zmanjšanju tveganja, (viii) lobiranjem za izboljšanje pogojev investiranja v državah prejemnicah, (ix) nasploh večja pomoč diplomatsko-konzularnih predstavništev.

Ključni pojmi: neposredne naložbe v tujino, Slovenija, strategija, internacionalizacija, Evropska unija.

Neposredno investiranje v tujino kot integralni del izhodne internacionalizacije gospodarstva - Zakaj je potrebna izhodna internacionalizacija?

Izhodna internacionalizacija se pojavlja kot izvoz, neposredna tuja investicija (NTI), ali kot razne druge pogodbene oblike dolgoročnega sodelovanja med podjetji. Nedvomno pa so prav NTI tisto, kar predstavlja bistvo procesov interna-

* Dr. Marjan Svetličič, redni profesor, dr. Matija Rojec, docent in Andreja Trtnik, asistentka na Fakulteti za družbene vede.

¹ Prispevek v okviru projekta Slovenija v Evropski zvezi - strategija gospodarskega razvoja Slovenije.

cionalizacije. Govoriti danes o izhodni internacionalizaciji pomeni isto kot nekdanj pospeševanje izvoza. V pogojih globalizacije mednarodnega poslovanja, velike mobilnosti kapitala, zmanjševanja stroškov poslovanja na daljavo, oligopolizacije trgov in drugih značilnosti rastoče soodvisnosti gospodarstev je izvoz le en, vse večkrat ne zadosten, način ohranitve ali prodora na tuje trge. Podjetja morajo razmišljati tudi o drugih oblikah internacionalizacije svoje dejavnosti. Na splošno je izhodna internacionalizacija potrebna zato, ker: (i) izvoz vse bolj postaja rezultat drugih oblik mednarodnega sodelovanja, na primer NTI, ki inducirajo izvozne tokove, medtem ko je bil včasih izvoz tisti, ki je induciral mednarodne investicije; (ii) je mednarodna proizvodnja že presegla obseg svetovnega izvoza in je postala najpomembnejši način izkoriščanja primerjalnih in konkurenčnih prednosti; (iii) oligopolna struktura svetovnega trga (oligopolizacija in tržne nepopolnosti) onemogoča maksimizacijo donosov iz naslova naraščajočih neoprijemljivih podjetniško specifičnih prednosti; (iv) s pomočjo internacionalizacije svojega poslovanja podjetja učinkoviteje izkoriščajo ekonomije obsega; (v) je pri mnogih dejavnostih minimalni prag učinkovitosti tako visok, da omejeni nacionalni trg narekuje izvoz oziroma internacionalizacijo; (vi) naraščajoči transakcijski stroški vplivajo na to, da hierarhična internacionalizacija, lastno prenašanje dejavnosti v tujino in ne preko trga, maksimira podjetniške dobičke; (vii) globalizacija poslovanja v pogojih krčenja razdalj in visoke dostopnosti informacij postaja predpogoj konkurenčnosti; (viii) morajo podjetja iz majhnih držav še prej in bolj internacionalizirati svojo dejavnost in tako presegati omejenosti svojih majhnih trgov; (ix) podjetja z internacionalizacijo ne le uveljavljajo svoje podjetniško specifične prednosti v tujini, pač pa jih tam oplajajo/dosegajo; (x) vse več izdelkov in storitev terja neposredno prisotnost na tujih trgih; (xi) tranzicija po svoji definiciji pomeni krepitev podjetniško specifičnih prednosti, le-te pa je potrebno pospešeno uresničevati s pomočjo internacionalizacije; (xii) internacionalizacija pospešuje preobrazbo nacionalnega gospodarstva, ko mu pričenjajo pojemati primerjalne prednosti zaradi naraščajočih plač; (xiii) so investicije v tujini "naravni" rezultat razvoja; (xiv) rastoči stroški dela v Sloveniji narekujejo prenašanje delovno intenzivnih faz takšnih dejavnosti v tujino, če naj te dejavnosti zadržijo konkurenčnost in pridobijo čas za prestrukturiranje.

Svetovni obseg mednarodne proizvodnje (proizvodnja podjetij v tuji lasti) je že presegel obseg svetovnega izvoza. Poleg tega izvoz vse bolj postaja rezultat drugih oblik mednarodnega sodelovanja, na primer NTI, ki inducirajo izvozno-uvozne tokove, medtem ko je bil včasih izvoz tisti, ki je induciral mednarodne investicije. Takšnemu razvoju je botrovalo niz dejavnikov. Med njimi spoznanje podjetij, da brez internacionalizacije dejavnosti ne morejo krepiti svoje konkurenčnosti. Še več, v pogojih globalizacije si brez internacionalizacije sploh težko predstavljamo obstoj in razvoj podjetja zlasti še, če je iz majhne države. Podjetjem iz majhnih držav internacionalizacija dejavnosti omogoča preseči omejitve majhnega domačega trga. Pri tem samo izvoz pogosto ni zadosti. Spremenjeni pogoji na svetovnem trgu, oligopolizacija le-tega, rastoči pomen znanja in tehnologije (posebno neoprijemljivega dela), rastoči transakcijski stroški itd. so povzročili, da morajo za doseganje ekonomij obsega ter ekonomij skupne proizvodnje in razdelitve

("economies of scope") podjetja internacionalizirati svojo dejavnost, oziroma pristopiti k mednarodni proizvodnji blaga ali storitev.

S pomočjo internacionalizacije dejavnosti podjetje vnovči svoje podjetniško specifične prednosti na svetovnem trgu. Z vzpostavljanjem enot v tujini ali z drugačnimi (kapitalskimi) povezavami podjetje internalizira koristi od svojih specifičnih prednosti. Čim bolj pridobivajo na pomenu podjetniško specifične prednosti neoprijemljive narave², tem bolj interni transferji teh prednosti med kapitalsko povezanimi podjetji postajajo temeljna oblika mednarodnega ekonomskega sodelovanja, tem bolj nujno je za podjetje internacionalizirati dejavnost v obliki NTI, saj to pomeni ohraniti nadzor nad poslovanjem obratov v tujini, s tem pa tudi nad izkoriščanjem lastnih podjetniško specifičnih prednosti, ki so osnovni vir dobičkov. Skratka, spreminjajoča se narava podjetniško specifičnih prednosti narekuje krepitev internih transakcij znotraj podjetij in krepitev internalizacije poslovanja, ker le tako podjetje maksimira rento iz naslova svojih podjetniško specifičnih prednosti.

Podjetja pa neposredno investirajo v tujini ne le zato, ker razpolagajo z nekimi posebnimi lastniškimi prednostmi, pač pa tudi zato, ker bi se v tujini rada kaj naučila, ker bi v tujini rada dopolnila svoje sposobnosti s tistimi, ki so na razpolago na teh trgih. Zato lahko pričakujemo, da bodo v tujini vse bolj investirala tudi podjetja iz ne tako visoko razvitih držav, torej tudi iz tranzicijskih držav.

Konkurenca in konkurenčnost postajata globalni. Vse težje ločujemo konkurenčnost na domačem trgu od konkurenčnosti na tujih trgih, na evropskih ali svetovnih. To sicer ne velja za vse vrste izdelkov, saj so nekateri bolj vezani na domače ali regionalne trge, vendar pa so drugi, kot sta znanje in tehnologija npr., vse bolj globalni. Podjetje, ki hoče biti konkurenčno, mora vse bolj izkoriščati vse vire, ki so na razpolago doma in v tujini, vse prednosti, ki jih nudi svetovni trg. Gre za osvajanje novih trgov s pomočjo nižjih stroškov dela in diferenciacijo izdelkov ter za nov pristop k svetovni zakladnici talentov, financ in tehnologije. Z globalizacijo si podjetje lahko zmanjša tudi svojo izpostavljenost nestanovitnosti konjunktornih ciklov in sebi v prid izkorišča različne protekcionistične tendence.

Internationalizacija dejavnosti podjetij, tako vhodna (NTI iz tujine) kot izhodna (NTI v tujini in sklepanje strateških povezav s tujimi partnerji), postaja vse bolj pomembna determinanta konkurenčnosti. Brez doseganja ekonomij obsega ter ekonomij skupne proizvodnje in razdelitve ni mogoče uspeti na svetovnem trgu, zato so postale temeljna spodbuda mednarodne menjave in NTI. Rastoči pomen ekonomij obsega ter ekonomij skupne proizvodnje in razdelitve narekuje internacionalizacijo podjetij iz držav kot je Slovenija, ki takšnih ekonomij ne morejo dosegati na domačem trgu. Majhne države oziroma njihova podjetja morajo mnogo bolj in prej internacionalizirati svojo dejavnost kot podjetja iz velikih držav, da

² Medtem ko so bile to v preteklosti podjetniško specifične prednosti v glavnem oprijemljive narave (stroji, oprema, kodificirana tehnologija itd.) pa danes neoprijemljive prednosti vse bolj postajajo ključna konkurenčna prednost podjetij. Neoprijemljive lastniške prednosti so razne organizacijske in trženjske sposobnosti, interne ekonomije obsega, specifična znanja, ki jih ni mogoče kodificirati itd., ki jih ni mogoče prenašati s pomočjo izvoza oziroma zunanjega trga, če naj njihov lastnik prepreči nepoklicanim dostop do njih.

bi dosegla minimalni prag učinkovitosti. To še posebej velja za dejavnosti, pri katerih je minimalni prag učinkovitosti nad obsegom domačega trga. Izhodne NTI dvigajo prag učinkovitosti domačega gospodarstva in tako kot zunanja trgovina prispevajo k optimalni porazdelitvi virov v pogojih oligopolne strukture svetovnega trga, ko je domet mednarodne menjave pri opravljanju te funkcije sicer omejen.

Močan dejavnik pospeševanja NTI v tujino je oligopolizacija trga. Mnogi sektorji so pod nadzorom majhnega števila velikih multinacionalnih podjetij. Pomembna strukturna sprememba je prenos težišča mednarodnega povezovanja od kartelnega na notranjo rast več-obratnih podjetij v mednarodnih razsežnostih. Bistveno se je povečal tudi pomen bolj običajnih združevanj in pripajanj podjetij. Danes so ponovno pridobili na pomenu prevzemi. Ti so postali poglavitna metoda vstopa na trg in krepitev konkurenčnosti. Vrednost združevanj in prevzemov se je v obdobju 1988-1995 podvojila. V pogojih naraščajoče oligopolizacije in rastočega pomena (neoprijemljivega) znanja, je mednarodna proizvodnja vse bolj edini način maksimiranja podjetniških rent iz naslova podjetniško specifičnih prednosti. Bolj ko podjetje proizvaja zahtevnejše izdelke, ki terjajo tudi zahtevnejše storitve, bolj postajajo izhodne TNI (edina) možnost učinkovite izrabe firmskega znanja. K porastu pomena NTI v tujino torej prispeva tudi rastoči izvoz specifičnih proizvodov, katerih potrošnja oziroma uporaba zahteva dobavljanje specifičnih storitev, ki jih lahko nudijo le proizvajalci teh proizvodov.

Ali je morda še prezgodaj za pospeševanje izhodne internacionalizacije slovenskega gospodarstva? Res je, da države/podjetja začnejo izvažati kapital v kasnejših razvojnih fazah kot je danes Slovenija, vendar se danes to dogaja mnogo prej kot v preteklosti. NTI namreč postajajo ne le instrument izkoriščanja svojih podjetniško specifičnih prednosti, temveč tudi način oplajanja teh prednosti v tujini. Vzpostavljanje podjetij v tujini postaja nujnost, če hočejo podjetja ohraniti že dosežene tržne deleže, še toliko bolj, če jih želijo okrepiti ali na novo doseči. Zato izhodna internacionalizacija ni neko abstraktno, oddaljeno teoretiziranje, temveč dejanska potreba. Čim prej bomo spoznali zakonitosti internacionalizacije proizvodnje tudi v njenem izhodnem delu, tem hitreje bomo lahko krepili svoje konkurenčne prednosti. Razmišljanje o izhodni internacionalizaciji je kvečjemu prepozno, nikakor pa ne prezgodnje.

V luči pospešene internacionalizacije dejavnosti podjetij, zlasti iz manjših in srednje razvitih držav, postaja torej očitno, da morajo tudi slovenska podjetja odločneje stopiti na pot investiranja v tujini. To vključuje tudi sklepanje pogodbenih oblik trajnejšega sodelovanja (strateških povezav) ali tako imenovane kooperativne internacionalizacije. Slednje je primernejše, če podjetje nima dovolj lastnega kapitala. So pa to manj obstojne oblike in praviloma prinašajo manjše dobičke, seveda odvisno od vrste povezave in položaja podjetja v njej.

V tem trenutku je za slovenska podjetja nedvomno najpomembnejši argument v prid neposrednemu investiranju v tujino ta, da neposreden nastop na tujih trgih vse bolj postaja nujen za utrjevanje/ohranjanje obstoječih tržnih deležev oziroma njihovo povečanje. Kaj to pomeni za strategijo Slovenije in slovenskih podjetij? Prvič, da mora glede na svojo majhnost in stopnjo razvoja, če hoče vsaj zadržati

tržne deleže na tujih trgih, pristopiti k internacionalizaciji dejavnosti svojih podjetij pri diferenciranih izdelkih in storitvah ter pri tistih univerzalnih proizvodih, pri katerih visoki stroški dela začenjajo ogrožati konkurenčnost podjetij. Stroškovno slovenska podjetja ne morejo vzdržati konkurence ostalih srednjeevropskih, kaj šele azijskih proizvajalcev, ki imajo bistveno nižje stroške dela. Razliko je sicer moč kompenzirati s (še vedno) višjo produktivnostjo, vendar dinamično pričakujemo zapiranje škarij tudi pri produktivnosti. Če želimo zadržati ali dvigniti stopnjo konkurenčnosti, je na teh področjih nujno začeti s prenašanjem delovno intenzivne faze proizvodnje v države s poceni delovno silo, še zlasti če gre za velike in rastoče trge. Na ta način si podjetja tudi omogočijo prestrukturiranje v smeri dejavnosti z višjo dodano vrednostjo, ki prenesejo višje stroške dela.

Primer, kako z izhodno internacionalizacijo krepíš konkurenčne prednosti, je Japonska. Z vlaganji v tujini je stalno krepila delež "vzhajajočih" dejavnosti, ker je sproščala vire v "zahajajočih" dejavnostih. Vlada je celo spodbujala njihovo relokacijo v tujino. Podobno pot lahko ubere tudi Slovenija. To je pot razvijanja diferenciranih, torej specialnih proizvodov ali sestavnih delov zanje in sproščanja virov v dejavnostih, kjer naša podjetja zgubljajo konkurenčnost. Na ta način lahko še upamo tudi na ohranitev konkurenčnih prednosti pri univerzalnejših izdelkih, pri katerih konkurenčna prednost temelji pretežno na nizkih stroških dela. Prva omejitev pri tem so ogromna sredstva, potrebna za vlaganja v raziskave in razvoj, ki so predpogoj za razvoj diferenciranih izdelkov. Druga je hitrost, ali z drugimi besedami biti prvi na trgu, ki postaja vse pomembnejša, in tretjič, nujnost ne le izumiti nov proizvod ali tehnologijo, pač pa to narediti za svetovni standard. To je zelo kapitalno intenzivna aktivnost, ki si jo lahko privoščijo le največji. Vsaj delno je mogoče zaobiti te probleme z usmeritvijo na manj zahtevne diferencirane izdelke in storitve ali postati sestavni del mreže podjetij ali njihovih strateških povezav, ki si delijo stroške za raziskave in razvoj in s tem povezana tveganja. Druga alternativa se zdi za manjša podjetja realnejša, ne izključuje pa možnosti posameznih prodorov na določenih področjih. Tretja možnost je usmeritev predvsem na procesne ali organizacijske inovacije in ne toliko produktne oziroma tehnološke. Na tehnološkem področju lahko zasledovalec inovira tako, da (tuji) temeljni inovaciji poišče drugačno aplikacijo. To je lahko celo ključnega pomena, saj je zgodovina pokazala, da glavni izkoristek velikih invencij sploh ni bil v tistem, kar je bilo prvotno zamišljeno, pač pa v nečem tretjem.

Skratka, spodbujati internacionalizacijo lastnih podjetij pomeni spodbujati domače podjetništvo. To je temelj za ustvarjanje podjetniško specifičnih prednosti, ki so magnet za tuja podjetja in osnova za konkurenčne prednosti domačih podjetij pri izhodni internacionalizaciji. Ne nazadnje, preobrazba pomeni tehnološko transformacijo in s tem tudi oblikovanje lastnih podjetniško specifičnih prednosti. Te pa je vse bolj nujno izkoriščati na čim širšem prostoru, če naj se povrnejo in oplemenitijo ogromna vlaganja v raziskave in razvoj. Zato so tista podjetja, ki imajo določene podjetniško specifične prednosti in pri katerih je učinkovitost proizvodnje odvisna od ekonomij obsega, dejansko vse bolj prisiljena investirati v tujino in s pomočjo internacionalizacije maksimirati rente iz naslova svojih prednosti. Dodaten razlog izhodne internacionalizacije je z njeno pomočjo pridobivati nova

znanja o izdelkih, tehnologijah in trgih in tako krepi konkurenčnost. Vse skupaj prispeva k prestrukturiranju.

Če se slovensko gospodarstvo želi resneje lotiti izhodne internacionalizacije, pa je najprej treba razčistiti z makroekonomskimi posledicami takšne usmeritve. Vse prepogosto se namreč na NTI v tujini gleda negativno. Mnogi jih smatrajo za antipatriotično dejavnost, češ da siromašijo domače gospodarstvo za tako potreben kapital. Drugi v njih vidijo predvsem izvoz delovnih mest. Osrednje makroekonomsko razvojno vprašanje pri neposrednem investiranju v tujini nedvomno je, ali te naložbe nadomeščajo domače ali jih dopolnjujejo. Študije so v obeh primerih dale različne rezultate. Precej je odvisno od tega, kako se NTI v tujini financira. Če so viri pretežno domači, to gotovo pomeni, da bo manj ostalo za domače investicije. Če pa se kapital za investicije najema na tujih trgih, NTI v tujini dopolnjujejo domače investicije. Skratka, investicije v tujini ne pomenijo nujno erozijo domačih investicij.

Drugo vprašanje so učinki na zaposlenost in proizvodnjo države investitorice. Ti so odvisni od stanja zaposlenosti in od strategije investorjev. Če ima država investitorica polno zaposlenost ali je blizu nje, potem NTI v tujini nedvomno prispevajo k razvoju, saj omogočajo mobilizacijo virov nad obsegom, ki ga opredeljujejo domače zmogljivosti. To ne velja, če vsi domači viri niso izkoriščeni. V tem primeru ti viri ostanejo neizkoriščeni (razen v obsegu, ko investicija v tujini pomeni tudi angažma domačih virov za izvoz vmesnih proizvodov novemu podjetju v tujini, kar je dokaj običajno), saj se zaposluje tuje vire. Zato je pri končni oceni potrebno upoštevati obe vrsti učinkov.

V primeru Slovenije ne tvegamo preveč z oceno, da bi NTI v tujini v povprečju na kratek rok sicer lahko zmanjšale zaposlenost domačih virov, vendar bi prišlo do kvalitativnega prirasta ali prestrukturiranja obstoječe zaposlenosti. Na ta način bi neposredno investiranje v tujini pozitivno prispevalo k preobrazbi gospodarske strukture, kar bi lahko odtehtalo negativne kratkoročne učinke. Še več, dokaj zanesljivo lahko trdimo, da bi zaradi prestrukturiranja, do katerega bi privedlo z nižanjem stroškov motivirano neposredno investiranje v tujino, na daljši rok dejansko ohranili del delovnih mest, ki bi jih zaradi visokih domačih stroškov dela sicer izgubili. S pomočjo NTI bi tako ohranili del delovnih mest in obenem preobrazili proizvodnjo na višjo raven, ki prenese tudi višje stroške dela. Prav učinek prestrukturiranja je najpomembnejši argument v prid pospeševanja izhodne internacionalizacije proizvodnje in na dolgi rok odtehta odlive kapitala, ki so za to potrebni.

Tudi v primeru tistih NTI v tujini, ki so motivirane z ohranjanjem/osvajanjem tujih trgov, lahko pričakujemo pozitivne učinke, saj objektivno pomenijo večjo prodajo na tujih trgih. Tovrstne investicije v tujini so način pospeševanja izvoza ali ohranjanja doseženih tržnih deležev na tujih trgih.

Stanje in trendi na področju slovenskih neposrednih investicij v tujino

Investiranje slovenskih podjetij v tujini se je po osamosvojitvi za nekaj let praktično ustavilo, vendar pa se zdi, da se v zadnjem času ponovno povečuje. Podatki

o stanju slovenskih NTI v tujini v razdobju 1993-1997 kažejo stagnacijo v letu 1994, nenadno močno povečanje v letu 1995 (za 78,2%), znaten padec v letu 1996 in ponovno stagnacijo v letu 1997. Podatki o letnih odlivih iz naslova investiranja v tujini ne podpirajo nenadnega velikega povečanja stanja slovenskih NTI v tujini leta 1995; stanje se je leta 1995 namreč povečalo kar za 219,6 mio USD, medtem ko so bili odlivi v istem letu vsega 5,5 mio USD. Nasploh letni odlivi kažejo drugačen trend kot spremembe stanj. Pri odlivih je od leta 1994, ko so bili negativni, namreč prisoten, z izjemo leta 1998, stalen trend rasti. Do sedaj so bili odlivi največji v letu 1997 in sicer 25,5 mio USD, vendar bodo letos nedvomno še večji, saj so že v prvih šestih mesecih znašali 22,6 mio USD.

O razlogih za 219,6 mio USD porasta stanja slovenskih NTI v tujini leta 1995 lahko samo ugibamo. Vprašanje je, v kolikšni meri so v ozadju samo različne računovodske operacije ali pa morda boljše statistično spremljanje? Dejstvo je, da je šlo povečanje stanja predvsem na račun NTI v Hrvaški (povečanje za 104,1 mio USD), Nemčiji (povečanje za 39,2 mio USD), Jugoslaviji (povečanje za 30,3 mio USD) in Liberiji (povečanje za 20,7 mio USD). Veliko povečanje stanja v 1995. letu tako lahko pripišemo povečanju terjatev do podjetij v tujini in tudi povečanju lastniškega kapitala, ponovno zmanjšanje stanja v 1996. letu pa je bilo posledica kombiniranega učinka zmanjšanja lastniškega kapitala in terjatev ter povečanju obveznosti do podjetij v tujini. V zadnjih slovenske NTI v tujini determinirajo predvsem odnosi medsebojnega kreditiranja slovenskih matičnih firm in njihovih podjetij v tujini; izjema je le povečanje lastniškega kapitala leta 1995, 1994. in 1996. leta so podjetja v tujini neto kreditirala svoje slovenske matične firme, 1995. in 1997. leta pa je bilo ravno obratno. Neto terjatve so v 1993. in 1994. letu predstavljale le 13,9% oziroma 3,2% skupne vrednosti slovenskih NTI v tujini, v letih 1995, 1996 in 1997 pa je njihov delež znašal 28,0%, 20,8% in 23,8%. Očitno je, da slovenska podjetja iz kakršnegakoli razloga že vzdržujejo intenzivne odnose medsebojnega kreditiranja s svojimi podjetji v tujini, obenem pa se redko odločajo za nove projekte NTI v tujini (Tabela 1).

Če je za NTI v Slovenijo očitna rastoča koncentracija za Avstrijo, je pri slovenskih NTI v tujini še očitnejše stalno in močno povečevanje, skoraj dominacija NTI v Hrvaško. Na Hrvaško je koncem leta 1997 odpadlo nič manj kot 53,7% vseh slovenskih NTI v tujini, medtem ko je bil leta 1993 delež Hrvaške še 24,9%. Poleg Hrvaške, se od leta 1993 kot lokacija slovenskih NTI vse bolj uveljavljajo nekatere države v tranziciji (Poljska, Rusija in Češka) ter ZRJugoslavija in BiH. Drastično je od 1993-1997 padlo stanje slovenskih NTI v Nemčiji, Avstriji in Makedoniji, kjer je prišlo do velikega dezinvestiranja. V letu 1997 je glede na trende v obdobju 1993-1997 prišlo do nekaterih sprememb, namreč precej so porasle investicije v Liberijo, Avstrijo in pa tudi v ZDA, obenem pa so se močno zmanjšale investicije v ZRJugoslavijo (Banka Slovenije). Ali se bodo ti premiki obdržali ali pa so le posledica enkratnih poslovnih odločitev še ni moč govoriti, čeprav gre verjetno za slednje. Če je intenzivnejša (čeprav z izjemo Hrvaške še vedno skromna) investicijska aktivnost slovenskih podjetij v državah nekdanje Jugoslavije in v državah v tranziciji pričakovana in v skladu z napovedmi samih podjetij kot tudi z ekonomsko teorijo, pa skrbi, da se v obdobju, ko podjetja v tujini postajajo vse pomembnejši

način prodora na tuje trge, slovenske firme iz teh podjetij umikajo (Nemčija, Avstrija, Makedonija) ali ohranjajo svojo prisotnost na izredno skromni (ponekod ničelni) ravni, investiranje v tujini pa koncentrirajo le na eno državo (Hrvaška).

TABELA 1: Tokovi, stanja in spremembe stanj neposrednih tujih investicij (NTI) iz Slovenije v obdobju 1993-98

	1993	1994	1995	1996	1997	1998
<i>VREDNOSTI v mio USD</i>						
<i>a. Stanje konec leta - Vrednost skupaj</i>	280,6	280,8	500,4	426,7	424,4	n.p.
Lastniški kapital reinvest. dobički	241,7	271,9	360,2	337,8	323,4	n.p.
Obveznosti do podjetja v tujini	214,6	258,7	228,2	225,9	249,5	n.p.
Terjatve do podjetja v tujini	253,5	267,6	368,5	314,8	350,5	n.p.
Neto terjatve do podjetja v tujini	38,9	8,9	140,3	88,9	101,0	n.p.
<i>b. Sprememba stanja - Vrednost skupaj</i>	n.p.	0,2	219,6	-73,7	-2,3	n.p.
Lastniški kapital in reinvest.	n.p.	30,2	88,3	-22,4	-14,4	n.p.
Neto terjatve do podjetja v tujini	n.p.	-30,0	131,4	-51,3	12,0	n.p.
<i>c. Letni odliv</i>	1,3	-2,9	5,5	7,7	25,5	11,0
<i>STOPNJE RASTI v %</i>						
<i>a. Stanje konec leta - Vrednost skupaj</i>	n.p.	0,1	78,2	-14,7	-0,5	n.p.
<i>b. Letni odliv</i>	n.r.	n.r.	n.r.	40,0	231,2	-56,9

Vir: Banka Slovenije; Opombe: 1/ Tuje investicije, pri katerih ima tuji investitor 10% ali višji delež v kapitalu podjetja v tujini; 2/ Vrednost skupaj = Lastniški kapital + terjatve do podjetja v tujini - obveznosti do podjetja v tujini; n.p. = ni podatka; n.r. = ni relevantno

Najpomembnejše panoge slovenskega investiranja v tujini so finančno posredništvo (18% stanja slovenskih NTI v tujini kocem leta 1997), proizvodnja kemikalij in kemičnih izdelkov ter oskrba z elektriko in plinom, na kateri skupaj odpade slaba četrtina vseh NTI v tujini. Ostale pomembne panoge slovenskega investiranja v tujini so še posredništvo in trgovina na debelo (10,5%), proizvodnja strojev in naprav (9,5%), živilska industrija (7%) in vodni promet (6,7%). V obdobju 1995-1997 se je absolutno in relativno najbolj zmanjšalo stanje NTI v obdelavi in predelavi lesa (za 4,2 odstotone točke), medtem ko pri drugih najpomembnejših dejavnostih slovenskega investiranja v tujini ni bilo pomembnejših sprememb. Vzrok za zmanjšanje stanja NTI v tujini v lesni industriji je zmanjšanje terjatev do tujih hčerinskih družb (Banka Slovenije).

Determinante neposrednega investiranja slovenskih podjetij v tujini

V obdobju junij-september 1999 smo med slovenskimi podjetji, ki neposredno investirajo v tujini, izvedli obsežno anketo z namenom, da ugotovimo osnovne značilnosti delovanja slovenskih podjetij v tujini, determinante investiranja slovenskih podjetij v tujini, učinke investiranja v tujini in načrte za bodoče investiranje. Med determinantami investiranja v tujini smo posebej analizirali motive za in ovire pri investiranju v tujino ter dejavnike, ki vplivajo na odločitev o lokaciji investicije.

Na podlagi različnih virov smo identificirali 411 slovenskih podjetij, ki naj bi neposredno investirala v tujino. Odgovorilo je 65 (15,8%) podjetij; 27 (6,5%) jih je vrnilo izpolnjen vprašalnik, 38 (9,2%) pa vprašalnika ni izpolnilo z obrazložitvijo, da nimajo podjetja v tujini. Na podjetja, ki so odgovorila na vprašalnik, je 1997. leta odpadlo 8,4% stanja slovenskih NTI v tujini, po številu pa 15,8% vseh slovenskih podjetij v tujini. Podjetja v tujini iz vzorca so imela leta 1998 v povprečju 71,1 zaposlenih, 29,4 mio USD sredstev, 4,8 mio USD kapitala, 53,0 mio USD prodaje, 23,8 mio USD izvoza, 29,9 mio USD uvoza in 0,5 mio USD dobička.

Osnovni podatki o podjetjih v tujini

Število slovenskih podjetij, ki investirajo v tujini ("investitorji"), v obdobju 1994-97 praktično stagnira. Po podatkih Banke Slovenije je imelo leta 1994 (so)lastniški delež v podjetjih v tujini 407 slovenskih podjetij investitorjev, leta 1995 409 podjetij, leta 1996 411 in leta 1997 416 podjetij. Od 27 podjetij investitorjev iz našega vzorca, jih je 23 imelo podjetja v tujini že leta 1992, leta 1995 jih je bilo 25, leta 1998 pa 27. Bistveno hitreje pa je v obdobju 1992-1998 naraščalo samo število podjetij v tujini. Če je leta 1992 23 investitorjev imelo 56 podjetij v tujini (2,15 podjetja na investitorja), je imelo leta 1995 25 investitorjev 73 podjetij v tujini (2,8 podjetij na investitorja) in leta 1998 27 investitorjev 119 podjetij v tujini (4,57 podjetij na investitorja). Torej, če število slovenskih investitorjev v tujini praktično stagnira, ali v najboljšem primeru zelo počasi raste, pa se zdi, da samo število podjetij v tujini precej hitro raste. Podatki iz vzorca kažejo, da je v obdobju 1992-95 število investitorjev zraslo za 8,7%, število podjetij v tujini pa kar za 30,3%, v obdobju 1995-98 pa je število investitorjev poraslo za 8%, število podjetij v tujini pa za 63%. Zaključek je očiten. V Sloveniji se podjetja težko na novo odločajo za neposredno investiranje v tujini, ko pa se zato enkrat odločijo, je verjetno, da bodo širila mrežo svojih podjetij v tujini. Internacionalizacija slovenskega podjetniškega sektorja torej poteka predvsem skozi širitev in poglobljanje internacionalizacije dejavnosti tistih podjetij, ki so na tem področju že aktivna.

Večina, okrog 60%, slovenskih podjetij v tujini je v popolni lasti slovenskih investitorjev, dobrih 20% jih je v večinski lasti, ostali pa so v manjšinski lasti slovenskih investitorjev. Le izjemoma (5% primerov) v podjetjih v tujini nastopa več slovenskih soinvestitorjev. Glede načina ustanovitve podjetij v tujini, je bilo kar 84,3% podjetij iz vzorca ustanovljenih na novo, le v 12,6% primerih je šlo za prevzeme in v 3,4% primerov za združitve. Slovenski investitorji se torej precej manj kot investitorji iz razvitih držav poslužujejo prevzemov kot načina neposrednega investiranja v tujini.

Anketirani slovenski investitorji imajo podjetja v več kot 30 državah. V povprečju imajo podjetja v štirih državah, 22% investitorjev ima podjetja v tujini le v eni državi, 11,1% pa v najmanj 10 državah. Najpogostejše lokacije podjetij v tujini so države nekdanje Jugoslavije, med njimi največ Hrvaška, kjer ima podjetja preko 63% anketiranih investitorjev, v BiH ima podjetja 26% anketiranih investitorjev, v Makedoniji 18,5% investitorjev in v ZRJugoslaviji 11,1% investitorjev. Pogosta lokacija so tudi tranzicijske države. Med njimi je za neposredne naložbe v tujini najbolj privlačna Poljska, kjer ima podjetje 22% anketiranih investitorjev, pa tudi Češka in Madžarska s po 18,5% ne zaostajata mnogo. Sledi Rusija, nato pa Ukrajina. Med državami EU so najpogostejša lokacija najbližje oziroma tiste, s katerimi ima Slovenija najintenzivnejšo zunanjetrgovinsko menjavo. V Nemčiji ima svoje podjetje kar 40,7% anketiranih investitorjev, v Avstriji 29,6%, v Italiji 22,2%, v Franciji 11,1% itd. 14,8% anketiranih investitorjev ima svoja podjetja tudi v ZDA.

Najpogostejša dejavnost slovenskih podjetij v tujini je trgovina in popravila, saj se z njo ukvarja kar 84 od 119 podjetij iz vzorca, 14 podjetij je v predelovalni dejavnosti (proizvodnja hrane, pijač, krmil in tobačnih izdelkov, proizvodnja pohištva, proizvodnja papirja, proizvodnja kovin in kovinskih izdelkov, proizvodnja nekovinskih in mineralnih izdelkov, proizvodnja strojev in naprav, proizvodnja električne in optične opreme), 4 v prometni dejavnosti, 3 v poslovanju z nepremičninami/najem/poslovne storitve, 18 podjetij pa se ukvarja še z različnimi drugimi dejavnostmi. Večina podjetij v tujini je angažirana v eni sami dejavnosti. Če podjetje opravlja več dejavnosti, je osnovni dejavnosti največkrat priključena trgovina ali popravila.

Slovenska podjetja v tujini običajno opravljajo niz poslovnih funkcij. Najpogosteje opravljajo funkcijo prodaje in trženja (95% podjetij iz vzorca), nabave in logistike (55,6%), računalništva in financ (47%), administracije (47%), proizvodnje (11,1%), le redko pa raziskovalno in razvojno funkcijo (1,7%).

Motivi slovenskih podjetij za investiranje v tujini

Izmed štirih pglavitnih motivov za investiranje v tujini, ki smo jih ponudili na izbiro anketiranim slovenskim investitorjem (boljši dostop do in cenejši proizvodni dejavniki - nižanje stroškov; ohranjanje/odpiranje trgov; povečanje učinkovitosti delovanja/poslovanja vašega podjetja; strateški razlogi), se je kot daleč najpomembnejši izkazal motiv ohranjanja oziroma odpiranja trgov (predvsem lokalnega trga države prejemnice investicije), sledijo strateški razlogi (načeloma v kombinaciji s še nekim drugim motivom) in povečanje učinkovitosti delovanja/poslovanja podjetja investitorja, daleč na zadnjem mestu pa je stroškovni motiv (cenejši oziroma lažje dostopni proizvodni dejavniki) (Tabela 2). Dominantnost tržnega motiva potrjujejo tudi najpomembnejši posamični motivi za investiranje v tujino, ki so jih našli anketirani slovenski investitorji (motivi niso razvrščeni po pogostosti pojavljanja): ohranitev in širitev trga (ki smo ga ob razpadu izgubili), rast podjetja, dostop na trg, trženje, povečanje prodaje, finančni in tržni motivi, zadržanje in razširitev trgov, novi trgi, penetracija trga, lokalno trženje, prisotnost na tujih trgih in širitev prodajne mreže, povečanje izvoza, dostop do cenejših virov surovin, prodor na tuje trge, razširitev prodajnega trga, prodor na tuje trge, širitev

trgovinske mreže v tujino, dostop na lokalni trg, zahteva trga po lokalizaciji proizvodnje ter stalna prisotnost na trgu in kontakt s kupci, povečanje obsega prodaje, biti blizu kupcu (logistika, servis), poslovati na Hrvaškem, razširitev trga, nova tržišča, izguba tradicionalnega tržišča, sinergija, trg, osvajanje trga, povečanje prodaje, širitev prodajnega trga, dolgoročna tržna pozicija, globalizacija podjetja v integracijske procese, približati se kupcem in s tem doseči hitrejše servisiranje. Nobenega dvoma ni, da je prodaja na lokalnem trgu države prejemnice investicije dominanten motiv slovenskih investorjev v tujini. Podatek, da preko 80% podjetij v tujini iz našega vzorca prodaja svoje proizvode na lokalnem trgu, izključno na lokalnem trgu pa prodaja kar 63% anketiranih podjetij v tujini, potrjuje, da gre pri tržnem motivu v prvi vrsti za lokalni trg države prejemnice investicije. Podjetja v tujini praviloma ne prodajajo svojih proizvodov v Slovenijo.

TABELA 2: Pomen posameznih motivacijskih dejavnikov slovenskih investorjev v tujini

	Delež investorjev, ki so posamezni motiv označili kot (v%)		
	Zelo pomemben	Pomemben	Nepomemben
Ohranjanje/odpiranje trgov	84,6	11,5	3,8
Strateški razlogi	44,4	51,9	3,7
Cenejši, lažje dostopni proizvodni dejavniki	0,0	7,4	92,6
Povečanje učinkovitosti delovanja/poslovanja podjetja investorja	12,0	56,0	32,0

Vir: Anketa o neposrednih investicijah slovenskih podjetij v tujini, junij, 1999

Dejavniki izbire države prejemnice investicije v tujini

Med najpomembnejšimi posamičnimi dejavniki, ki so vplivali na odločitev za investicijo v konkretno državo, so anketirani slovenski investitorji našli predvsem dejavnike, ki so povezani s trgov države prejemnice, na primer: ohranjanje in odpiranje trgov, rast podjetja v konkretni državi; povečanje prodaje; slediti kupcem, ki so investirali v to državo; ohranitev nekdanjih trgov in premoženja v tej državi; prodor na hitro rastoče trge tretjih držav in povečanje tržnega deleža na lokalnem trgu itd. Tako sliko potrjuje tudi Tabela 3, ki sistematično prikazuje pomen posameznih dejavnikov pri odločitvi za investiranje v konkretno državo. Daleč najpomembnejša dejavnika sta velikost in rast trga, sledi kupna moč, bližina države prejemnice, nizki stroški poslovanja. Torej, čeprav je pri izbiri konkretne države odločilen tržni dejavnik, slovenski investitorji pri tem upoštevajo še niz drugih dejavnikov.

TABELA 3: Pomen izbranih dejavnikov pri odločitvi za investicijo v konkretno državo

	Delež investorjev, ki so posamezni dejavnik označili kot (v%)		
	Zelo pomemben	Pomemben	Nepomemben
Velikost trga, rast trga	70,4	25,9	3,7
Kupna moč	33,3	66,6	0
Bližina države (transportni stroški)	22,2	48,1	29,7
Nizki stroški poslovanja	14,8	77,7	8,5
Pravni okvir /regulativa	11,1	44,4	48,1
Davčno okolje, spodbude	14,8	59,3	25,9
Administrativni postopki	18,5	48,1	33,3
Nizko deželno tveganje/ visok rating države (country risk)	25,9	51,8	22,2

Vir: Anketa o neposrednih investicijah slovenskih podjetij v tujini, junij, 1999

Ovire pri investiranju v tujini

Anketirani slovenski investitorji v tujini so našli cel niz "največjih" ovir pri investiranju v tujino in sicer (motivi niso razvrščeni po pogostosti pojavljanja): pomanjkanje znanja, informacij, kadrov in kapitala, tveganje, težave (neznanje) v zvezi z nadzorom in upravljanjem podjetja v tujini, neprepoznane blagovne znamke investitorja, visoki stroški trženja, težaven prodor, neprijazno davčno, pravno in administrativno okolje oziroma nepoznavanje tega okolja, neustrezni odnosi Slovenije s posamičnimi državami, oddaljenost itd. Tabela 4, ki sistematično prikazuje pomen posameznih ovir pri investiranju v tujino, potrjuje najpomembnejše posamične ovire, ki so jih našli anketirani tuji investitorji. Sklepamo lahko, da je med investitorji le dobra petina takih, ki imajo dovolj znanja za investiranje v tujino in je pomanjkanje znanja zanje nepomembna ovira. Še vedno pa nezadostno znanje pomeni pomembno oviro za 40% investitorjev in zelo trd oreh za 37% investitorjev. Pomanjkanje informacij je velika ovira skoraj za vse, za večino pa je zelo pomembna ovira tudi pomanjkanje kadrov. Zelo velik pomen investitorji pripisujejo tudi problemu tveganja. Morda najbolj izrazita značilnost, ki jo razkriva Tabela 4, je izrazito veliko število ovir, ki jih imajo slovenski investitorji v tujini za pomembne oziroma nepomembne. Od 19 potencialnih ovir, naštetih v Tabeli 4, sta le dve taki, ki jih je manj kot polovica anketiranih investitorjev imela za zelo pomembni ali pomembni. To so kulturne razlike in nacionalistično vedenje potrošnikov/javnosti/oblasti. Spisek teh ovir je najboljše napotilo državi pri načrtovanju ukrepov za pospeševanje slovenskega neposrednega investiranja v tujini.

Uspešnost investicije v tujini

7,4% anketiranih investitorjev v tujini je nad uspešnostjo projekta pozitivno pre-

senečenih, 11,1% jih meni, da so rezultati pod pričakovanji, preostala velika večina pa ocenjuje, da je uspešnost v skladu s pričakovanji. Med razlogi za neuspešnost investitorji najpogosteje navajajo slabo izbiro vodstva podjetja v tujini, pomanjkanje kapitala in neugoden razvoj politične situacije v državi prejemnici. Hkrati pa investitorji menijo, da so najpomembnejši dejavniki za uspeh investicije v tujini osebni kontakti s tujimi strankami in poznavanje trga, potem pa mednarodne izkušnje in ustrezni kadri ter prilagajanje potrošnikom.

TABELA 4: Pomen posameznih ovir pri neposrednem investiranju v tujino

	Delež investorjev, ki so posamezno oviro označili kot (v%)		
	Zelo pomembno	Pomembno	Nepomembno
Pomanjkanje znanja	37	40,8	22,2
Pomanjkanje informacij	40,7	55,6	3,7
Pomanjkanje kadrov	59,3	37,0	3,7
Pomanjkanje lastnih sredstev	26,9	42,3	30,8
Neugodna zakonodaja, klima, regulativa v Sloveniji	22,2	40,7	37
Neugodna zakonodaja, klima, regulativa v tuji državi	23,1	61,5	15,4
Veliko tveganje	50,0	42,3	7,7
Premajhna pomoč vlade podjetjem, ki želijo investirati	25,9	48,1	25,9
*z vidika sofinanciranja	37	33,3	29,6
*z vidika navezovanja prvih stikov s tujimi podjetji	22,2	37	40,7
Premajhna pomoč diplomatsko-konzularnih predstavništev	15,4	50,0	34,6
Omejena dostopnost in visoka cena finančnih sredstev	34,6	34,6	30,8
Težave pri zagotovitvi zavarovanj	46,2	26,9	26,9
Kulturološke razlike	3,7	25,9	70,4
Nacionalistično vedenje potrošnikov / javnosti / oblasti	7,4	29,6	63
Omejena možnost kontrole	18,5	55,6	25,9
Oblikovanje distribucijskih poti	19,2	53,8	26,9
Nizke marže, postavljanje cene	7,7	65,4	26,9
Korupcija v državi prejemnici	11,5	42,3	46,2

Vir: Anketa o neposrednih investicijah slovenskih podjetij v tujini, junij, 1999

Daleč najpomembnejša pozitivna učinka investiranja v tujini za matično podjetje sta povečanje izvoza in rast matičnega podjetja. Sledi izboljššan mednarodni

ugled podjetja, nato pa razširitev asortimana proizvodov oziroma uvedba novih proizvodov. Za večino so pomembni, če že ne zelo pomembni učinki in povečanje učinkovitosti, izboljšanje kakovosti proizvodov in storitev, kadrovske (izobraževalni) učinek in preobrazba matičnega podjetja. Manj kot polovica jih meni, da je pomemben tudi učinek olajšanja uveljavljanja nove tehnologije in postopkov.

Načrti za bodoče investiranje v tujini

Prevladujoči pozitivni rezultati obstoječih podjetij v tujini so tudi najboljša razlaga za dejstvo, da v Sloveniji neposredno investirajo v tujino podjetja z izkušnjami oziroma podjetja, ki že imajo podjetja v tujini. Med načrtovanimi lokacijami za nove neposredne investicije v tujini, anketirani investitorji najpogosteje navajajo države nekdanje Jugoslavije; najbolj aktualna je BiH, saj dobra četrtina investitorjev namerava nadaljevati z neposrednimi investicijami v tej državi, sledi ZR Jugoslavija, kjer namerava v prihodnosti investirati 18,5% anketiranih investitorjev, nato pa Hrvaška z 11% in Makedonija s 7,4%. Države vzhodne in srednje Evrope se bolj pogosto pojavljajo kot načrtovana destinacija kot pa države zahodne Evrope oz. EU. Najpogosteje omenjena tranzicijska država je Poljska s svojim velikim in hitro rastočim trgom. Med načrti so tudi oddaljene destinacije kot na primer Japonska, Malezija, Južna Amerika, Severna Amerika.

O načrtih za investiranje v tujini smo povprašali tudi največje slovenske investitorje in najhitreje rastoča podjetja v Sloveniji, ki po obstoječih podatkih še ne investirajo v tujini³. Kar 53% anketiranih je navedlo, da namerava v naslednjih treh letih investirati v tujino in le 12,5% jih ni videlo potrebe po investiranju v tujini. Zdi se, da se podjetja, ki so že sedaj najintenzivneje izpostavljena konkurenci tujih trgov in najhitreje rastoča podjetja, vse bolj zavedajo nujnosti vzpostavljanja neposredne pristonosti na tujih trgih ter verjetno tudi strateških in stroškovnih razlogov za investiranje v tujino. To seveda zahteva tudi ustrezno reakcijo ekonomske politike, oziroma države.

Slovenska strategija in politika pospeševanja neposrednega investiranja v tujino

Politika pospeševanja neposrednega investiranja v tujino v razvitih in manj razvitih državah

Politiko do neposrednega investiranja v tujino predstavljata regulatorni okvir, ki ureja NTI v tujino, in politika pospeševanja NTI v tujino, ki je sestavljena iz (i) nudenja informacij in tehnične pomoči, (ii) neposredne finančne pomoči in fiskalnih spodbud promocijske politike ter (iii) zavarovanja investicij.

V devetdesetih letih smo na področju regulative pričali precejšnji liberalizaciji tokov neposrednega investiranja v tujini. Zgodovinsko gledano so razvite države dovoljevale ali podpirale neposredno investiranje v tujini, ko ti kapitalski tokovi

³ Vprašalnik smo poslali podjetjem, ki so med 300 največjimi slovenskimi izvozniki in 50 najhitreje rastočimi podjetji in ki po dostopnih podatkih niso (so)lastniki podjetij v tujini. Vprašalnik je izpolnilo 15% podjetij. Izkazalo se je, da 20% podjetij, ki so izpolnila vprašalnik, že ima podjetje v tujini.

niso bili v nasprotju z drugimi prioritetami in ko so bili v skladu z nacionalnimi ekonomskimi cilji ali so bili v kontekstu razvojne pomoči državam v razvoju. Če je prihajalo do omejevanja kapitalskih tokov, se je to dogajalo v okviru instrumentov devizne kontrole in kontrole gibanja kapitalskih tokov (posebna dovoljenja, odobritve). Z reformami, ki so se začele v osemdesetih letih, so v zgodnjih devetdesetih letih praktično vse te omejitve izginile. Danes imajo razvite države le malo regulative, ki bi omejevala NTI v tujino. Kar je ostalo omejitev, se prvenstveno nanašajo na izredne politične in ekonomske okoliščine. Konec leta 1994 so samo še 3 OECD države imele poseben nadzor nad neposrednim investiranjem v tujini (Portugalska, Japonska in Turčija). Procesi liberalizacije v razvitem svetu so vplivali tudi na liberalizacijo neposrednega investiranja v tujino v državah v razvoju, ki sicer tradicionalno precej nenaklonjeno gledajo na odliv kapitala v tujino in ga z različnimi instrumenti ekonomske politike tudi omejujejo. K temu so prispevale tudi liberalizacije v okviru raznih regionalnih ekonomskih grupacij in zahteve multinacionalnih podjetij iz držav v razvoju, da jih matične države ne smejo omejevati v njihovi internacionalizaciji. Seveda pa velika večina držav v razvoju še vedno ohranja možnost omejevanja odliva kapitala v tujino. Države, ki se soočajo s problemi pomanjkanja deviz, so namreč v težavah, ko naj bi pokazale naklonjenost do investiranja njihovih podjetij v tujini. Alociranje redkih deviznih sredstev namreč zahteva odločanje med različni nasprotujočimi si cilji (financiranje uvoza, servisiranje dolga, servisiranje NTI iz tujine, financiranje NTI v tujino itd.). Večina držav v razvoju bi vendarle morala razviti uravnoteženo in fazno strategijo do NTI v tujini, ki bo ustrezala njihovim specifičnim pogojem in obenem podpirala napore svojih podjetij za izboljšanje njihove mednarodne konkurenčnosti.

Na splošno gledano, je v razvitih državah v devetdesetih letih v politikah do NTI v tujini vse bolj pristono vprašanje aktivne politike oziroma pospeševanja teh investicij. Skoraj vse razvite države so kreirale različne programe za pospeševanje neposrednega investiranja v tujini. Namen aktivnosti, ki se osredotočajo na pospeševanje NTI v države v razvoju, je prispevati k ekonomskemu razvoju držav prejemnic in krepiti konkurenčne pozicije svojih multinacionalnih podjetij; tu gre običajno za zmanjšanje rizika pri investiranju v države v razvoju. Za pospeševanje obsega, od nudenja informacij do pomoči pri iskanju partnerjev, financiranju izdelave študij izvedljivosti, pripravi projekta in začetku obratovanja, pa do financiranja deležev ali naložb v opremljenosti in končno nudenja garancij oziroma pozavarovanj.

EU uporablja regionalni pristop do razvojne pomoči povezane z NTI. Program European Community Investment Partners, ki so ga na poskusni osnovi vzpostavili leta 1988 in podaljšali leta 1992, so leta 1995 še okrepili z namenom zagotoviti finančno pomoč za povečanje NTI v Latinsko Ameriko, Azijo in Sredozemlje. Do konca leta 1994 je prek 1.000 podjetij izkoristilo sredstva programa v podporo skupnim naložbam in sporazumom o dolgoročnem licenciranju. Ta program pomaga v financiranju vseh faz projekta, vključno s subvencioniranjem preliminarnega identificiranja zainteresiranih podjetij, brezobrestnimi posojili za analize vzpostavitve skupnih naložb, sofinanciranjem same investicije, brezobrestnimi posojili za izdatke v zvezi s človeškimi viri in tehničnim razvojem. Ta program nudi

pomoč majhnim in srednje velikim podjetjem investitorjem, medtem ko velika multinacionalna podjetja ne morejo kandidirati za ta sredstva. Leta 1990 je EU vzpostavila podobno shemo za države v tranziciji, ki se imenuje Joint Operations Phare Programme. Tudi Evropska investicijska banka se finančno angažira (posojila, dotacije, rizični kapital) v NTI projektih evropskih investitorjev v državah v razvoju iz Afrike, Karibov in Sredozemlja (UNCTAD 1995, str. 316-319).

Le malo držav v razvoju in tranzicijskih držav ima eksplicitne politike do NTI v tujini. Vendar pa nekatere hitro se razvijajoče države v razvoju niso le liberalizirale svoje režime izvoza kapitala, temveč so tudi že začele s politiko aktivnega spodbujanja neposrednega investiranja v tujini. To velja tako za Singapur, Malezijo, Tajsko, Tajvan, Korejo, Čile in celo Indijo (glej UNCTAD 1995, str. 313-339). Programi spodbujanja NTI v tujino v teh državah široko variirajo, v odvisnosti od stopnje gospodarskega razvoja, konkurenčnosti nacionalnih podjetij v posameznih sektorjih, plačilno bilančnih pogojev, regionalne integracije in širših zunanjepolitičnih konsideracij. Tudi instrumenti teh politik so zelo različni, od zagotavljanja informacij pa vse do bolj kompleksnih in dragih subvencij ali neposredne udeležbe v specifičnih projektih NTI.

Programi razvitih držav za pospeševanje NTI v tujini torej poskušajo le-te umestiti v programe pomoči državam v razvoju, obenem pa pomagati in spodbuditi svoja multinacionalna podjetja naj investirajo v teh državah. Ekonomsko gledano ti programi temeljijo na dveh izhodiščih in sicer (i) da NTI v tujini pozitivno vplivajo na gospodarski razvoj tako države investitorice kot države prejemnice in (ii) da brez spodbud investitorji ne bi investirali v manj privlačne države ali pa bi investirali v podoptimalnem obsegu. Programi manj razvitih držav (predvsem v novoindustrializiranih državah jugovzhodne Azije) za spodbujanje NTI v tujini le izjemoma govorijo o cilju razvojne pomoči državam prejemnicam, poudarjajo pa cilj povečevanja konkurenčnosti svojih podjetij investitorjev in doseganje za državo investitorico strateških gospodarskih in političnih ciljev (Brimble and Pirnia 1996a, 1996b). Če interesi podjetij in države niso enaki, poskušajo te države s svojo politiko vplivati na obseg in raven investicij v tujini tako, da le-te ostajajo v skladu z njenimi političnimi in strateškimi interesi.

Skratka, osrednja točka in namen programov spodbujanja razvitih in manj razvitih držav je dvigniti konkurenčnost oziroma zagotoviti svojim podjetjem potencialnim investitorjem tolikšno in takšno pomoč, ki bo odtehtala manjšo atraktivnost in večjo rizičnost investiranja v tujini nasploh, predvsem pa v manj razvitih državah, in jih spodbudila k realizaciji investicije v tujini. Podjetja se pri svojem delovanju namreč srečujejo s številnimi tržnimi pomanjkljivostmi, ki so v poslovanju zunaj matične države še toliko bolj opazne. Kažejo se v pomanjkanju informacij, nepoznavanju administrativnih zahtev, interesov za investiranje v tujini, nerazumevanju tuje regulative. Vse te težave so še toliko bolj izrazite za mala in srednja podjetja in za investiranje v manj razvitih državah. To so težave, ki naj jih svojim podjetjem pomagajo lajšati instrumenti države investitorice.

Izkušnje kažejo, da so pri realizaciji svojih ciljev na področju neposrednega investiranja v tujino najuspešnejše tiste države:

- ki imajo izdelan program, ki je natančno usmerjen - na določeno državo, regijo, sektor, dejavnost, podjetje,
- kjer ena sama institucija deluje kot koordinator za vse dejavnosti na tem področju,
- kjer imajo na voljo dovolj velike administrativne zmožnosti,
- ki imajo že vzpostavljene zveze z državami prejemnicami (regionalne agencije v posameznih državah),
- ki uspejo spodbuditi NTI v tujino, do katerih sicer ne bi prišlo (pri tem je potrebno upoštevati stroške in koristi različnih promocijskih programov).

V poskusu orisati osnovne elemente strategije in aktivne politike Slovenije do neposrednega investiranja v tujino se bomo osredotočili na nudenje informacij in tehnične pomoči ter neposredne finančne pomoči in fiskalnih spodbud. Slovenski regulativni okvir za neposredno investiranje v tujini je s sprejemom Zakona o deviznem poslovanju, ratifikacijo Evropskega sporazuma in postopnim prilaganjem pravnemu redu EU v okviru pristopnih pogajanj ustrezen in ne vsebuje omejitev za neposredno investiranje v tujini. Zavarovanje investicij v tujini poteka v okviru programov Slovenske izvozne družbe po ustreznih, strokovno oblikovanih kriterijih. Oblikovanje nekega posebnega sklada s pomočjo države, ki bi Slovenski izvozni družbi omogočil, da pod ugodnejšimi pogoji zavaruje investicije slovenskih podjetij v tujini, bi bilo seveda zelo dobrodošlo. Še posebej, ker se in se bodo slovenska podjetja v investicijah v tujini v veliki meri usmerjala v bolj (države nekdanje Jugoslavije, Rusija ipd.) ali manj (države v tranziciji) rizične države.

V svojih predlogih za slovensko politiko do neposrednega investiranja v tujini izhajamo tako iz nekaterih splošnih zakonitosti, ki poganjajo izhodno internacionalizacijo, kot posebnih izkušenj nekaterih novointustrializiranih držav jugovzhodne Azije na tem področju. Ker so te države na podobni stopnji gospodarskega razvoja kot Slovenija, so njihove izkušnje lahko zelo koristne. Države jugovzhodne Azije so programe spodbujanja NTI v tujini uvedle sredi osemdesetih let (le Singapur je začel že prej). Gre za čas vsesplošne liberalizacije regulative na področju NTI in za začetek vzpona teh gospodarstev. To bi lahko bila paralela tudi za Slovenijo in vse države v tranziciji, ki so z začetkom tranzicije takoj liberalizirale NTI iz tujine in po začetni tranzicijski recesiji začele hiter gospodarski razvoj. Danes pa vsaj nekatera podjetja iz teh držav že tudi investirajo v tujini.

Elementi slovenske strategije pospeševanja neposrednega investiranja v tujini

Vse večji del svetovnega izvoza je povezan z ustanavljanjem podjetij v tujini, zato se majhno slovensko gospodarstvo, ki je ključno odvisno od tujih trgov, ne bo smelo izogibati investiranju v tujini. Ena od pomembnih nalog slovenske vlade v prihodnje bo, da ustvari ustrezne pogoje, ki bodo pomagali našim podjetjem, da internacionalizirajo svojo dejavnost. Seveda si ob tem ne smemo delati iluzij, da lahko država inicira ali ključno pospeši nek proces v obsegu, ki presega realne možnosti samih podjetij in gospodarstva v celoti. Z drugimi besedami, edini resnični in odločilni akter procesa internacionalizacije so lahko le podjetja sama. Država pa lahko ta proces omogoča, olajšuje in kot zunanji dejavnik pospešuje.

Ker je investiranje v tujini povezano s posedovanjem nekih (lastniško) specifičnih prednosti tujega investitorja pred podjetji v državi prejemnici, v tem trenutku seveda ni moč pričakovati močnejšega investiranja naših podjetij v razvitih zahodnih državah. Toda zakaj ne investirati v državah Srednje in Vzhodne Evrope in (po normalizaciji razmer) v državah nekdanje Jugoslavije, zakaj ne na ta način krepiti naših pozicij na teh trgih, zakaj ne preseliti določene proizvodnje na nek trg, ki nudi boljše pogoje za konkretno proizvodnjo, če je to ključno za uspeh na tem in drugih trgih.

NTI v državo in iz države sta dve plati iste medalje. Do obeh je potreben enoten, načelen, konceptualni in institucionalni pristop oziroma okvir, ki ga karakterizira osnovno izhodišče, da moramo pospeševati tako vhodno kot izhodno internacionalizacijo slovenskega gospodarstva. Za izhodno internacionalizacijo so še kako potrebne tudi konkretne spodbude, vendar pa je v sedanji fazi mnogo pomembnejše odpraviti tiste splošne makroekonomske in politične (psihološke, politične) razloge, ki ovirajo neposredno investiranje v tujini. Prva naloga bi bila odpraviti vse vrste pregrad na tej poti. Med njimi je na prvem mestu preseganje predsodkov do NTI v tujini, na katere se v Sloveniji gleda predvsem kot na odliv kapitala (in torej antipatriotično dejanje) ali kot na privatizacijske špekulacije oziroma okoriščenja. Neposredno investiranje v tujini je sredstvo krepitve konkurenčnih prednosti podjetij, uspešen instrument zbiranja informacij o tujih trgih, instrument približevanja potrošniku, kar je tako zelo pomembno za današnjo kustomizacijo kot eno od sodobnih marketinških "zapovedi". Ostale so obrobne negativne manifestacije pojava, ki se dogajajo na vseh področjih družbenega življenja. Predolgo ohranjanje negativne klime lahko ogrozi objektivno nujno podjetniško funkcijo investiranja v tujini za gospodarski razvoj Slovenije.

Internationalizacija je postopen proces, ki ga niti velika podjetja ne morejo obvladati preko noči ali kar s preskokom od izvoza na ustanavljanje enostavnejših oblik internacionalizacije in nato na vse zahtevnejše. Večja podjetja z močnim kadrovskim potencialom lahko takšen proces v daljšem časovnem intervalu sama obvladujejo. Majhnim je to mnogo težje, zato potrebujejo pomoč države. Odpravljanje ovir, ki preprečujejo izhodno internacionalizacijo, je potrebno nadgraditi še z aktivno politiko spodbujanja internacionalizacije dejavnosti podjetij, ne nazadnje z vzpostavljanjem ustreznih svetovalnih služb. Sistem spodbujanja izvoza kaže dograjevati s sistemom spodbujanja internacionalizacije dejavnosti podjetij.

Slovenska politika pospeševanja neposrednega investiranja v tujini

Izhodišča in cilji

Osnovno izhodišče je, da so NTI v in iz Slovenije sestavni del strategije gospodarskega razvoja države. Od njih se pričakuje pozitivne učinke na razvoj, na prestrukturiranje, na boljšo alokacijo virov, na pospešeno specializacijo in s tem dvig učinkovitosti, na boljšo izkoriščenost kapacitet, na dvig produktivnosti oziroma konkurenčnosti. Skratka, neposredno investiranje v tujini je ena od metod dose-

ganja nacionalnih razvojnih ciljev. V tem kontekstu se zavzemamo za aktivno pospeševanje internacionalizacije dejavnosti slovenskih podjetij, za pospeševanje predvsem tistih NTI v tujino, ki pospešujejo preobrazbo slovenskega gospodarstva oziroma posameznih podjetij. To se vse bolj kaže kot nujnost za ohranjanje in krepitev konkurenčnih pozicij doma in v tujini. Vsako pospeševanje pa seveda nekaj stane¹.

Spodbude da ali ne: obseg spodbud

Ena osnovnih dilem v zvezi s politiko do neposrednega investiranja v tujini je, ali sploh posebej pospeševati takšne investicije, ali so res potrebne posebne spodbude ali pa kaže investiranje prepustiti le podjetniškemu nagibom in naj se država sploh ne vmešava, temveč le poskuša odpravljati nekatere ovire. Najprej je treba seveda odpraviti nekatere splošne ovire, ki omejujejo neposredno investiranje slovenskih podjetij v tujini. Gre za odpravljanje predsodkov, slabitev psiholoških in drugih birokratskih ovir. Šele ob spremembi splošne klime lahko da bolj proaktivna politika spodbujanja NTI v tujini dobre rezultate. Zavzemanje za posebno spodbujanje internacionalizacije dejavnosti naših podjetij temelji na argumentu, da pri prvih korakih svojega procesa internacionalizacije podjetja potrebujejo posebne spodbude, ki pa kasneje lahko slabijo oziroma popolnoma presahnejo. Gre za takoiimenovani argument "mladih industrij". Za države in podjetja, ki stopajo na pot neposrednega investiranja v tujino, je potrebno oblikovati posebne programe spodbujanja. Kasneje se lahko pomen teh programov, vzporedno z nabiranjem izkušenj in krepitvijo položaja investitorjev, postopoma zmanjšuje. Začetni koncept se v kasnejših fazah mora spremeniti. Sprva, v času tehnološkega zaostajanja in naporov priključiti se tehnološko razvitim, v času tranzicije oziroma preobrazbe, pa je takšna promocija NTI zaželena. Kasneje, ko podjetja že dosežejo določeno raven razvoja, ko že dosežejo določeno raven internacionalizacije, pa je pospeševanje internacionalizacije s strani države vse manj potrebno. Vedno pa bodo potrebne določene spodbude internacionalizaciji dejavnosti majhnih in srednjih podjetij. Takšna podjetja sama namreč težko dosežejo tisti prag velikosti, pri katerem lahko sama generirajo dovolj znanja in informacij za začetek procesa internacionalizacije.

Relativni pomen politike pospeševanja neposrednega investiranja v tujini je različen glede na stopnjo razvoja države (nižji ali nikakršen na zelo nizki stopnji, raste z razvojem gospodarstva in končno na zelo visoki stopnji razvoja zopet upade). Slovenija je danes v fazi tranzicije, v procesu intenzivnega prestrukturiranja in umeščanja v mednarodno delitev dela, kar zahteva aktivnejšo vlogo države v procesu internacionalizacije. Internacionalizacija podjetij je ena od metod pospešenega prestrukturiranja gospodarstva, krepitve nacionalne konkurenčnosti, večanja tržnih deležev, diferzificiranja izvoza oziroma gospodarske strukture v smeri povečevanja dodane vrednosti ter prodora na nova tržišča. Vse to niso le podjetniški, temveč tudi narodnogospodarski cilji. Za doseganje takšnih narodno-

¹ Singapur, na primer, je leta 1995 za pospeševanje neposrednega investiranja v tujino namenil približno 19% vrednosti odlivov NTI v tujino (Brimble and Pirnia 1996a).

gospodarskih ciljev pa so potrebne posebne spodbude v tistem segmentu, kjer niso sestavni del tržnega obnašanja podjetij samih, niso sestavni del njihove logike poslovanja. Povsod tam, kjer želi država z internacionalizacijo doseči posebne narodnogospodarske cilje, so potrebne posebne spodbude.

Institucionalna organizacija pospeševanja

Institucionalna ureditev (izvajanja) politike do NTI iz tujine in v tujino v svetu je različna. Nekatere države imajo posebne institucije le za pospeševanje NTI v tujino. Druge države imajo eno samo institucijo za vse vidike neposrednega investiranja iz tujine in v tujino, čemur se pridružuje še pospeševanje izvoza. Enake cilje se lahko dosega z različno institucionalno ureditvijo. Izkušnje pa vendarle kažejo, da večje število institucij, ki se ukvarjajo z NTI iz tujine ali v tujino ali s pospeševanjem izvoza, prinaša številne probleme in neusklajenosti, ki ovirajo uresničevanje skupnih ciljev in dražijo promocijske dejavnosti. V svetu prevladuje praksa osrednje "one stop institucije", ki daje najboljše rezultate. To ne pomeni, da je takšna institucija pristojna na vseh področjih, pomeni le, da ona poskrbi za ustrezno servisiranje tujega investitorja ali domačega investitorja v tujini na enem mestu, da ona razrešuje vprašanja na drugih pristojnih organih. Urad za gospodarsko promocijo in tuje investicije pri Ministrstvu za ekonomske odnose in razvoj bi se moral razviti v takšno institucijo.

Zavzemanje za eno institucijo, ki naj ima osrednjo vlogo pospeševanja NTI v in iz Slovenije, pa še ne pomeni, da druge ustanove pri tem ne bi igrale pomembne vloge. Pri tem velja zlasti izpostaviti diplomatsko konzularno mrežo. Njena vloga pri pospeševanju trgovinskih poslov je lahko v primerjavi z nalogami na področju NTI povsem marginalna. Gre za pomoč pri iskanju primernih priložnosti za investiranje naših podjetij ter pri razreševanju vseh vprašanj v zvezi s tem, od zbiranja zakonskih pa tudi tržnih informacij. Nekatere države imajo celo posebne pisarne v ta namen. Za to Slovenija nima sredstev, zato pa naj bi prav diplomatsko konzularna mreža odigrala vlogo takšnih pisarn. V ta namen jih kaže ustrezno kadrovsko in informacijsko usposobiti.

Koristno bi bilo, če se vzporedno z osrednjo institucijo, ki rešuje vsa vprašanja v zvezi z investiranjem v tujini, vzpostavi tudi ustrezno svetovalno telo strokovnjakov, ki bi določalo dolgoročno, srednjeročno in kratkoročno strategijo oziroma politiko na tem področju. Takšen Odbor vlade smo v Sloveniji že imeli, pa je nekako poniknil vzporedno z ustanovitvijo Urada za gospodarsko promocijo in tuje investicije. Takšen odbor bi lahko odločal o tistih ukrepih, ki bi spodbujali določeno internacionalizacijo, ali glede na posamezne države ali glede na posamezne vrste dejavnosti. Opredeljeval bi kriterije za njihov izbor in odločal o višini in vrsti spodbud.

Diferenciran pristop

Eno od pomembnejših vprašanj politike pospeševanja NTI v tujino je, ali naj ta politika diferencira med panogami dejavnosti in vrstami podjetij. Odgovor na to je pritrdilen. Večjo pozornost pri spodbujanju zaslužijo tiste panoge, katerih konku-

renčnost pada glede na rastoče stroške dela, torej tiste, v katerih prihaja do erozije primerjalnih prednosti slovenskega gospodarstva. Te dejavnosti lahko z relokacijo delovno intenzivnih faz krepijo svojo konkurenčnost. To je dokaj lahko ugotoviti. Težje pa je vnaprej identificirati tiste dejavnosti, ki imajo potencial za razvoj lastnih podjetniško specifičnih prednosti. V tem drugem segmentu kaže le ustvarjati splošno spodbudno klimo za krepitev inovativnih sposobnosti, dvigati izobrazbeno raven nasploh in podobno, ne pa vnaprej poskušati izbirati šampione.

Posebno pozornost velja posvetiti majhnim in srednjim podjetjem, ki imajo omejene kadrovske in finančne možnosti pridobivanja potrebnih informacij za prodor na (tvegane) tuje trge. Večja podjetja imajo namreč mnogo več možnosti pridobivati informacije, imajo večje kadrovske potenciale in boljši finančni dostop do trgov kapitala in informacij nasploh.

Konkretna aktivnosti spodbujanja

Po opredelitvi za aktivno politiko pospeševanja neposrednega investiranja v tujino in za eno osrednjo institucijo, ki naj opravlja aktivnosti pospeševanja, se postavlja vprašanje, katere naj bodo konkretne pospeševalne aktivnosti in kako naj jih osrednja institucija opravlja.

Izkušnje kažejo, da se podjetja v svojih prvih korakih na poti internacionalizacije običajno lotijo bližnjih trgov. Največkrat so to sosednje države ali tiste, ki imajo isti jezik ali pa jezik, ki je v državi investitorici "splošno" znan. V primeru Slovenije bi tem državam dodali še države nekdanje Jugoslavije in države v tranziciji, saj je v njih poleg tržnega potenciala tudi potencial za stroškovno naravnano internacionalizacijo realno verjetno največji. Zato velja na začetku tem državam posvetiti posebno pozornost. Hkrati pa je potrebno finančno večjo težo dati oddaljenejšim državam, tistim, ki same po sebi ne pritegnejo dovolj pozornosti bodisi zaradi večjih tveganj, zaradi velike oddaljenosti, nepoznavanja ali višjih stroškov poslovanja na večje razdalje.

Azijske države se pri pospeševanju NTI v tujino poslužujejo treh skupin ukrepov: (i) nudenje pomoči potencialnim investitorjem, (ii) fiskalne in neposredne finančne spodbude, (iii) sklepanje različnih meddržavnih sporazumov in zagotavljanje druge institucionalne podpore. Slovenski Urad za gospodarsko promocijo in tuje investicije bi tako lahko pospeševal neposredno investiranje v tujini s pomočjo neposredne pomoči investitorjem, nudenjem davčnih oziroma finančnih olajšav ter pospeševanjem sklepanja različnih meddržavnih sporazumov, ki bi olajšali take investicije ali druge oblike internacionalizacije dejavnosti.

Med ukrepi neposredne pomoči potencialnim investitorjem lahko izpostavimo zlasti naslednje možne ukrepe:

- pomoč pri izdelavi poslovnih strategij,
- iskanje poslovnih priložnosti v tujini (nudenje finančne pomoči v te namene),
- organizacija okroglih miz, študijskih misij,
- spodbujanje inovacij in integracije domačih podjetij, da bi tako nastala večja podjetja, ki bi lažje internacionalizirala svojo dejavnost, ne nazadnje spodbujanje razvoja lastnih multinacionalk,
- posebno spodbujanje investicij v izbranih dejavnostih, ki so bodisi prioritete z

vidika prestrukturiranja (delovno intenzivne standardizirane dejavnosti na primer) ali pa morajo internacionalizirati svojo dejavnost zaradi razvojnih ali tržnih razlogov,

- spodbujanje investicij v naravi (lastna oprema ali proizvodi, know how...) in tistih, ki generirajo izvoz.

Med fiskalnimi in davčnimi ukrepi kaže uveljavljati naslednje:

- nudenje ugodnejših kreditov, v kolikor investicija v tujini prispeva k prestrukturiranju podjetja, kreira dodatna delovna mesta oziroma prispeva k tehnološki preobrazbi ali posodabljanju,
- sofinanciranje tržnih raziskav in pomoč pri dopolnilnem šolanju in izpopolnjevanju kadrov za potrebe takšnih naložb,
- davčne olajšave (na primer neplačevanje davkov v primeru, da se dobičke repatriira ali reinvestira ali če NTI v tujini prispeva k razvoju slovenskih resursov),
- neposredne subvencije za posamezne razvojno pomembne projekte. V primeru večjih projektov, ki bi dobili znatne subvencije (olajšave), bi investitor moral predložiti študijo izvedljivosti,
- oprostitvev plačila davka na dobiček, v tistem delu, ki se plačuje doma,
- ustanovitev posebnega sklada in službe za pomoč pri izdelavi študij izvedljivosti za investiranje v tujini manjših in srednjih podjetij,
- pogojevanje nudenja državne pomoči z oblikovanjem določenega rezervnega rizičnega sklada v podjetjih, ki vlagajo v tujini.

Med ukrepi institucionalne vladne podpore velja poudariti naslednje:

- urediti oziroma pospeševati šolanje kadrov za potrebe internacionalizacije dejavnosti firm, zlasti majhnih in srednjih podjetij,
- pospešeno sklepati meddržavne sporazume o zavarovanju investicij, o izogibanju dvojnemu obdavčenju ter pristopati k ustreznim regionalnim in multilateralnim instrumentom, ker je to cenejši način od sklepanja bilateralnih sporazumov,
- pospeševati združevanje podjetij s ciljem olajšati njihove internacionalizacije,
- posebne spodbude za posamezne strateške države (v našem primeru na primer tiste, v katerih živi naša manjšina ali pa tiste, kjer si želimo pospešiti ekonomske odnose iz ekonomsko ter politično strateških razlogov),
- državniški obiski naj bodo bolj v funkciji pospeševanja ekonomskih stikov.

Zelo koristno informacijo o tem, kam naj se usmeri in kaj konkretno naj naredi politika pospeševanja neposrednega investiranja v tujino, nam dajejo mnenja anketiranih slovenskih investitorjev o najpomembnejših ovirah pri investiranju v tujini. Z vidika aktivne politike spodbujanja neposrednega investiranja v tujini je smiselno te ovire deliti na tiste, na katere država lahko vpliva in na ostale. Če sklepamo po naštetih ovirah, slovenski investitorji v tujini menijo, da bi jim država lahko pomagala na naslednje načine oziroma z naslednjimi ukrepi:

- zbiranje in nudenje informacij o možnostih investiranja v tujini in konkretnih projektih,
- navezovanje prvih stikov s potencialnimi tujimi partnerji,
- izboljšanje slovenske klime in regulative za neposredno investiranje v tujini,
- sofinanciranje določenih aktivnosti v zvezi s projekti neposrednega investiranja v tujini,

- sofinanciranje kapitala ali/in olajševanje dostopa (pogojev) do komercialnih virov sredstev,
- pomoč pri izobraževanju ustreznih kadrov,
- zavarovanju investicij v tujini in s tem zmanjšanje tveganja,
- lobiranjem za izboljšanje pogojev investiranja v državah prejemnicah,
- nasploh večja pomoč diplomatsko-konzularnih predstavništev.

Zavzemanje za pospeševanje neposrednega investiranja v tujini pa zahteva tudi spremljanje rezultatov dajanja konkretnih spodbud. Vsak projekt neposrednega investiranja v tujini, ki bi dobil posebne olajšave, bi moral izkazati pričakovane rezultate, sicer bi moralo podjetje vrniti sredstva, ki jih je dobilo s spodbudami. Skratka, določen nadzor nad učinki investicij, ki prejmejo spodbude, je zaželen.

LITERATURA

- Brimble, Peter & Neda Pirnia (1996a): How Asian countries encourage outward foreign direct investment. Background Paper for the FIAS High Level Round Table on the Outward Foreign Direct Investment from the Newly Industrialised Economies in Asia, Bangkok, Thailand, December 12-13.
- Brimble, Peter & Neda Pirnia (1996b): Programs in industrial countries to promote foreign direct investment in developing countries. Background Paper for the FIAS High Level Round Table on the Outward Foreign Direct Investment from the Newly Industrialised Economies in Asia, Bangkok, Thailand, December 12-13.
- UNCTAD (1995): World Investment Report 1995. New York and Geneva: United Nations.

SPREMEMBE EKONOMSKEGA DEJAVNIKA
IN VARNOST V SODOBNEM SVETU

Povzetek: Kot najpomembnejša globalna ekonomska trenda, ki odločilno vplivata na politično–varnostne razmere v sodobnem svetu, sta (1) nova delitev ekonomske moči, pri čemer gre za (a) geopolitični vidik (spreminjanje ekonomskega gravitacijskega središča) ter (b) institucionalni vidik ekonomskih sprememb (zaton pomena nacionalne države) ter (2) spremembe na področju svetovne porabe finančnih sredstev za obrambne namene. Hkrati z zmanjševanjem obsega obrambnih proračunov poteka v vojaških organizacijah RID tudi proces spreminjanja prioritet pri njihovi porabi. Ob tem predstavlja resen problem tudi preoboroženost RID, ki ga je mogoče rešiti le prek sorazmerno dolgotrajnega in obsežnega procesa konverzije vojaških zmogljivosti. **Ključni pojmi:** varnost, ekonomija, obrambni proračun, oborožene sile, konverzija, mirovna dividenda.

Uvod

Eden od pomembnih mehanizmov, ki so prispevali k zaključku hladne vojne, je bil tudi ekonomski dejavnik (Wiarda, 1996: 4), kar neposredno dokazuje njegovo pomembnost pri določanju temeljnih politično–varnostnih procesov na globalni ravni. Hkrati podatki o svetovni porabi za obrambne namene nedvoumno kažejo, da "je obrambni sektor izredno pomemben del svetovne ekonomije in zato vreden posebne znanstvenoraziskovalne pozornosti" (Sandler in Hartley, 1995: 8). Tudi obsežne in globoke politično–varnostne spremembe v zadnjem desetletju niso zmanjšale pomena obrambnega sektorja, saj je tudi "v sodobni politični praksi vojna skoraj stalno prisoten pojav" (Wyatt, 1994: 91). Pri tem avtor ne misli samo na vodenje vojne, ampak predvsem na priprave na vojno. Vojna tako ni samo "nadaljevanje politike z drugimi sredstvi ...", ampak je družbena aktivnost, ki vključuje najbrž več energije in ustvarjalnosti ter materialnih in človeških virov kot katerakoli druga družbena aktivnost. Zato je vojaštvo neprenehoma v tekmovalnem odnosu za družbene vire z nevojaškimi družbenimi področji in strukturami.

S koncem hladne vojne je v mednarodni skupnosti prišlo do sicer pričakovanega, vendar nekoliko preveč evforičnega in neracionalnega olajšanja glede vojaških virov ogrožanja. Kar naenkrat se je zdelo, da v mednarodni skupnosti

* Dr. Igor Kotnik–Dvojmoč, asistent na Fakulteti za družbene vede v Ljubljani.

nihče več nikogar ne ogroža. Skladno s tem se je v razvitih industrijskih državah (v nadaljevanju RID) okreplil odpor do "neracionalnega" trošenja denarja za potrebe vojaškoobrambnih in celo nacionalnovarnostnih sistemov, kar je v prvi vrsti pripeljalo do zmanjšanja obsega finančnih sredstev za OS. Kasneje se je pokazalo, da so grožnje varnosti in miru v mednarodni skupnosti po koncu konfrontacije med Vzhodom in Zahodom po obsegu in možnih posledicah sicer manjše, hkrati pa veliko bolj realne in celo povsem aktualne. Vendar to predvsem v javnem mnenju, pa tudi pri nekaterih predstavnikih politične oblasti, ni povzročilo stremženja in pomembnejših sprememb v razmišljanju, saj so opazne zahteve po nadaljnjem zmanjševanju sredstev, namenjenih pokrivanju obrambnih izdatkov. Te so deloma tudi posledica vse obsežnejšega uveljavljanja postmodernih vrednotnih usmeritev v RID, ki niso posebej skladne s pričakovanji in zahtevami vojaške organizacije.

V ekonomski sferi, v kateri so sodobne družbene spremembe nedvomno najbolj opazne in opredeljive, je gotovo pomemben dejavnik pri razumevanju širšega koncepta postmodernosti koncept postindustrijske družbe. Smart (1992: 53) navaja Tofflerjevo teorijo o treh valovih sprememb, kjer je tretji val postindustrijski. Premik od industrijske (moderne) strukture v postindustrijsko (postmoderno) ekonomijo zaznamujejo prehod iz fordističnega načina proizvodnje (to je množična produkcija kot po tekočem traku) v postfordistični način fleksibilne specializacije in fleksibilnega režima akumulacije,¹ premik od množičnega potrošništva k mnogim različnim tržnim nišam, razdrobljeni trgi, novi finančni sistemi, decentralizacija dela, nizka hierarhičnost, prilagodljive delovne skupine, prilagodljivi proizvodni sistemi, manjši obseg produkcije ... (Allen, 1994: 183, 194).

V določeni meri je mogoče omenjene trende zaznati tudi v procesu preoblikovanja OS RID. Presežen je koncept množičnih armad, popolnjenih na osnovi splošne vojaške obveznosti, s sorazmerno nizko stopnjo delitve dela, strogo in povsem neprilagodljivo centralizacijo vodenja in poveljevanja, visoko hierarhičnostjo in nediferenciranim odnosom do posameznika. V večini RID se ob obsežnih družbenih spremembah krepi zavest o vse večji primerjalni prednosti poklicnih OS, popolnjenih na osnovi prostovoljnosti, z višjo stopnjo delitve dela, bolj prilagodljivo centralizacijo vodenja in poveljevanja, nižjo (vsaj za kakšen nivo) hierarhičnostjo ter bolj diferenciranim odnosom do posameznika, ki se pod vplivom sodobne tehnologije razvija v smeri močnejše individualizacije tudi na sodobnem bojišču.

V omenjeni kontekst spadajo tudi razprave o nadaljnjem zmanjševanju obsega OS, saj bo le tako mogoče z omejenimi finančnimi sredstvi ohraniti zdrava in operativno sposobna jedra, ki bodo sposobna učinkovito delovati proti novim varnostnim tveganjem in grožnjam. Tiste RID, ki še ohranjajo obvezniške vojske, bi se s preходом na poklicno popolnjevanje soočile s tržnimi zakonitostmi pri zagotavljanju celotnega kadra (doslej večinoma le (pod)častniškega), kar bi jih konstituiralo kot konkurenta civilnim delodajalcem na trgu dela. V tem procesu bo pred-

¹ Po Danielu Bellu, utemeljitelju pojma postindustrijske družbe, spremembe v načinu proizvodnje izhajajo iz razvoja znanosti in tehnologije (Smart, 1992: 32–33).

vsem za splošno javnost posebej zanimiva dilema o višini ekonomske cene poklicnih in obvezniških OS, medtem ko se bosta strokovna javnost in znanstveno-raziskovalna sfera morali ukvarjati tudi z vprašanjem vpliva brezposelnosti na uspešnost popolnjevanja poklicnih OS.

Globalni ekonomski trendi

Ob upoštevanju neizpodbitnega dejstva, da so ekonomska vprašanja vitalnega pomena tako za vsakega posameznika kot tudi za družbo kot celoto, ne preseneča, da jim v RID posvečajo vse večjo pozornost (National Security, 1993: 5). Soočajo se namreč z resnimi notranjimi in zunanji grožnjami njihovi ekonomski varnosti.²

Za učinkovito omejevanje in spopadanje z ekonomskimi varnostnimi izzivi na nacionalni ravni je nujno potrebno poznavanje globalnih ekonomskih trendov. Kot najpomembnejše lahko navedemo (OECD, nav. po Future Survey Annual, 1993: 15; Allen, 1994: 183; nav. po Future Survey Annual, 1996: 1; White, Little in Smith, 1997: 5) (1) liberalizacijo trgovanja in povečevanje tekmovalnosti, (2) regionalizacijo, ki vodi v oblikovanje regionalnih trgovinskih blokov, (3) prenos svetovnega ekonomskega gravitacijskega središča v azijsko-pacifiško območje, na katerem postaja vse pomembnejši ekonomski in politični dejavnik Kitajska, (4) krepitev globalnih večnacionalnih korporacij ter posledični zaton pomena nacionalne države, (5) krepitev neenakomernosti in nesimetričnosti globalnega razvoja, ki se kaže v delitvi na produkcijo znanja v naprednih ekonomijah svetovnega središča ter industrijsko množično produkcijo na svetovnem obrobju, (6) povečevanje nesorazmerja v razpoložljivosti finančnih sredstev in investicijski sposobnosti držav, (7) neuravnoteženost v trgovinski menjavi oziroma zmanjševanje trgovinskega deleža in proizvodne baze v drugih (industrijskih) državah, (8) povečevanje zadolženosti (tudi medsebojne) posameznih držav (tudi najrazvitejših, na primer ZDA), ki lahko povzroči kaos v mednarodnih ekonomskih odnosih.

Kot najpomembnejša globalna ekonomska trenda, ki odločilno vplivata na politično-varnostne razmere v sodobnem svetu, se nakazujeta (1) nova delitev ekonomske moči, pri čemer gre za (a) geopolitični (spreminjanje ekonomskega gravitacijskega središča) ter (b) institucionalni vidik ekonomskih sprememb (za-

² Notranje grožnje vključujejo zmanjšanje konkurenčnosti in produktivnosti, povečevanje inflacije, davčni in trgovinski deficit, nizke prihranke in investicije, varčevalne in posojilne krize, zastarevalno infrastrukturo, zmanjševanje realne vrednosti plač in življenjskega standarda srednjega razreda, povečevanje stopnje brezposelnosti, ki vse bolj postaja strukturna in dolgoročna, ter možno krizo pokojninskega sistema. Povečevanje števila državljanov, ki živijo na meji revščine ali pod njo, zato vse bolj ogroža nacionalno socialno kohezivnost (nav. po Future Survey Annual, 1996: 1). Ekonomskega razvoja in stabilnosti omogočata demokracijo, medtem ko jo politično vodstvo uresničuje. Zato bo večina revnih držav ostala nedemokratska tako dolgo kot bodo revne (Huntington, nav. po Future Survey Annual, 1993: 2). V slabi ekonomski situaciji namreč demokracija ne uspeva najbolje. Veliko opazovalcev navaja padec ekonomskih kazalcev tudi kot glavni povod konfliktov v bivši Jugoslaviji. Čeprav ekonomska rast ni absolutno zagotovilo za uspeh demokracije, vsekakor omogoča manj konfliktno situacijo v notranji politiki in dobro izhodišče za promocijo varnosti (Mihalka, 1996: 29).

ton pomena nacionalne države) ter (2) spremembe na področju svetovne porabe finančnih sredstev za obrambne namene.

Nova delitev ekonomske moči – geopolitični vidik

Medtem ko je svetovna ekonomija res postala "svetovna", je svetovna politika v zadnjem stoletju postajala vse bolj razdrobljena.³ S tem se je oblikoval vse bolj očiten razkorak med temeljnimi povezovalnimi trendi v ekonomiji in temeljnimi razdruževalnimi trendi v svetovni politiki, med ekonomsko in politično realnostjo, zaradi česar geopolitični zemljevidi niso nič več skladni z ekonomskimi. To pri političnih odločevalcih povzroča znatne frustracije, katerih intenzivnost je sorazmerna s samozaznavanjem moči njihove države. Majhne države so se že ves čas zavedale, da nimajo pretiranega vpliva na svetovno (ekonomsko) dogajanje. Povsem drugače je z velikimi silami, ki ne morejo kar tako sprejeti dejstva, da v svetovnem gospodarstvu ni več supersil (Drucker, 1994: 167–170; Weidenbaum, 1992: 174). V ekonomskem smislu sta namreč veliki poraženki hladne vojne tako Rusija kot ZDA,⁴ medtem ko so bile zmagovalke Kitajska, Nemčija in Japonska (Kegley in Wittkopf 1997, 92). Bistven zaključek ob tehtanju značilnosti hkratnega obstoja procesov ekonomskega povezovanja ter političnega razhajanja med državami je, da soobstajata v napetosti, konfliktu in vzajemnem nerazumevanju (Drucker, 1994: 167–170; Weidenbaum, 1992: 174). Zato se nacionalnovarnostna vprašanja vse bolj osredotočajo na okoliščine globalne gospodarske soodvisnosti v svetu in vse bolj poudarjajo tudi ekonomsko in ne več samo vojaško varnost (Burk, 1994: 21). V bistvu gre za posledico procesov internacionalizacije in globalizacije, ki so v 80. in 90. letih bistveno okrepili tudi pomen globalne narave sodobne varnosti, ki je utemeljena na vse večji medsebojni odvisnosti vseh subjektov v mednarodnih odnosih. Globalizacijo sodobnih varnostnih problemov pa dopolnjujeta tudi njihova univerzalizacija in demilitarizacija, kar je privedlo do "izstopa" svetovne

³ Z aneksijo Burske republike Britanskemu imperiju leta 1901 je bilo zaključeno stoletno obdobje političnih združevanj v večje politične celote, ki se je začelo z oblikovanjem Združenih držav Amerike leta 1789. Od leta 1901 so morali geografi spreminjati zemljevide samo še zaradi drobljenja političnih entitet, prvič ob odcepitvi Norveške od švedske leta 1906. Leta 1914 je bilo v svetu 50 neodvisnih držav, po 20 v Evropi in obeh Amerikah. Danes jih je skoraj 200. Vendar obdobja drobljenja držav še ni konec. Temu procesu se ne bodo izognile niti NID – spomnimo se samo Kanade, Belgije, Španije in Velike Britanije (Drucker, 1994: 167–168). Izjemo v tem kontekstu v določeni meri predstavljata na primer EU in Skupnost neodvisnih držav, pri katerih gre za obliko sorazmerno močnega političnega povezovanja držav, vendar se članice (vsaj zaenkrat) s tem še ne odpovedujejo nacionalni suverenosti.

⁴ Predsednik ZDA Eisenhower je leta 1956 izjavil: "The problem in defence spending is to figure how far you should go without destroying from within you are trying to defend from without" (Kegley in Wittkopf, 1997: 400). Ker gre očito za težje dobesečno prevedljivo besedno igro "from within – from without", je potrebna nekoliko obširnejša razlaga. Če grem z obrambnimi stroški predaleč, se s prekomernim obremenjevanjem ekonomskega sistema od znotraj (from within) uničujem sam. Če pa z obrambnimi stroški ne grem dovolj daleč in sem pretirano varčen, ivergam, da sem prešibak in me uničijo od zunaj (from without). Praktični primer neugodnega razpleta navedene dileme nedvomno predstavlja Sorjetska zveza, ki je bila v tekmovanju z ZDA za svetovno prevlado z dolgoletnim ekonomskim izčrpanjem v bistvu poražena od znotraj.

varnostne politike iz okvira dosedanje "geopolitike" in njene usmerjenosti na ravnotežje vojaške moči (Grizold, 1998a: 6; Grizold, 1998b: 100).

V preteklosti so vojaška osvajanja predstavljala temelj politične in ekonomske moči držav. V multicentričnem svetu z močnimi nedržavnimi ekonomskimi subjekti (večnacionalne korporacije) pa je vrednost vojske in vojaške sile pri oblikovanju nacionalnovarnostne politike zmanjšana na račun ekonomske moči. Bistveno je spoznanje, da se je spremenilo razmerje med vojaško in ekonomsko močjo, čeprav bo treba razmerje med njima v prihodnje še natančneje proučiti. Usode narodov bodo odvisne od uspeha v ekonomiji, ne pa od vojaških osvajanj (Burk, 1994: 7, 8; Kegley in Wittkopf, 1997: 14). Zato prav ekonomska moč držav neposredno določa tudi njihovo politično vlogo v mednarodni skupnosti (Wiarda, 1996: 5) in je za globaliste najpomembnejši dejavnik, ki opredeljuje mednarodne odnose (Ritcheson, 1996: 92). Skladno se je spremenila tudi logika delovanja najpomembnejših svetovnih sil, ki za doseganje ali varovanje svojih interesov v mednarodni skupnosti vse bolj uporabljajo neposredne ekonomske namesto vojaških mehanizmov. Ekonomska konkurenčnost je lahko v sodobnem mednarodnem sistemu, v katerem vojaške in diplomatske boje vse bolj nadomešča tekmovalnost med trgovinskimi bloki, veliko pomembnejša od vojaške moči (Kegley in Wittkopf, 1997: 382).

Prav proces krepitve ekonomskega policentrizma bo prispeval k temu, da bodo v prihodnje ekonomska nasprotja predstavljala pomembno grožnjo regionalni in svetovni stabilnosti in varnosti (Ahrari, 1994: 436, 435). V ospredje svetovne ekonomije se na primer prebija azijsko-pacifiški prostor, njegova vloga pa se bo še okrepila, saj naj bi v prvih letih naslednjega stoletja na tem območju potekalo kar 50 % svetovne trgovine. Obe najpomembnejši ekonomsko-trgovinski območji prihodnosti – azijsko-pacifiško in evropsko – bosta še naprej pritegovali dobiček iz manj razvitega obrobja, vendar je obrobje azijsko-pacifiškega območja v tem pogledu bolj obetajoče kot evropsko (Attali, nav. po Future Survey Annual, 1993: 1). Zato niti ne presenečajo ocene, ki kažejo, da se bo delež svetovnih dohodkov v azijsko-pacifiškem območju tudi v prihodnje vztrajno povečeval, od 24 % v letu 1989, 35 % v letu 2010 do več kot 50 % v letu 2040 (OECD, nav. po Future Survey Annual, 1993: 15).

Še vedno pa ostajajo pomembne tudi napetosti, ki izhajajo iz klasične neuravnoteženosti svetovnega ekonomskega razvoja, zaradi česar je ekonomsko tekmovalanje med RID in državami v razvoju izrazito neenakopravno (Združeni narodi, nav. po Future Survey Annual, 1993: 6), mogoče celo bolj kot pred desetletjem. V ekonomskem pogledu namreč hladna vojna za države v tretjem svetu gotovo ni bila slaba, saj so bile zaradi tekmovalja med supersilama in kupovanja "zaveznikov" pogosto deležne velike ekonomske pomoči⁴ (Williams, 1990: 287–288). Nesorazmerje v blagostanju med različnimi deli sveta se po koncu hladne vojne še povečuje, ker uveljavljeni ekonomski mehanizmi delujejo v smeri povečevanja koristi najmočnejših. Tako 20 % najbogatejšega prebivalstva na svetu razpolaga z

⁴ S koncem hladne vojne je postala pomembna predvsem Vzhodna Evropa, ki je (1) bolj dovzeta za politično vplivanje, (2) omogoča hitrejše vračanje investiranih sredstev in je kljub nekaterim negotovostim (3) bolj stabilno območje kot večina tretjega sveta (Williams, 1990: 287–288).

več kot 150-krat večjimi denarnimi sredstvi kot 20 % najrevnejšega prebivalstva (Združeni narodi, nav. po Future Survey Annual, 1993: 6). Polarizacija svetovnega (ne)blagostanja oziroma razkorak med najbolj in najmanj razvitimi predeli sveta pa bo v prihodnje še bolj izrazil in akuten (Wallerstein, 1993: 4-5; Burk, 1994: 9).

Ekonomska nesorazmerja med RID in ostalim svetom so predvsem zaradi nesorazmerja cen surovin in končnih izdelkov dovolj velika, da povzročajo pomembne napetosti⁶ (Feinberg in Boylan, 1992: 190; Williams, 1990: 287-288), kar je razvidno tudi iz naslednje tabele.

Tabela 1: Deleži svetovnega izvoza znotraj trgovinskih območij in med njimi

	v EU	v NAFTA	v Azija-Pacifik	v ostali svet
iz EU	20 % (a) (b)	3 % (b)	3 % (b)	9 % (c)
iz NAFTA	3 % (b)	8 % (a) (b)	3 % (b)	4 % (c)
iz Azije in Pacifika	3 % (b)	6 % (b)	7 % (a) (b)	4 % (c)
iz ostalega sveta	9 % (c) (d)	1 % (c) (d)	6 % (c) (d)	11 % (c) (d)

Vir: prirejeno po Kegley in Wittkopf, 1997: 245.

Znotraj treh glavnih svetovnih trgovinskih območij⁷ (Σa) se odvija več kot tretjina svetovnega izvoza (35 %) (Kegley in Wittkopf, 1997: 244). Še pomembneje pa je, da znotraj njih in med njimi (Σb) poteka kar 56 % svetovnega izvoza. Ves ostali svet (Σc) je v njem udeležen samo s 44 %, od katerih izključno v ostalem svetu (Σd) poteka samo 27 % izvoza.

Vendar napetosti v ekonomskih odnosih ne obstajajo samo med razvitimi in nerazvitimi, ampak tudi med RID, posebej med tremi vse bolj jasno izoblikovanimi regionalnimi središči ekonomske moči – (Severno) Ameriko (ZDA), Daljnim vzhodom (Japonsko in vse bolj tudi Kitajsko) in EU, ki kažejo na krepitev tek-

⁶ Povprečni letni dohodek na prebivalca NID presega 17000 \$. Na drugi strani je 74 držav, v katerih povprečni letni dohodek na prebivalca ne presega 2000 \$, med katerimi je celo 42 držav z manj kot 320 \$ povprečnega letnega dohodka na prebivalca (Feinberg in Boylan, 1992: 190). Obstaja celo nevarnost, da bo proces povezovanja držav drugega in tretjega sveta v globalni ekonomski sistem zastal zaradi makroekonomskih težav RID (Peters, 1994: 73). To bi še dodatno povečalo razkorak med najmanj in najbolj razvitimi.

⁷ Med tremi glavnimi svetovnimi trgovinskimi območji oziroma njihovimi protagonisti (ZDA, Japonsko in Evropo) obstaja znatna razlika v dojemanju razmerja med državo in trgovino. Japonska zagovarja merkantilizem, ZDA liberalizem, Evropa pa je še vedno nekje na sredini. Koncepta se razlikujeta v pojasnjevanju odnosa med družbo, državo in trgovino. Kljub vsemu izgleda, da bo globalizacija na ekonomskem področju bolj oblikovala politiko držav (liberalizem), ne pa obratno, da bi politika držav na splošno oblikovala dogajanje na ekonomskem področju (merkantilizem). Če imajo prav liberalisti, se bodo procesi globalizacije in soodvisnosti v prihodnje še okrepili, kar bo zagotavljalo ekonomsko rast in politično harmonijo. Če imajo prav merkantilisti, bo obdobje geoeonomike povečalo ranljivost držav in njihove napore za doseganje prevlade v mednarodni skupnosti. S tem se bo povečala tudi verjetnost konfliktov (Kegley in Wittkopf, 1997: 246-247).

movalnosti na globalni ravni.* Po Petersonu (1994: 65, 69-70, 73) gre za neposredno posledico globalnih ekonomskih povezovalnih procesov in predvsem za odsotnost združevalnega učinka zaznavanja vojaške ogroženosti s strani Sovjetske zveze iz obdobja hladne vojne. Meni, da je opazen prenos pozornosti s spopada med kapitalizmom in komunizmom na razlike in nasprotja med različnimi "kapitalizmi" RID.

Možna konfliktnost v mednarodni skupnosti na področju globalnih ekonomskih odnosov je še bolj zaskrbljujoča ob zavedanju o odsotnosti primernih mehanizmov, s katerimi bi lahko obvladovali izzive okrepljene tekmovalnosti za prevlado na svetovnih tržiščih. Zato je eno od pomembnejših vprašanj sodobnega sveta, kako (pre)oblikovati mednarodne ekonomske institucije (Mednarodni denarni sklad, Svetovna banka, ...), da bo z njimi mogoče obvladovati probleme zaradi izrednega povečanja hitrosti in obsega delovanja mednarodnih finančnih trgov, zagotavljati stabilnost in zmanjševati sistemski tveganja (Peterson, 1995: 109-110). Dosedanje politične in varnostne vezi med najrazvitejšimi industrijskimi državami (v nadaljevanju NID) torej resno ogrožata tekmovalnost in boj za prevlado (Peterson, 1994: 73), ki se lahko konča tudi s splošno vojno. V najboljšem primeru lahko boj za prevlado privede do "nove hladne vojne" med najmočnejšima tekmečema, na primer med ZDA in Kitajsko (Kegley in Wittkopf, 1997: 95, 96).

Tudi Preeg (1993: 18) opozarja na nevarnost, da bi dosedanje trgovinski partnerji medsebojne napetosti začeli dojemati kot konflikt med nasprotniki, namesto da bi skušali dosegati skupne koristi. Navaja, da so v letu 1992 izšle tri zelo odmevne in pogosto navajane knjige z nič kaj spodbudnimi naslovi - *"Trade Conflict in High-Technology Industries"*, *"The Coming Economic Battle Among Japan, Europe and America"* in *"America, Japan, Germany and the Struggle for Supremacy"*. K seznamu lahko dodamo še knjigo z naslovom *"Conflict Among Nations: Trade Policies in the 1990's"*. Zanimivo je, da sta dva avtorja kasneje zasedala visoke položaje v Clintonovi administraciji, tretji pa je pomemben vladni svetovalec. Vsekakor ni ravno spodbudno, da trenutno nezaposleni "bojevniki hladne vojne" z znatnim miselnim balastom iz preteklosti preusmerjajo svoje intelektualne sposobnosti na trgovinsko in ekonomsko področje, pri čemer se ne morejo izogniti priučenemu razmišljanju v kategorialnem aparatu hladne vojne, v katerem so prevladovali koncepti sovražnosti, konflikta in manipulacije s silo. Zato se ob upoštevanju prepletenosti in soodvisnosti ekonomskih tokov v sodobnem svetu, ki jih vse bolj spremljajo tudi ekonomska nasprotja, ekonomski protekcionizem, ekonomski nacionalizem (Russell, 1997: 52) in zametki ekonomskih konfliktov, lahko vse bolj strinjamo z mnenjem Akia Morite (nav. po Future Survey Annual, 1995: 19), da za zagotavljanje mednarodne varnosti poleg tradicionalnih vojaških operacij v podporo miru vse bolj potrebujemo tudi ekonomske operacije v podporo miru.

* Čeprav se je prisotnost ZDA na svetovnih tržiščih v zadnjih letih v absolutnem smislu znatno povečala, se je njihov obseg na svetovni ravni v relativnem smislu zmanjšal z 90 % na 30 %. Na začetku 80. let so ZDA najboljšega tekmeča v obsegu svetovne trgovine prekašale za štirikrat, medtem ko se je prednost v zadnjem času več kot prepolovila (Beese, 1995: 139).

V obdobju po hladni vojni je namreč zelo težko razlikovati med zavezniki in nasprotniki, ker so zavezniki pri zagotavljanju vojaške varnosti zelo pogosto hkrati tekmeči na ekonomskem področju (Kegley in Wittkopf, 1997: 96). Ekonomska tekmovalnost med ZDA, EU (Nemčijo) in Japonsko je vse bolj očitna, vendar se zelo verjetno ne more preobraziti tudi v tekmovanje za vojaško (pre)moč. To je posebej očitno v primeru Nemčije, saj je tekmovalnost z ZDA omejena s skupnim geopolitičnim interesom zagotavljanja stabilnosti v Evropi. Zato se v Nemčiji vse bolj uveljavlja ideja o "novem partnerstvu enakopravnih" (Gutjahr, 1994: 651). Obstaja pa nevarnost unilateralizma ZDA pri obravnavi posebnih politično-varnostnih problemov v mednarodni skupnosti⁹, s čimer bi bila preostala subjektoma avtomatsko dodeljena drugorazredna vloga, kar bi lahko onemogočilo nadaljnje enakopravno sodelovanje na splošni ravni.

Tabela 2: Verjetnost ekonomske tekmovalnosti in vojaškega zavezništva med velikimi silami¹⁰

	ZDA	Japonska	Nemčija	Rusija	Kitajska
ZDA	***	velika	velika	majhna	velika
Japonska	Velika	***	velika	srednja	srednja
Nemčija	srednja	majhna	***	srednja	majhna
Rusija	srednja	majhna	majhna	***	velika
Kitajska	majhna	majhna	majhna	srednja	***

Vir: Kegley in Wittkopf, 1997: 97.

Ker je mednarodni ekonomski sistem najpomembnejši temelj odnosov med RID (Preeg, 1993: 32), bo prav oblika ekonomskih odnosov, ki bodo vzpostavljeni med temi državami, odločilno zaznamovala svetovno ureditev po hladni vojni. Najpomembnejše bo razmerje med že omenjenimi tremi regionalnimi ekonomskimi središči, ki se ne sme razvijati v smeri ekonomskih konfliktov in bojevanja za prevlado, če se hočemo v svetovnem merilu uspešno soočiti z že sicer kompleksnimi varnostnimi izzivi, tveganji in grožnjami.

⁹ Italijanski general Jean Carlo – predavanje 6/5-1997, Katedra za obramboslovje, FDU, Ljubljana.

¹⁰ Spodnja leva matrika se nanaša na verjetnost vojaškega zavezništva, zgornja desna pa na verjetnost ekonomske tekmovalnosti oziroma konflikta.

Nova delitev ekonomske moči – institucionalni vidik

V ekonomskem pogledu je svet postal tako povezan in soodvisen,¹¹ kot še nikoli doslej. Tržišča so se razširila, postala so globalna, vse bolj so povezana, povečuje se pomen inovativnosti, nastop na njih je vse bolj neposreden, s čimer se zmanjšuje pomen vladnih uradnikov in državnih nadzornih mehanizmov (Smith, 1995: 117). Ekonomska soodvisnost krepi soodvisnost tudi na drugih področjih – ideološkem, kulturnem, tehnološkem, okoljevarstvenem, zabavnem in nenazadnje tudi varnostno-obrambnem¹² (Russell, 1997: 67). Neposredna posledica tovrstnih sprememb je tudi zmanjševanje pomena tradicionalnega koncepta ekonomske suverenosti. Tako trenutno ni več dovolj velike države, ki bi lahko bila popolnoma avtonomna v svoji ekonomski aktivnosti ali politiki (Drucker, 1994: 153). Medtem ko je država še vedno temeljna enota v mednarodnem političnem sistemu (tj. brez naddržavne oblastne avtoritete), pa se njena vloga v mednarodnem gospodarskem okolju zmanjšuje (Grizold, 1998a: 4). Svetovna ekonomija je dejansko postala ne samo mednarodna (ang. international), ampak celo nadnacionalna (ang. transnational). Odvisnost od surovin iz celega sveta in krepitev procesa delitve dela sta samo najpomembnejša znaka tega procesa¹³ (Drucker, 1994: 162, 165).

Povečevanje moči večnacionalnih ekonomskih organizacij je dodatno zameglilo doslej dokaj jasno delitev svetovne ekonomske moči utemeljeno na nacionalni državi (Glantz, 1991: 3). Svetovna mreža večnacionalnih korporacij namreč ni več podrejena državnemu nadzoru. Ne samo to. Njihova neodvisnost je že tako velika, da so celo vladne odločitve odvisne od delovanja težko ali celo nenadzorljivih ekonomskih sil, kar bo nedvomno imelo tudi politično-varnostne posledice (National Security, 1993: 25). Zato se vse bolj uresničuje sicer zelo ekstremno zastavljeno mnenje, da je nacionalna država v sodobnih ekonomskih tokovih sveta brez mej izgubila ves svoj pomen (Peterson, 1995: 108). Na zmanjšanje pomena in sposobnosti nacionalne države za nadzorovanje ekonomskega dogajanja znotraj njenih meja kažejo po Preegu (1993: 17), Petersonu (1995: 103) in Beeseju (1995: 135–138) naslednji trendi: (1) svetovna ekonomska in finančna povezanost in soodvisnost se še nadalje povečuje in pospešuje; (2) z državnimi mejami ločena in zaščitena tržišča so vse bolj stvar preteklosti; (3) zmanjšuje se pomen institucionaliziranih povezav med nacionalnimi tržišči; (4) svetovni pretok kapitala je že tako hiter in obsežen, da ga ne morejo v popolnosti spremljati in nanj v celoti vplivati niti najmočnejše države; (5) vlade s tradicionalnimi nacionalnimi mandati niso več sposobne slediti vse hitrejšemu tempu tehnoloških in informacijskih spre-

¹¹ V svetu niso vse ekonomije enako pomembne. Zato je ob obravnavanju ekonomske soodvisnosti v sodobnem svetu pomembno, v kolikšni meri je soodvisnost recipročna oziroma, ali je simetrična ali asimetrična (Russell, 1997: 48).

¹² Proces globalizacije in internacionalizacije na ekonomskem področju ima močan vpliv na nacionalno varnost, saj vse manj držav, če sploh še kakšna, proizvajajo vse potrebno za zadovoljevanje nacionalno-varnostnih potreb. To velja še posebej za najsodobnejše elektronske, računalniške in komunikacijske sisteme, ki so najpomembnejše prvine vojaške (pre)moči NID (Snow, 1994: 104; Burk, 1994: 8).

¹³ Kupec vpraša prodajalca: "Ali je ta avto narejen v Združenih državah?" Prodajalec mu odgovori z vprašanjem: "Kateri del imate v mislih?" (Weidenbaum, 1992: 173).

memb, ki pospešujejo tempo dogajanja v gospodarstvu, (6) povečujejo se ekonomska pričakovanja porabnikov, ki jim nacionalno omejena vlaganja kljub svoji relativni varnosti niso več dovolj donosna.

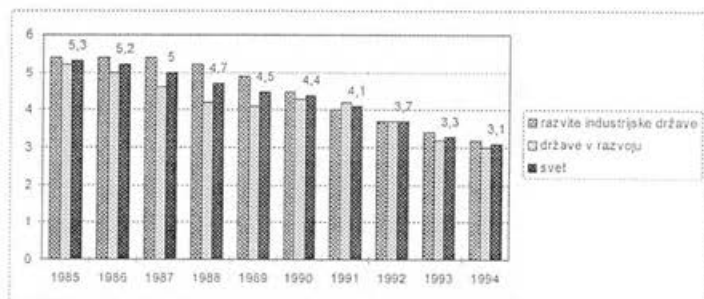
Zato nekdanjo ekonomsko tekmovalnost na nacionalni ravni vse bolj zamenjuje tekmovalnost na ravni velikih korporacij (OECD, nav. po Future Survey Annual, 1993: 15). V knjigi "The Secret Empire: How 25 Multinationals Rule the World" Janet Lowe (nav. po Future Survey Annual, 1993: 16) piše: "Stari svet je verjel v politično ideologijo; novi svet verjame v ekonomijo. Nova teologija je kapitalizem in najvišji duhovniki so večnacionalne korporacije."

Vendar vsi analitiki, ki se ustavijo ob vprašanju nadaljnjega obstoja in vloge nacionalne države, v predvidevanju njene usode le niso enotni in tako dokončni. Tako se na primer Kegley in Wittkopf (1997: 276) strinjata s procesom zmanjševanja pomena nacionalnih držav v sodobnem svetu, predvsem v gospodarstvu, vendar hkrati tudi opozarjata, da kljub vsemu svetovni ekonomski sistem ne deluje v nekem praznem prostoru, ampak še vedno v političnem okviru, ki ga zagotavljajo prav nacionalne države.

Pregled svetovne porabe finančnih sredstev za obrambne namene

V svetu je bil splošni globalni trend upadanja obsega obrambnih proračunov in s tem trend globalne demilitarizacije sveta prvič po 2. svetovni vojni opazen konec 80. let. Na upadanje je najbolj vplivalo zmanjševanje obrambnih stroškov v državah bivše Sovjetske zveze in delno v NID. Glavni razlogi za to so naslednji (Conversion Survey, 1996: 44; The 1995 Strategic Assessment, 1995: internet): (1) konec oboroževalne tekme med glavnima antagonističnima stranema v hladni vojni, (2) zmanjšanje možnosti vojaškega spopada globalnih razsežnosti in sprememba v zaznavanju ogroženosti, (3) notranje potrebe držav, ki so bile prej podrejene obrambnim prioritetam hladne vojne, (4) ekonomska recesija in finančne težave v mnogih državah ter (5) večja potreba investiranja v civilni sektor za zagotavljanje boljše ekonomske konkurenčnosti v prihodnosti.

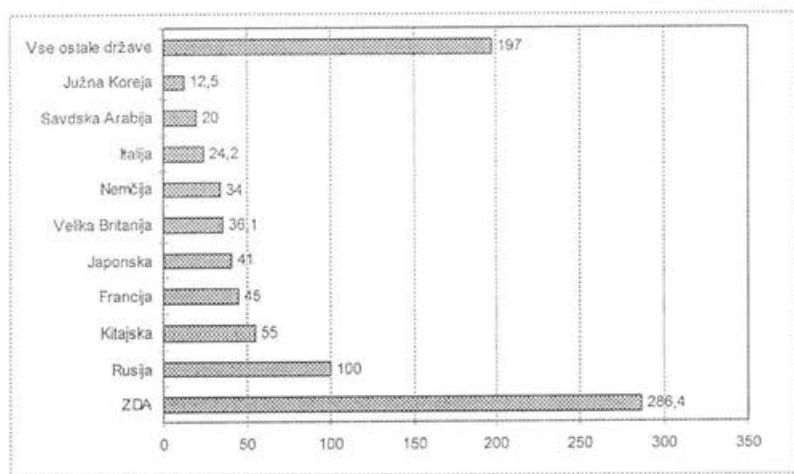
Grafični prikaz 1: Trend upadanja vojaških stroškov v svetu v obdobju od 1985 do 1994 (delež BDP)



Vir: Conversion Survey, 1996: 44-45

Do zmanjšanja stroškov je prišlo tudi v državah v razvoju ter v Srednji in Vzhodni Evropi, čeprav se zdi, da bo v slednjih trend z njihovim vključevanjem v Nato in spremljajočimi sorazmerno visokimi stroški za nakup nove oborožitve, opreme in vojaške tehnike zastal in se celo obrnil v nasprotno smer. Nekateri avtorji (Malešič, 1999: v tisku) takšen razvoj označujejo celo kot "remilitarizacijo srednjeevropskih držav". V drugih svetovnih regijah vojaški stroški še vedno naraščajo, najbolj na Bližnjem vzhodu in Jugovzhodni Aziji. Delno je ta trend v teh državah povezan s hitro rastočimi ekonomijami in z njihovo željo po velikih in sodobnih OS.

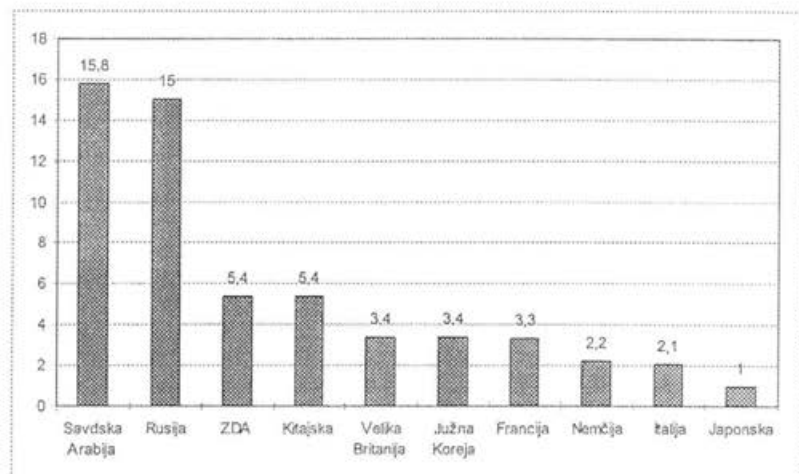
Grafični prikaz 2: Države, največje porabnice finančnih sredstev za vojaške potrebe v letu 1994 v milijardah dolarjev



Obrambni stroški so v posameznih državah zelo različni¹⁴ (od manj kot 1 % (Japonska) do več kot 20 % BDP (Savdska Arabija, Irak ...)), v povprečju pa na svetovni ravni dosegajo 5 % BDP. V RID je ta delež precej nižji, saj se v povprečju trenutno giblje med 2 in 3 % (Sandler in Hartley 1995, 1, 9).

¹⁴ V *Conversion Survey* (1996: 50) opozarjajo, da je treba vojaške stroške posameznih držav interpretirati previdno vsaj iz naslednjih razlogov: (1) na osnovi podatkov o vojaški porabi ne moremo neposredno sklepati o njihovi vojaški moči (jedrsko orožje je sorazmerno poceni v primerjavi z njegovo destruktivno močjo); (2) cene, ki jih za vzdrževanje OS plačajo vlade, so pogosto nižje od dejanske cene opreme ali storitve na trgu; (3) vprašljiva je tudi metodologija izračunavanja – ali država med vojaške stroške prišteva na primer tudi stroške za veterane, civilno obrambo, subvencije vojaški industriji

Grafični prikaz 3: Države, največje porabnice finančnih sredstev za vojaške potrebe v letu 1994 v % BDP



Praviloma so bogate države namenjale največ denarja za vojaške potrebe. Danes to velja samo še v absolutnem smislu, medtem ko v relativnem manj razvite države namenjajo za vojaške potrebe neprimerno več denarja. Lahko govorimo celo o procesu "militarizacije svetovnega Juga" (Kegley in Wittkopf, 1997: 385). Zato razmerja med obsegom stroškov, namenjenih za obrambne potrebe, in življenjskim standardom v posamezni državi ne moremo posploševati. Nekatere ekonomsko razvite države (Izrael, Katar, Kuvajt) so zelo obremenjene z obrambnimi stroški, medtem ko so druge (Avstrija, Švica, Japonska) neprimerno manj. Podobno velja tudi za države v razvoju. Kljub vsemu sta zaznavni dve splošni značilnosti. Prvič, stroški za vojaško obrambo so največji v državah v razvoju, ki so v državljanski ali mednarodni vojni. Drugič, največ denarja za vojaško obrambo porabijo tiste države, ki si to najtežje privoščijo (Kegley in Wittkopf, 1997: 400).

Tabela 3: Obremenjenost držav z vojaškimi izdatki (primerjava med deležem BDP, ki ga države namenjaajo za vojaške potrebe (VP/BDP), in BDP na prebivalca)⁶⁵

BDP na prebivalca (v dolarjih 1993)						
VP/BDP	pod 200 \$	200-499 \$	500-999 \$	1000-2999 \$	3000-9999 \$	nad 10000 \$
>10 %		BiH Angola	S. Koreja Irak ZRJ		Oman S. Arabija Rusija	Katar Kuvajt
5-9,99 %	Sudan Ruanda Mozambik Afganistan	Laos Pakistan Liberija Zimbabve Mavretanija	Jemen Kongo	Hrvaška Jordanija Sirija Džibuti Botsvana Turčija Mongolija	Bahrein Grčija Litva Libija	Brunci Izrael
2-4,99 %	Etiopija Tanzanija Kenija Sierra Leone Burundi	Togo Kambodža Indija Gvineja Bisao Ek. Gvineja Čad Nikaragva Vietnam CA republika Mali Burkina Faso	Srilanka Maroko Egipt Lesoto Albanija Senegal Bolivija Svaziland Filipini Kamerun	Tadžikistan Azerbejdžan Iran Libanon Tunizija Burma Gruzija Alžirija Tajska Južna Afrika Kolumbija Romunija Namibija Kitajska	Estonija Malezija J. Koreja Ciper Gabon Bolgarija Portugalska Česka Slovaška Čile Poljska	Singapur ZA emirati Tajvan ZDA V. Britanija Francija Norveška Švedska Avstralija Nizozemska Finska Nemčija Italija Danska
1-1,99 %	Bangladeš Nepal	Gvajana Zambija Zaire Gvineja Nigerija Haiti Uganda Benin Madagaskar Malavi	Slon. obala Makedonija Indonezija Honduras Kapverdsko o.	Kuba PN Gvineja Venezuela Peru Paragvaj Fidži D. republika Salvador Jamajka Belize Ekvador Gvatemala	Urugvaj Madžarska Ukrajina Trin./Tobago Turkmenistan Argentina Slovenija Brazilija	Kanada Belgija Španija Švica N. Zelandija Irska Surinam
< 1 %	Butan Somalija	Gambija Nigerija Gana	Sao Tome	Armenija Uzbekistan Kirgizija Mauritius Kostarika Panama	Latvija Malta Belorusija Barbados Mehika Kazahstan Moldavija	Japonska Avstrija Luksemburg Islandija

Vir: Kegley in Wittkopf, 1997: 401.

⁶⁵ Znotraj stopenj so države navedene po padajočem vrstnem redu glede na odstotek BDP, ki ga namenjaajo za vojaške potrebe.

Zmanjševanje obsega obrambnih proračunov razvitih industrijskih držav

Po hladni vojni se ob povečevanju razburkanosti mednarodnega okolja¹⁶ hkrati zmanjšujejo tudi viri, ki so potrebni za njegovo umirjanje (Dandeker, 1994).¹⁷ Pojavljanje novih varnostnih tveganj in groženj namreč spremlja tudi omejevanje proračunskih sredstev za obrambo v večini RID (Williams, 1990: 285). V OS teh držav se torej soočajo s paradoksalno situacijo, ko je treba z vse bolj omejenimi finančnimi sredstvi opraviti več realnih nalog glede na obdobje hladne vojne,¹⁸ ki pa praviloma niso povezane z omejevanjem in/ali odpravljanjem neposredne grožnje nacionalni varnosti. S koncem hladne vojne se je namreč v NID zmanjšala potreba po OS za obrambo pred ne več jasno razpoznavnimi zunanjimi sovražniki. Zato se v javnosti teh držav vse bolj krepi prepričanje, da vojaški stroški zavirajo ekonomsko rast. Javno mnenje je na tej točki povsem skladno s pritiski politike, ki si hoče v spremenjenih politično-varnostnih razmerah zagotoviti čim večjo mirovno dividendo, ki bi jo lahko porabili za nevojaško javno porabo.

V tem kontekstu je na obrambnem področju najočitnejša prav redukcija obrambnih proračunov v večini NID, izvzete niso niti velike sile. Tako so tudi v Natu začeli uresničevati vrsto različnih varčevalnih ukrepov, ki kažejo na to, da je v Evropi po skoraj petdesetih letih končno konec oboroževalne tekme in se je pričel proces zmanjševanja obrambnih proračunov. Trend upadanja deleža družbenega proizvoda, namenjenega za pokrivanje obrambnih in vojaških stroškov, je za daljše obdobje razviden tudi iz naslednje tabele.

¹⁶ Sicer manjša verjetnost spopada svetovnih razsežnosti, vendar se manjša tudi stabilnost.

¹⁷ Predavanje *Nova vloga oboroženih sil – vojaške institucije v spreminjajočem svetu*, 14. april 1994, v organizaciji Atlantskega sveta za Slovenijo.

¹⁸ Po hladni vojni so bili na primer belgijski padalci uporabljeni v več in obsežnejših vojaških operacijah kot med njo (Manigari, 12/12-1997 – predavanje na Katedri za obramboslovje, FIDV, Ljubljana)

Tabela 4: Obrambni izdatki članic NATA v odstotkih BDP (v cenah iz 1997).

Država	1975 – 1979	1980 – 1984	1985 – 1989	1990 – 1994	1993	1994	1995	1996	1997	sprememba 1990/94–1997 v odstotkih
Belgija	3,2	3,3	2,8	2,0	1,8	1,7	1,7	1,6	1,6	–20
Danska	2,4	2,4	2,1	2,0	2,0	1,9	1,8	1,8	1,7	–15
Francija	3,8	4,1	3,8	3,5	3,4	3,3	3,1	3,0	3,0	–14
Nemčija	3,4	3,4	3,0	2,2	1,9	1,9	1,7	1,7	1,6	–27
Grčija ⁹⁹	5,6	5,4	5,1	4,5	4,4	4,4	4,4	4,5	4,6	+2
Italija	2,1	2,1	2,3	2,1	2,1	2,0	1,8	1,9	1,9	–10
Luksemburg	0,9	1,1	1,0	0,9	0,8	0,9	0,8	0,8	0,8	–10
Nizozemska	3,1	3,1	2,9	2,4	2,3	2,1	2,0	2,0	1,9	–21
Norveška	2,9	2,7	2,9	2,8	2,7	2,8	2,3	2,4	2,2	–21
Portugalska	3,4	3,0	2,8	2,7	2,7	2,6	2,7	2,5	2,6	–4
Španija	–	2,4	2,2	1,7	1,7	1,5	1,5	1,5	1,4	–18
Turčija	4,4	4,0	3,3	3,8	3,9	4,1	3,9	4,1	4,3	+10
V. Britanija	4,9	5,2	4,5	3,8	3,6	3,4	3,1	3,0	2,8	–26
Kanada	1,9	2,1	2,1	1,9	1,9	1,8	1,6	1,5	1,3	–32
ZDA	5,0	5,8	6,3	4,9	4,8	4,3	4,0	3,7	3,6	–27

Vir: NATO Press Release M-DPC-2(97)147, 1997: 5.

Čeprav se je vojaška poraba v Natu v absolutnem smislu v zadnjem desetletju močno zmanjšala, je njen delež v svetovni porabi zrasel s 40 na 57 %. To je predvsem posledica drastičnega omejevanja vojaške porabe v nekdanjih članicah Varšavske zveze, ki se je v zadnjih desetih letih zmanjšala s 33 na 15 % celotne svetovne porabe (Conversion Survey, 1996: 49).

⁹⁹ Očitno je povečanje deleža BDP, ki ga Grčija in Turčija namenjata za obrambne namene, posledica medsebojnega merjenja (vojaške) moči in regionalne oboroževalne tekme v vzhodnem Sredozemlju, v kateri so očitne predvsem težnje Turčije, da bi zasedla mesto vodilne regionalne (vojaške) sile. Ob tem je znatno večje povečanje pri turčiji vsaj deloma mogoče pojasniti tudi z zelo aktivnim vojaškim delovanjem proti kurdskim upornikom na JV države in v SZ delu Iraka.

Tabela 5: Število zaposlenih v vojaški industriji izbranih držav (ocene v tisočih).

DRŽAVA	1980	1985	1990	1995
ZSSR/SND	5800	6000	6300	3200
Rusija			4500	1800
Ukrajina			1200	1000
Ostale			600	400
Kitajska	4000	4000	4000	3250
ZDA	2085	3100	3000	2200
Velika Britanija	560	470	430	300
Francija	340	340	300	250
Nemčija (+ NDR)	310	340	240	120
Indija	235	240	250	250
Severna Koreja	55	80	100	120
Japonska	110	120	120	100
Vzhodna Evropa	530	630	530	300
Ostale razvite industrijske države	350	400	400	280
Ostale države v razvoju	700	850	700	550
SKUPAJ	15000	16500	16500	11500

Vir: Bonn International Center for Conversion, 1995.

Uporaben kazalec, ki kaže na ekonomske težave, s katerimi se soočajo vojaško-obrambni sistemi RID, je tudi upadanje števila zaposlenih v vojaški industriji. Gre seveda za približne ocene, ker je vse manj izključno vojaških proizvodov in je zato vse težje potegniti jasno razmejitveno črto med vojaškimi in civilnimi proizvodnimi zmogljivostmi. Razsežnosti sicer povsem jasnega splošnega trenda upadanja (v petih letih s 16,5 milijona na 11,5 milijona) se med državami močno razlikujejo. Različne so tudi njegove posledice, ki so odvisne predvsem od sposobnosti nacionalnih gospodarstev, da spodbudijo povpraševanje po nevojaških proizvodih, ki jih lahko proizvajajo v nekdanji vojaški industriji.

Na trend zmanjševanja deleža proračunskih sredstev, namenjenih za pokrivanje obrambnih potreb v RID, pa je poleg konca hladne vojne, ki je bistveno zmanjšal prisotnost jasno izražene vojaške grožnje, pomembneje vplivalo vsaj še pet dejavnikov: (1) spremenjen nabor vitalnih nacionalnih interesov in nacionalnih prednostnih nalog, (2) vse večja ekonomska stagnacija, (3) naraščanje stopnje brezposelnosti in potreb po večji socialni usmerjenosti države, (4) spreminjanje sistema vrednot in posledična sprememba odnosa javnosti do obrambne sfere, posebej odnosa do OS in (5) po navedbah Gleditscha (1987: 216–217) tudi spoznanja dela "znanstvene skupnosti", da učinki visokih vojaških izdatkov v sploš-

nem niso pozitivni, saj ne zagotavljajo niti možnosti večje zaposlitve v industrializiranih državah niti večje ekonomske rasti.²⁰

Zaradi vse očitnejšega zmanjševanja sredstev za obrambo so vojaški in obrambni strokovnjaki, nekateri politiki ter predvsem predstavniki vojaškoindustrijskih kompleksov prisiljeni iskati nove rešitve, ki bi kljub omejevanju finančnih sredstev omogočile ohranjanje obrambne sposobnosti njihovih OS oziroma povečale pripravljenost družbe za ponovno večje vlaganje v obrambno področje. Politiki se vedno soočajo s problemom reševanja nasprotja med vojskovanjem in blaginjo (ang. warfare-welfare controversy), v katerem je treba enakovredno pretehtati in presoditi tako trditve vojaške kot civilne družbene sfere (IMDE, 1993: 193, 799).

S koncem obdobja naraščanja obrambnih proračunov je v večini RID po Williamsu (1990: 289–290), mogoče zaznati tekmovalnost za proračunska sredstva na štirih ravneh.

1. *Družba (javno proti zasebnemu)* – gre za določanje osnov davčne politike države.
2. *Država (civilno proti vojaškemu)* – gre za določanje najvišjega še sprejemljivega obsega proračunskih sredstev, namenjenih za obrambo, ki je seveda odvisen od ekonomskega položaja države ter od zaznavanja ogroženosti s strani javnosti.
3. *Oborožene sile (tekmovanje med zvrstmi vojske)* – gre za tekmovanje za razdelitev obrambnega proračuna med KOV, VM in VL, ki se z zmanjševanjem obsega državnega proračuna zaostreje.
4. *Posamezne zvrsti (tekmovanje med rodovi in službami)* – gre za isto logiko kot v prejšnji točki, samo na nižji ravni.

Tekmovalnost na državni ravni je neposredna posledica dejstva, da so OS velik porabnik materialnih in človeških družbenih virov. Zato predstavlja oblikovanje in vzdrževanje velikih in dragih OS oviro za razvoj drugih delov družbenega sistema. Ker so sredstva za obrambo zagotavljena tudi na račun drugih družbenih področij, to zahteva ohranjanje zdravega razuma in razločevanja med mogočim in nemogočim. Predvsem je pomembno, da so sredstva, namenjena za obrambo, primerna grožnjam in hkrati zadostna za spremljanje tehničnega napredka (Tatalović, 1990: 18–19). Zato se je treba izogibati skušnjavi, da bi funkcije, strukturo in organiziranost OS določali zgolj na osnovi ekonomskih omejitev, namesto

²⁰ Na vprašanje, kako sta povezana vojaška poraba in ekonomska rast, se je pogosto odgovarjalo z nekoliko poenostavljeno primero o "topovih in maslu". Natančnejši pristop poudarja povečevanje inflacije, zmanjševanje investiranja, porabo redkih surovin, napačno rabo človeških zmogljivosti. Na splošno povečevanje vojaške porabe vsekakor zmanjšuje ekonomsko rast in povečuje zadolženost, predvsem če gre za dolgoročno obremenjenost družbe. Vendar zveza ni očitna prav v vseh primerih, saj je odvisna od narave (vrste) porabe in spremljevalne vladne politike. Predvsem za RID namreč velja, da ima lahko povečanje vojaške porabe kratkoročno pozitivne ekonomske učinke. To velja še posebej za obdobja povečane brezposelnosti (Kegley in Witkopf, 1997: 403–404). V tem kontekstu Segalova (1989, 93) mnenje, da lahko nekatere obrambne stroške prištevamo tudi med stroške za blaginjo, ni več presenetljivo in nerazumljivo. Misli predvsem na del kadrovske stroškov, na primer za zdravstvene, izobraževalne in poklicne programe, deloma pa tudi na stroške za plače. Segal (1989: 93) omenja celo razmišljanja nekaterih, da bi celotne obrambne stroške prištevati med stroške za blaginjo, saj je nacionalna varnost javno dobro.

da bi upoštevali predvsem kratkoročne in dolgoročne grožnje nacionalni varnosti (Williams, 1990: 292).

Povsem normalno je, da vojaška organizacija navedenih trendov ne spremlja neprizadeto in pasivno. V obdobju zmanjševanja obsega obrambnih proračunov se namreč okrepi pojav, ki je znan pod imenom "vojaški alarmizem", nanaša pa se na pretiravanje vojaške organizacije glede možnih vojaških groženj, s katerimi želijo vzdrževati obstoječo raven vojaške porabe in obsega OS. V procesu oblikovanja obrambne politike je po Youngu (1995: 351–353) treba preiti štiri glavne stopnje načrtovanja, med katerimi je v obravnavanem kontekstu omejevanja nacionalnih ekonomskih virov ključen predvsem jasen in realističen pregled nacionalnih finančnih virov, ki bodo v določenem obdobju razpoložljivi za pokrivanje nacionalnih obrambnih potreb.²¹ V času odsotnosti pomembnejših groženj varnosti države, naj bi izraba novih tehnologij in nacionalnih virov praviloma ne bila usmerjena k zagotavljanju in/ali izvajanju maksimalne količine vojaške moči. Seveda pa lahko ambiciozne družbene elite manipulirajo s politično in diplomatsko situacijo, da bi ustvarile vojaške sile nad realnimi nacionalnimi potrebami in možnostmi, kar je za uravnotežen dolgoročni razvoj celotne družbe (lahko) zelo škodljivo.

V procesu objektivne in realne identifikacije groženj nacionalni varnosti, razvojnih ciljev ter preseganju vojaškega alarmizma se zato kaže opreti na neodvisno²² strokovno in znanstvenoraziskovalno ter splošno javnost. Že sedaj ima javno mnenje posebno velik vpliv na odločanje o obsegu vojaških proračunov NID, njegov pomen pa se bo v prihodnje gotovo še okrepil. Označuje ga globalni premik, katerega glavna značilnost je vse večja pripravljenost za vlaganje v blaginjo, hkrati pa vse manjša pripravljenost za vlaganje v OS. L. Jelušič (1997: 50) ugotavlja, da se v javnosti pogosto pojavljajo trditve, ki dokazujejo, da vojska ogroža delovanje družbenega in političnega sistema zato, ker odžira sredstva in sile družbe ter jih usmerja v nereprezentativne družbene strukture. Tako se (posebej v ekonomski recesiji) krepi prepričanje, da OS s tem, ko potrebujejo omejene družbene vire, pospešujejo družbeno nepravilnost in neenakost, s tem pa postajajo vse bolj disfunkcionalna prвина znotraj družbe. Tudi M. Garb (1993: 61) opaža, da ekonomsko

²¹ Celoten proces oblikovanja obrambne politike obsega po Youngu (1995: 351–353) naslednje štiri glavne stopnje. Prvič, obrambni načrtovalci morajo razpoznati in analizirati osnove državnega geopolitičnega in geostrateškega ustroja. Edinstvene geografske značilnosti (na primer soseditvo z drugimi državami, populacijska središča, infrastruktura) je treba pazljivo pretehtati, čeprav se zdi njihov pomen in vpliv očiten že na prvi pogled. Drugič, nujno je izdelati oceno vojaških zmogljivosti vseh držav v regiji. Uradno to niso ocene vojaških groženj, temveč zgolj pregledi regionalnih obrambnih zmogljivosti, trenutnih in pričakovanih. Kot takšne ne vključujejo presoje ali cenitve motivov ali namer držav v regiji. Tretjič, s kombiniranjem ugotovitev prvih dveh stopenj načrtovanja je ustvarjena podlaga za določanje zahtev nacionalne obrambe in temu primernih nacionalnih obrambnih sil. Sem sodi tudi ocena stopnje konflikta (na primer nizka, srednja...), s katerim se utegne soočiti država. Četrta, ključen je jasen in realističen pregled nacionalnih finančnih virov, ki bodo v obdobju petih let razpoložljivi za pokrivanje obrambnih potreb.

²² Simolm za neodvisno javnost ni nujno njen "civilni" pedigree, ker so pogosto tisti, ki ne nosijo uniforme, še sploh, če so povezani z vojaškoindustrijskimi kompleksi ali so celo vključeni vanje, bolj naklonjeni pretiravanjem glede vojaške ogroženosti, ker gre pri tem pogosto za neposredne finančne koristi.

usmerjena javnost ne ceni dela v vojski in ga umešča med neproduktivne dejavnosti. Družba, ki ji ne preti očitna zunanja nevarnost, želi čimbolj zmanjšati sredstva za vojsko in hkrati ne odobrava odliva mladih ljudi v neproduktivni sektor.

Takšno javno mnenje ni samo posledica delovanja objektivnih okoliščin, ampak so pogosto tudi OS same vsaj pomemben dodatni, če ne celo poglavitni iniciator odpora javnosti. Tako Edmonds (1988: 126–127) opozarja, da v razmerah, ko RID namenjajo sorazmerno velik delež družbenega proizvoda za pokrivanje obrambnih in vojaških stroškov, hkrati pa postaja vse pomembnejše zagotavljanje sredstev za zdravstvo, izobraževanje, zaščito okolja in zagotavljanje blaginje, OS pogosto izgubljajo podporo javnosti zaradi (1) razmetavanja sredstev in njihove nenačrtne porabe, (2) porabe prevelikega obsega družbenih virov v primerjavi z dejansko stopnjo ogroženosti ter (3) načrtnega izkrivljanja dejanskih razmer in pretiravanj v oceni stopnje ogroženosti, da bi si zagotovile še obsežnejše družbene vire. Zapostavljanje drugih družbenih razvojnih programov na račun obrambnih investicij ponavadi pri javnosti zbudi odpor in jezo. V takšnih razmerah si morajo OS prizadevati ohraniti ali ponovno pridobiti javni ugled z zagotavljanjem številnih drugih dejavnosti (Edmonds, 1988: 130), ki jih lahko prepoznamo kot dejavnosti s področja socialnega imperativa. V razmerah omejevanja obsega obrambnih proračunov je zato treba hkrati iskati (1) nove načine čimbolj racionalne porabe odobrenih finančnih sredstev ter predvsem (2) alternativne in cenejše načine za zagotavljanje vojaške varnosti. Ob tem se velja spomniti izjave lorda Ernesta Rutherforda, britanskega jedrskega fizika in Nobelovega nagrajenca, ki je nekoč, v sicer povsem drugem, vendar primerljivem kontekstu izjavil: "Primanjkuje nam denarja, torej moramo razmišljati."

Proces zmanjševanja obsega obrambnih proračunov RID pa nikakor še ni zaključen, zato bo treba v OS teh držav doseči še večje prihranke. Sullivan (1989: 106–110) našteva ukrepe na naslednjih področjih.

1. *Obseg sil.* Zmanjšanje obsega OS predstavlja temeljni vpliv na obseg obrambnih stroškov. Vpliv ni samo neposreden, to je na zmanjšanje operativnih stroškov, ampak tudi posreden, na zmanjšanje stroškov posodobitve obstoječih sil.

2. *Razporeditev sil.* Gre za razmestitev sil v prostoru (predvsem v primeru držav, ki razporejajo del OS tudi zunaj nacionalnega ozemlja) in v zadnjem času za finančno še bolj učinkovit ukrep strukturne (pre)razporeditve med enotami stalne in rezervne sestave.²³

3. *Posodobitev sil.* Prihranke je mogoče doseči na dva načina: s podaljšanjem operativne dobe oborožitvenih sistemov in opreme ter s prehodom od tehnološko najzahtevnejše in najdražje tehnologije na tehnološko manj zahtevno in cenejšo tehnologijo.²⁴

²³ Operativni stroški stalne sestave letalskih sil ZDA so v primerjavi z rezervno sestavo za 50 % višji, pri kopenskih silah pa razlika dosega celo 400 % (Sullivan, 1989: 107).

²⁴ V OS bi s podaljšanjem operativne dobe oborožitvenih sistemov s 25 na trideset let v letu 1994 lahko prihranili 20 milijard dolarjev. Z zmanjšanjem deleža najzahtevnejše in najdražje tehnologije v OS s 70 na 50 % bi prihranili nadaljnjih 20 milijard dolarjev. To bi pomenilo, da bi namesto F-15 izdelali več F-16, več F-18 in manj F-14, več AH-1 in manj AH-64 (Sullivan, 1989: 108).

4. *Pripravljenost sil.* Zopet obstajata dva načina za znižanje stroškov: znižanje operativne sposobnosti OS, na primer prek omejevanja števila ur letenja in vožnje, kar seveda ni najprimernejša rešitev, saj znižuje tudi bojno moralo vojakov, ki v vojašnicah niso zato, da bi na primer gledali televizijo, ter primernejše in finančno učinkovitejše zmanjšanje stalne sestave operativnih enot ob ohranjanju bojne pripravljenosti tega dela enote na prejšnji ravni.²⁵

5. *Omejevanje stroškov za raziskovanje, razvoj, preizkušanje in ocenjevanje novih oborožitvenih sistemov in opreme.*²⁶

Ključna dilema ob tem je, kako ob nadaljevanju zmanjševanja obrambnih proračunov ohraniti operativno sposobnost in učinkovitost OS. Kuiper (1993: 7) namreč opozarja, da je zmanjševanje obsega obrambnih proračuna veliko več kot samo vprašanje dolarjev in centov, zato ker so lahko napake v tem procesu merjene tudi s krvjo.²⁷ Podobno Johnston (1993: 28) kot argument proti prehitremu, prevelikemu in ne dovolj premišljenemu zmanjševanju obsega obrambnih proračunov uporablja primer nepripravljenosti OS ZDA ob vstopu v korejsko vojno.²⁸

Spreminjanje strukture vojaških izdatkov v razvitih industrijskih državah

Hkrati z zmanjševanjem obsega obrambnih proračunov, poteka v vojaških organizacijah RID tudi proces spreminjanja prioritet pri njihovi porabi, ki ga spremljajo znatne znotrajorganizacijske napetosti (IMDE, 1993: 799). Zaradi omejevanja obsega obrambnih proračunov v RID, je v zadnjih letih opazna okrepljena tekmovalnost in celo konfliktnost med posameznimi strukturnimi prvinami OS, pri čemer gre tako za odnose med zvrstmi, kot tudi med rodovi in službami iste zvrsti (Williams, 1990: 289–290). Poglavitni vzrok zanje je predvsem boj za čim

²⁵ To je mogoče doseči zaradi (1) velikega deleža nebojnih nalog v OS RID, ki so podobne opravilom v nevojaškem okolju, zaradi česar je mogoče za njihovo opravljanje najeti civilne izvajalce; (2) velikega deleža osebja (v OS ZDA do 20 %), ki ne opravlja predvidenih nalog zaradi začetnega in dodatnega izobraževanja, usposabljanja ali urjenja, prerazporeditev, zpuščanja vojaške službe, bolniških izostankov ali pripora; če bi tovrstne odsotnosti zmanjšali, bi lahko zmanjšali obseg enot; (3) velikega deleža osebja v OS RID, ki je namenjeno zagotavljanju premičnosti in strateški oskrbi na velikih razdaljah oziroma ofenzivni funkciji OS; v primeru manj ofenzivnih in manj premičnih enot ne bi potrebovali toliko voznikov in vzdrževalnega osebja (Sullivan, 1989: 110–111).

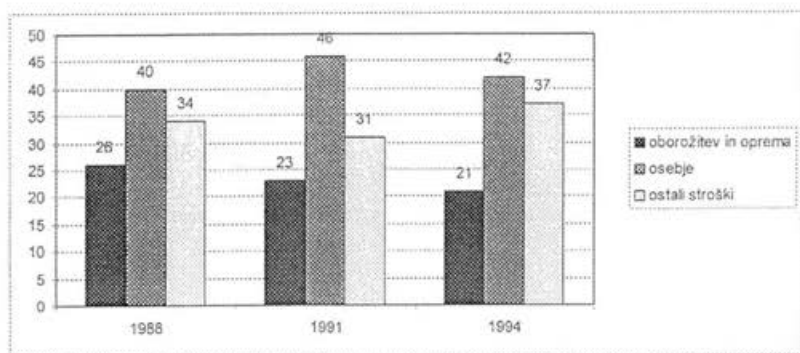
²⁶ Nadaljnje omejevanje tovrstnih stroškov je v RID, ki svojo vojaško moč namesto na količini gradijo na kakovosti, malo verjetno, čeprav Segal (1989: 147) opozarja, da je zaradi vse širšega uveljavljanja konceptov (1) konflikta nizke intenzivnosti in (2) operacij v podporo miru, ki sta delovno dokaj intenzivna, vsekakor bolj kot klasične vojaške operacije, opazen trend prerazporeditve finančnih sredstev z razvojnih programov oborožitvenih sistemov na področje kadrov.

²⁷ Kuiper (1993: 8) primerja politično odločanje o zmanjševanju obsega obrambnega proračuna, ki ni podprto z zadostnimi strokovnimi projekti in argumenti, z amputacijo, ki jo netižkuden zdravnik izvaja tako dolgo, da pacient umre zaradi izgube krvi.

²⁸ Enote ZDA so bile uporabljene brez potrebnega predhodnega urjenja, bile so slabo disciplinirane, v slabi kondiciji, slabo opremljene in prevečkrat tudi slabo vodene (Johnston, 1993: 28).

večji delež obrambnega proračuna. Napetosti so včasih tako resne, da lahko ogrozijo celo enotnost in uspešnost vojaške akcije.²⁹

Grafični prikaz 4: Spreminjanje prioritet pri porabi obrambnih proračunov v NATU³⁰



Vojaške organizacije pa niso izpostavljene samo znotrajorganizacijskim napetostim, ampak tudi močnim "strokovnim" pritiskom s strani civilnega okolja. V RID je svoboda vojske pri porabi že tako omejenih proračunskih sredstev še dodatno zmanjšana zaradi vse večje vloge politike pri mikromenedžmentu vojaških zadev, ki se kaže predvsem kot "politizacija" nakupovanja in razvoja oborožitvenih sistemov ter vojaške opreme (Sarkesian, 1990: 10).

Z omejevanjem obsega OS se stroški za osebje bistveno ne spreminjajo zaradi hkratnega zviševanja plač (IMDE, 1993: 799), kar je posledica hkratnega zaposlovanja bolj izobražene in izurjene delovne sile. Višji personalni stroški, ki so posledica višje tehnične zahtevnosti del in spremljajočega prehoda na obsežnejše poklicno popolnjevanje v OS RID, pomenijo, da morajo vojaški načrtovalci, če hočejo ostati v okvirih obrambnih proračunov, prihraniti denar na drugih področjih (Segal, Senter in M. Segal, 1978: 444).

Proračunske omejitve so dobesedno prisilile obrambna ministrstva v defenzivo, v kateri morajo zagovarjati celo upravičenost raziskovanja in nakupov za pokrivanje najosnovnejših potreb (Sarkesian, 1990: 10). Zaradi omejevanja obsega proračunskih sredstev bosta razvoj in proizvodnja novih oborožitvenih sistemov v prihodnje še bolj odvisna od intenzivnega meddržavnega in medkorporacijskega

²⁹ Turin (1997: 19) navaja nevarno izkušnjo tekmovalnosti med zvrstmi vojske ZDA ob intervenciji na Grenadi, ki jo v svojih spominih omenja ameriški general Schwarzkopf, ki je postal znan kot uspešen poveljnik koalicijskih sil v zalivski vojni. Helikopterji kopenske vojske ZDA na nosilki helikopterjev "Guam" sprva namreč niso dobili goriva, ker se mornarica in kopenska vojska nista natančno dogovorili o njegovem plačilu, tako da so bile okrepitve poslane z znatno zamudo.

³⁰ Natančnejši pregled po posameznih državah in štirih področjih porabe (osebje, oprema, infrastruktura, drugi stroški) je prikazan v NATO Press Release M-DPC-2(97)147 1997: 7.

povezovanja (Žabkar, 1993: 14; Sandler in Hartley, 1995: 2–3, 8). Gre predvsem za uresničevanje zahtev po omejevanju oziroma racionalizaciji obsega družbenih virov in v preteklosti razdrobljenih in predimenzioniranih proizvodnih zmogljivosti, ki so bile namenjene za pokrivanje nenasitnih potreb v oboroževalno tekmo med blokoma vpetih OS. Z njenim koncem so se drastično zmanjšale tudi potrebe po vojaški oborožitvi in opremi, kar je spodbudilo oblikovanje koncepta konverzije.

Mirovna dividenda kot rezultat procesa konverzije

Preoboroženost RID predstavlja resen problem, ki ga je mogoče rešiti le prek sorazmerno dolgotrajnega in obsežnega procesa konverzije vojaških zmogljivosti. Omenjeni problem je v nekdanjih socialističnih državah zaradi preteklih družbenih posebnosti, ki jih Izmailov (1993: 289) označi za "hipertrofno militarizacijo družbene zavesti", seveda še precej večji. Po koncu hladne vojne je zato treba po Abbelu (1994: 41) v RID oblikovati dolgoročno politiko ekonomske konverzije iz stalne vojne ekonomije (sem ne sodi samo vojna kot taka, ampak tudi priprave nanjo) v mirnodobno ekonomijo. V tem primeru gre za nekoliko zoženo (samo ekonomsko) razumevanje termina konverzija. Posledice procesa konverzije so namreč bolj kompleksne in se kažejo na naslednjih področjih (Conversion Survey, 1996: 16, 19–20, 21, 22):

1. *ekonomskem*, kjer gre tako za negativni (brezposelnost)³¹ kot pozitivni vidik (mirovna dividenda);³²

2. *okoljevarstvenem*, kjer gre za zmanjševanje škodljivih vplivov vojaških oporišč in zmanjšanje količin orožja, ki lahko predstavljajo posebno nevarnost za okolje, ter

3. *varnostnem*, kjer gre zopet za pozitivni (možno zmanjšanje varnostnih problemov zaradi omejevanja splošne ravni oboroženosti) in hkrati negativni vidik (nenadzorovano širjenje orožja za množično uničevanje, demobilizirani vojaki lahko postanejo notranjevarnostni problem).

S terminom konverzija torej označujemo proces, v katerem gre za ponovno civilno rabo virov, ki so bili pred tem v rabi v vojaški sferi. Gre torej za prerazporeditev sredstev, ki so bila sproščena s procesom razoroževanja na področje civilne vladne porabe. Za tako sproščena sredstva se je uveljavil termin "konverzijska zmogljivost".

Celotni svetovni obrambni izdatki so se v obdobju od 1985 do 1994 zmanjšali za 30 %. V okviru Razvojnega programa Združenih narodov so izračunali, da naj bi v absolutnem smislu v obdobju od 1987 do 1994 v svetu tako prihranili 935 milijard ameriških dolarjev. Po napovedih istega vira naj bi do leta 2000 ob ohranjanju 3 % letne ravni upadanja obrambnih stroškov prihranili še dodatnih 460 milijard

³¹ Posamezniki, skupine in cele regije lahko postanejo "žrtve" razoroževanja (Conversion Survey, 1996: 21).

³² Gre za prihranek na obrambnem področju zaradi konca hladne vojne in oboroževalne tekme, ki naj bi bil razdeljen med ostale družbene porabnike.

dolarjev. Tolikšni prihranki so zbujaali upe o dokajšnjih nacionalnih in svetovnih konverzijskih zmogljivostih in mirovni dividendi (ang. peace dividend) kot ekonomskem delu konverzijske zmogljivosti, ki bi jo lahko namenili za reševanje mnogih nacionalnih ter globalnih varnostnih in razvojnih problemov (Conversion Survey, 1996: 32, 60; Sandler in Hartley, 1995: 8; Rinaldo, 1993: 45).

Dejansko je bil večji del teh prihrankov bolj želja kot realnost predvsem v državah z močno predimenzioniranimi vojaškimi zmogljivostmi, na primer v državah Vzhodne Evrope. Z zmanjševanjem obrambnih stroškov so se namreč krčili tudi državni proračuni, hkrati pa se je velik del dejansko ustvarjenih prihrankov "izgubil" v ekonomski recesiji. V ekonomsko bolj razvitih državah so dejansko ustvarili določene prihranke, vendar jih s pričakovani tvorci ideje o mirovni dividendi niso porabili za izboljšanje socialnega stanja v državah ali za razvojno pomoč, temveč predvsem za pokrivanje proračunskega primanjkljaja (Conversion Survey, 1996: 32-33). Dodatni razlogi za to, da so dejanski prihranki precej manjši od načrtovanih oziroma niso na razpolago za razdelitev med možne nove porabnike, so še naslednji: (1) celotna konverzijska zmogljivost ni neposredno uporabna ali pa celo sploh ne obstaja v predvidenem obsegu;³³ (2) konverzija zahteva investiranje oziroma ima svojo ceno ali stroške, ki zmanjšujejo vrednost mirovne dividende;³⁴ (3) konverzija je proces, zato praviloma ne sprošča virov trenutno, ampak predvsem dolgoročno; (4) konverzija je samo eden od vidikov ekonomskega preoblikovanja in je zato močno odvisna od širšega ekonomskega konteksta, ki lahko izniči učinke konverzije in mirovne dividende³⁵ (Conversion Survey, 1996: 16, 19-20, 22, 60, 72). Ob upoštevanju predstavljenih omejevalnih dejavnikov je seveda nerealno pričakovati, da je konverzija enoten in statičen koncept, saj se očitno razlikuje in spreminja v odvisnosti od cele vrste značilnosti družbenega okolja, v katerem poteka.

Proces konverzije po hladni vojni bo očitno veliko bolj zapleten kot na primer tisti po koncu 2. svetovne vojne. Slednja je v primerjavi s štirimi desetletji trajajočo hladno vojno trajala samo šest let in po njej je večina podjetij sorazmerno kmalu in dokaj enostavno prešla na predvojne proizvodne programe. Večina tovarn, ki so doslej proizvajale izdelke za potrebe vojske, pa ni bila vzpostavljena na osnovi tržnih zakonitosti ali se je od njih popolnoma oddaljila, zato tudi niso (več) strukturno in funkcionalno prilagojene za delovanje v okolju stroškovno zavestnega civilnega sektorja (Ullmann, nav. po Future Survey Annual, 1993: 35). Poleg tega lahko proces konverzije neposredno vpliva na trend povečevanja brezposlenosti. Milijoni delovnih mest so bili namreč v obdobju hladne vojne neposredno ali posredno povezani z OS. Zato je zmanjševanje obsega obrambnih proračunov in

³³ Preusmeritev neke vojaške proizvodnje linije v civilno proizvodnjo je lahko precej dražje kot nakup nove.

³⁴ Gre za odlive zaradi pokojnin za demobilizirane vojake, nadomestil in ugodnosti za tiste, ki so postali brezposelni zaradi procesa konverzije, investicij v preusmeritev namembnosti vojaških oporišč in proizvodnih linij ter stroškov uničevanja odvečnega orožja in vojaške opreme (Conversion Survey, 1996: 32, 60).

³⁵ Vojaški stroški ZDA v 80. letih so bili pokriti s krediti, zato ne preseneča, da je večina mirovne dividende v ZDA namenjena za pokrivanje proračunskega primanjkljaja.

zapiranje vojaških oporišč ena od najbolj nepriljubljenih političnih opcij (Abbel, 1994: 41). Dodaten problem v konverzijskem procesu predstavlja dejstvo, da so bila tudi v NID in ne samo v nekdanji Sovjetski zvezi celotna mesta ali celo regije "monoindustrijska", kar pomeni, da so postale popolnoma odvisne od vojaške industrije oziroma od podpiranja vojaške infrastrukture.

Nekateri analitiki, kot na primer Dubik s sodelavci (1991: 50), se zato sprašujejo, ali je mirovna dividenda sploh realnost ali zgolj mit. Ugotovili so namreč, da so stroški razoroževalnega procesa mnogokrat višji od z njimi ustvarjenih prihrankov, zaradi česar so koncept mirovne dividende razglasili za utvaro in začeli uporabljati celo termin mirovna globa. V Conversion Surveyu (1996: 59) je navedeno, da je do napake pri ocenjevanju obsega mirovne dividende prišlo deloma zaradi precenjevanja finančnih prihrankov v procesu razoroževanja, delno pa zaradi nepreglednosti procesa odločanja o porabi dodeljenih proračunskih sredstev. Poleg tega se tudi v primeru dejanskega obstoja takšne dividende zastavlja povsem praktično vprašanje, v kakšni meri bo z njo mogoče reševati nacionalne ekonomske probleme (Dubik in drugi, 1991: 50), saj je vprašanje izbora alternativne porabe mirovne dividende v prvi vrsti politično, ne pa ekonomsko vprašanje. To pomeni, da je obseg mirovne dividende odvisen od rezultata zapletenega odločevalskega procesa, na katerega vplivajo interesne skupine, politične mreže, javno mnenje, volilni cikli, različne oblastne ravni in še kdo (Conversion Survey, 1996: 63). Izid tako kompleksnih procesov pa je vedno zelo negotov in nepredvidljiv.

LITERATURA

- Abbel, John D. (1994): Military Spending and Income Inequality. *Journal of Peace Research*, Vol. 31, No. 1.
- Ahrari, M.E. (1994): America's Search for a Post-Cold War Grand Strategy. *European Security*, Vol. 3, No. 3, Autumn. London: Frank Cass.
- Allen, J. (1994): Post-industrialism and Post-fordism. V: Hall, Held, McGrew (eds.). *Modernity and Its Futures*. Cambridge: Open University Press.
- Beese, J. Carter (1995): Reengineering Regulation: Maintaining the Competitiveness of the U.S. Capital Markets. *The Washington Quarterly*, Vol. 18, No. 4, Autumn.
- Bonn International Center for Conversion (1995). *Military Conversion for Social Development* (zloženka), Bonn.
- Burk, James (1994): Thinking Through the End of the Cold War. V: Burk, James (ed.). *The Military in New Times - Adapting Armed Forces to a Turbulent World*. Westview Press.
- Conversion Survey 1996 (1996): *Global Disarmament, Demilitarization and Demobilization*. Bonn International Center for Conversion. New York: Oxford University Press.
- Drucker, Peter F. (1994): *Managing in Turbulent Times*. Trowbridge, Wiltshire: Redwood Books.
- Edmonds, Martin (1988): *Armed Forces and Society*. Leichester University Press.
- Future Survey Annual (1993), (1994), (1995), (1996): *A Guide to the Recent Literature of Trends, Forecasts and Policy Proposals* (ed. Michael Marien). Vol. 13, Vol. 14, Vol. 15, Vol. 16. Bethesda, Maryland: World Future Society.

- Feinberg, Richard E.; Boylan, Delia M. (1992): Modular Multilateralism: North-South Economic Relations in the 1990's. *The Washington Quarterly*, Vol. 15, No. 1, Winter.
- Garb, Maja (1993): *Vojaški profesionalizem*. Diplomska naloga. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Glantz, David M. (1991). *Challenges of the Future: Developing Security Issues in the Post-Cold War Era*. *Military Review*, December.
- Gleditsch, Nils Petter (1987): The Local Impact of Reduced Military Spending: A Case Study of Norway. *FORUM International* 7. München: SOWI.
- Gutjahr, Lothar (1994): Global Stability and Euro-Atlantic Cooperation: The New Germany's National Interest. *European Security*, Vol. 3, No. 4, Winter. London: Frank Cass.
- Grizold, Anton (1998a): *Institucionalizacija zagotavljanja mednarodne varnosti*. V: Grizold, Anton (ur.). *Perspektive sodobne varnosti - Iz obramboslovnih raziskav II*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Grizold, Anton (1998b): *Javnost o organiziranju in upravljanju nacionalne varnosti Slovenije*. V: Grizold, Anton (ur.). *Perspektive sodobne varnosti - Iz obramboslovnih raziskav II*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- International Military and Defense Encyclopedia (IMDE) (1993): Washington: Brassey's (US).
- Izmalkov, Valeriy (1993): Ukraine and Her Armed Forces: The Conditions and Process for Their Creation, Character, Structure and Military Doctrine. *European Security*, Vol. 2, No. 2, Summer.
- Jelušič, Ljubica (1997): *Legitimnost sodobnega vojaštva*. TIP. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Johnston, Johnny J. (1993): Budgeting for Readiness. *Military Review*, April.
- Kegley, Charles W.; Wittkopf Eugene R. (1997): *World Politics: Trend and Transformation* (Sixth Edition). New York: St. Martin's Press.
- Kuiper, Marcus A. (1993): Return of the Hollow Army? *Military Review*, August.
- Malešič, Marjan (1999): *Security Transition of Slovenia*. V: Jelušič, Ljubica; Selby, John (eds.). *Sociocultural Aspects of Defense Restructuring and Conversion*. European Commission. Brussels: COST (v tisku).
- Mihalka, Michael (1996): Building Consensus: The Security Model in Light of Previous Security Arrangements in Europe. *Helsinki Monitor*, No. 3.
- National Security: Trends and Alternatives (1993): *European Security - European Instabilities*. National Defence Academy Series. Schriftenreihe der Landesverteidigungsakademie, Vienna.
- Peters, Ralph (1993): The Movable Fortress: Warfare in the 21st Century. *Military Review*, June.
- Peterson, Erik R. (1995): Surrendering to Markets. *The Washington Quarterly*, Vol. 18, No. 4, Autumn.
- Preeg, Ernest H. (1993): Who's Benefiting Whom? A Trade Agenda for High-Technology Industries. *The Washington Quarterly*, Vol. 16, No. 4, Autumn.
- Rinaldo, Richard J. (1993): The Army as Part of a Peace Dividend. *Military Review*, No. 2.
- Ritcheson, Philip L. (1996): The Future of the Nation-State. *Military Review*, March-April.
- Russell, Alan (1997): *Trade, Money and Markets*. V: White, Brian; Little, Richard; Smith, Michael (eds.). *Issues in World Politics*. Houndmills: MacMillan Press Ltd.
- Sandler, Todd; Hartley, Keith (1995): *The Economics of Defense*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sarkesian, Sam C. (1990): *U.S. National Security Strategy: The Next Decade*. V: Sarkesian, Sam C.; Williams, John Allen (eds.). *The U.S. Army in a New Security Era*. London: Lynne Rienner Publishers.
- Segal, David R. (1989): *Recruiting for Uncle Sam: Citizenship and Military Manpower Policy*. Lawrence: University Press of Kansas.

- Segal, David R.; Senter, Mary Scheuer; Segal, Mady Wechsler (1978): *The Civil Military Interface in a Metropolitan Community*. *Armed Forces & Society*, Vol. 4 No. 3, Spring.
- Smart, Barry (1992): *Modern Conditions, Postmodern Contraversies*. London, New York: Routledge.
- Wallerstein, Immanuel (1993): *The World-System After the Cold War*. *Journal of Peace Research*, Vol. 30, No. 1, London: SAGE Publishers.
- Smith, Hugh (1995): *The Dynamics of Social Change and the Australian Defence Force*. *Armed Forces & Society*, Vol. 21, No. 4.
- Snow, Donald M. (1994): *The Shifting Threat and American National Security: Sources and Consequences of Change*. V: Burk, James (ed.). *The Military in New Times - Adapting Armed Forces to a Turbulent World*. Westview Press.
- Strategic Assessment 1995 (1995): *National Defense University, Institute For National Strategic Studies*. <http://www.ndu.edu/ndu/inss/sa95/sa95cont.html>.
- Sullivan, Leonard (1989): *Major Defense Options*. *The Washington Quarterly*, Vol. 12, No. 2, Spring.
- Tatalović, Siniša (1990): *Obrambeni sistem Švicarske*. V: *Suvremeni obrambeni sistemi*. Zagreb: Fakultet političkih nauka Zagreb, Institut za političke nauke.
- Turin, Mihael (1997): *Zračno-kopenska bitka*. *Diplomska naloga*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- White, Brian; Little, Richard; Smith, Michael (1997): *Issues in World Politics*. Houndmills: MacMillan Press Ltd.
- Weidenbaum, Murray (1992): *The Business Response to the Global Marketplace*. *The Washington Quarterly*, Vol. 15, No. 1, Winter.
- Wiarda, Howard J. (1996): *American Foreign Policy: Actors and Processes*. New York: Harper Collins College Publishers.
- Williams, John Allen (1990): *Challenges and Requirements for the Future*. V: Sarkesian, Sam C.; Williams, John Allen (eds.). *The U.S. Army in a New Security Era*. London: Lynne Rienner Publishers.
- Wyatt, Thomas C. (1994): *Society's Soldiers: Regulars and Reserves in the United States*. V: Ashkenazy, Daniella (ed.). *The Military in the Service of Society and Democracy, The Challenge of the Dual-Role Military*. Westport: Greenwood Press.
- Young, Thomas-Durell (1995): *Capabilities-Based Defense Planning: The Australian Experience*. *Armed Forces & Society*, Vol.21, No.3, Spring.
- Žabkar, Anton (1993): *Kdo je zdaj veliki sovražnik?* *Revija Obramba*, november.

MEDIJSKA PISMEŃOST KOT POGOJ
USPEŠNE POLITIČNE SOCIALIZACIJE

Povzetek. Množični mediji imajo središčno vlogo v naši družbi, vplivajo na preživljanje prostega časa in na našo percepcijo politične in družbene realnosti. Grožnja demokratičnim vrednotam leži v vrzeli med močnimi medijskimi ustvarjalci in lastniki ter medijskim občinstvom. Vzgoja za medije je eno od ključnih orožij vsake kulture za zmanjšanje družbene vrzeli. Ta članek odgovarja na vprašanje: Kakšno znanje in veščine potrebuje državljan v medijsko nasičeni dobi? Vzgoja za medije ponuja odgovor: Medijsko pismen državljan zna izbirati kakovostne informacije, analizirati, kritično ocenjevati in izdelovati raznovrstne komunikacijske oblike ter aktivno participirati v družbenem življenju. Medijska pismenost je bistvena za demokratično zdravje sodobnih medijsko zasičenih družb. Kajti le državljan, ki je medijsko pismen in izbira kakovostno medijsko vsebino, je dovolj informiran, da lahko odgovorno participira v demokratičnem sistemu. Tako je medijska pismenost bistveni del politične socializacije.

Ključni pojmi: komunikologija, vzgoja za medije, izobraževanje, politična socializacija, občila

Uvod

"Just as the development of widespread literacy skills has always been seen as a necessary prerequisite of successful democracy (without it, democracy is positively dangerous), so it is clear that media literacy skills are essential to the democratic health of contemporary media-saturated societies." (Masterman, 1995: 7)

Če so otroci še na začetku stoletja postopoma razširjali svoje spoznavanje sveta tako, da so najprej spoznali dom, dvorišče, pot do šole in cerkve ter šele nato širši svet, ga danes spoznavajo iz svojih domov s pomočjo medijev že v zgodnjih letih. Če je še pred desetletjem ali dvema uradni šolski sistem podcenjujoče gledal na televizijo, jo danes vedno bolj sprejema kot t. i. 'vzporedno' šolo (Tufte, 1995). Današnji ponudniki neformalne socializacije (med njimi so najučinkovitejši medi-

* Dr. Karmen Erjavec, asistentka na Fakulteti za družbene vede.

ji) so tako številni in močni, da prekrijejo formalne. Če pomislimo, kako pogosto otroci gledajo televizijo – povprečen slovenski osemletnik jo gleda več kot štiri ure (Erjavec, 1999), ameriški pa pet ur na dan (Potter, 1998) – lahko ugotovimo, da jo otroci gledajo toliko časa, kot so običajno v šoli.

Razviti svet se sooča z volilno abstinenco, politično odtujenostjo, pomanjkanjem državljske kulture in družbene odgovornosti (Challenger, 1998). Analize političnega odločanja kažejo, da državljani ne sodelujejo pri političnem odločanju, ker nimajo dovolj osnovnih informacij, da bi sledili politični razpravi (Morin, 1995). Mnogi politologi v zahodnih državah opozarjajo, da informacijska vrzel – razlika med dobro informiranimi državljani in neinformiranimi – in politična kampanja, ki temelji na prevelikem poenostavljanju, negativizmu in personifikaciji, izpodbijata načela demokracije, ker državljani niso dovolj informirani za aktivno in odgovorno participacijo v demokratičnem sistemu (Hobbs, 1998). V današnji potrošniški demokraciji so ljudje tako zasičeni s ponudbo blaga in storitev, da jim preostane le malo zanimanja, časa in volje za reševanje družbenih problemov. Ker popularna medijska kultura namenja svojo pozornost skoraj izključno posamezniku – zadovoljuje potrebe posameznikov, predstavlja zgodbe posameznikov – odvrača ljudi od reševanja skupnih družbenih problemov. Tudi močna birokratska kultura ne spodbuja državljanov k aktivizmu. Vedno bolj je posameznik za družbo pomemben le kot ubogljiv potrošnik, ki kar se da veliko kupuje in zapravlja. Današnja medijska kultura je Jeffersonov ideal aktivnega in odgovornega državljanov žožila na pasivnega potrošnika.

V zadnjem desetletju so se na medijski sceni zgodili veliki premiki, med katerimi je najvplivnejša komercializacija medijev. Vedno bolj šibka javna televizija se pridružuje trendu komercialnih televizij, ki ponujajo vedno več t.i. infotainmenta (razvedrila, škandalov, novic o znanih osebnostih itd.) in manj kakovostnih novic o t. i. javnih zadevah (politika, ekonomija, sociala, kultura). Mediji pogosto predstavljajo politiko kot spektakel in vedno manj kot temeljno družbeno dejavnost, v kateri bi morali sodelovati vsi državljani (Hachten, 1998). Vedno več medijske vsebine zavzemajo v novinarski žanr oblikovana sporočila služb za odnose z javnostmi, oglasi, sponzorska sporočila in druge promocijske vsebine. Jasna delitev na novinarski del ter politični in ekonomski marketing izginja. Koncentracija medijskega kapitala pa omogoča, da mediji postajajo orožje peščice ljudi, ki oblikujejo politiko medijev po svojih kriterijih in interesih. Ključno načelo medijev je postalo maksimiranje dobička s produkcijo za široko občinstvo s kar se da nizkimi stroški.

Ti trendi spodbujajo delitev medijskih uporabnikov na medijsko pismene in na medijsko nepismene ljudi. Na tiste, ki imajo dostop do raznolikih vsebin, ki znajo razumeti, kritično analizirati, oceniti vrednost medijskih vsebin in na podlagi kakovostnih informacij sodelovati v družbi, ter na tiste, ki vsega tega nimajo oz. ne znajo. Vzgoja za medije je ena redkih možnosti, ki jih imajo družbe za premostitev tovrstne neenakosti v znanju in moči.

Ljudje nimajo zaupanja v demokratični sistem tudi zato, ker ne znajo komunicirati med seboj in ne razumejo novic, ki jih dobijo iz medijev (Hirsch, 1987). Pogoj vsakršne odgovorne in aktivne participacije v demokratični družbi je dobra informiranost. Danes dobi član razvite družbe večino informacij iz množičnih

medijev (Dalton, 1988). V poplavi informacij izbira med nepregledno količino sporočil. Ker večina prebivalstva – z majhnimi izjemami – ni dobila formalne izobrazbe o medijih, bere časopise, posluša radio in gleda televizijo brez predhodnega poznavanja zakonitosti medijskega delovanja. Večja izbira medijev in informacij se kaže kot ponudba različnih možnosti, vendar ne kot večja kakovost in raznolikost sporočil.

Politično aktiven je lahko tisti državljani, ki je za to pravico in dolžnost tudi izobražen. Kakšne komunikacijske veščine in znanje mora potemtakem imeti državljani v današnji medijsko zasičeni družbi, da lahko aktivno sodeluje v družbenih procesih? Odgovor na to vprašanje bomo iskali v tem članku. Najprej bomo odkrivali pomembnost informacij za politično socializacijo, analizirali bomo dejavnike omejevanja notranje in zunanje medijske demokracije, ki vplivajo na posameznikovo percepcijo družbene realnosti, definirali bomo skupen cilj medijske in politične socializacije ter na koncu predstavili normativni model medijsko politične socializacije.

Medijske informacije in politična socializacija

Temeljna sestavina, ki tvori elemente politične kulture kot so npr. vrednote, ideje, verovanja, ideologija, interesi, kriteriji, presoje in stališča (Južnič, 1989), je informacija. Dejstvo je, da je v današnjem času posameznik obkrožen s številnimi selekcioniranimi informacijami, ki odločilno vplivajo na njegov osebni in družbeni položaj. Informacije kot oblikovalke politične kulture sprejema posameznik iz različnih medijev. Ti ga zasipavajo z množico sporočil, ki jih s težavo izbira in obdela. Pogosto mora izbirati in presojati informacije, ki si nasprotujejo, kar še posebej otežuje njegovo razumevanje sveta. Posameznik pogosto daje v svojem informacijskem sistemu prednost tistim informacijam, ki njegov že oblikovani sistem vrednot še nadalje krepijo, lahko pa sprejema rušilne križne informacije, ki spreminjajo njegov sistem vrednot in mu dajejo nove, kakovostnejše vsebine. Ne smemo pozabiti, da je informacija vedno tudi formacija, oblikovalka vrednot. Vrednote pa dajejo človekovemu informiranju smisel.

Danes večino političnih informacij dobimo iz sekundarnega vira, iz medijev. Chaffee in njegovi kolegi (1970) so dokazali vzročno zvezo med spremljanjem medijske vsebine in političnim znanjem srednješolcev, njihovih staršev in učiteljev. Mediji so kot bistveni dejavniki sekundarne socializacije ključni dejavniki politične socializacije (Jackson-Beeck, 1979; Peng, 1994). Vsak član medijskega občinstva je medijsko socializiran, saj se ni mogel izogniti vplivu množičnih medijev. Ko so mlade Nizozemce vprašali, kje dobijo največ informacij o Evropski uniji, so ti odgovorili, da prek televizije. Ko so jih prosili, da sami naštejejo tiste dejavnike socializacije, ki jih seznanjajo na splošno o politiki, so najprej navedli televizijo, na drugem mestu starše in na tretjem šolo (Meulema, 1991).

Literatura ne ponuja enotne definicije politične socializacije. Zagovorniki ožjega pristopa jo opisujejo kot proces posameznikovega pridobivanja takšne politične kulture, ki prispeva k delovanju in stabilnosti političnega sistema. Definicijo

politične socializacije ne smemo omejiti le na prenos političnih vrednot (npr. svoboda, enakost), norm (npr. udeležba na volitvah), stališč in obnašanj na mlade člane družbe (Hainke, 1971: 35), saj je politična socializacija sestavni del širše socializacije, ki oblikuje politična stališča in politična dejanja. Politična socializacija ni omejena le na institucionalizirano, ciljno usmerjeno politično izobraževanje v šolah in drugih izobraževalnih ustanovah, temveč poteka vsepovsod, kjer je vzpostavljena interakcija, kjer prihaja do izmenjave mnenj, do konfliktov, do prepričevanja. Kjer se pač izkazuje moč: v družini, šoli, podjetju, medijih itd. Politična socializacija je sleherno politično učenje, tudi nenačrtno in brez prisile, ki poteka vsak dan vse življenje. Politična socializacija je torej vseživljenski, kontinuirani in neomejeni proces. Takšnega opisa politične socializacije običajno ne najdemo pod tem imenom. A vendar gre za politično socializacijo, saj vsi prej naštetih procesi vplivajo na politično obnašanje posameznika.

V procesu sprejemanja različnih informacij kot pomembne prvine politične kulture, človek ni le prejemnik različnih informacij, temveč je lahko tudi njihov oddajnik. Nahaja se lahko v dveh različnih vlogah; je socializacijski objekt, ki bolj ali manj pasivno sprejema vplive politične kulture, in je subjekt, ki tudi sam socializira druge. Raznovrstne kakovostne informacije in njihovo subjektivno izbiranje in predelovanje ter odzivanje nanje so konstitutivne prvine posameznikove politične kulture. Zato je ključno vprašanje, kako in prek katerih kanalov oz. medijev državljan pridobiva informacije.

Vsaka novica, ki jo objavijo mediji, ima politično sporočilo. Čeprav se nek množični medij opredeli kot 'ne-političen', ker predvaja le zabavno glasbo in glasbene novice ali objavlja le škandale filmskih zvezd, je političen že zaradi svoje izbire vsebine. Ta medij na primer sporoča, da ima svet zabave in sijaja prednost pred družbenimi konflikti. Množični mediji vedno sledijo političnim ciljem, tudi če ti niso jasno opredeljeni. S svojim delovanjem se umeščajo v svet vsakdanjega življenja. To umestitev občinstvo razume kot nekaj samoumevnega in ima zato še pomembnejše posledice za posameznikovo definicijo realnosti.

Posredna in neposredna medijska politična socializacija

Politična socializacija prek medijev lahko poteka neposredno in posredno. Pri neposredni socializaciji gre za bolj ali manj namensko selekcijo in izpostavljenost medijskim vsebinam, ki poteka vsak dan od ranega otroštva naprej. Posameznik spoznava družbeno realnost prek medijev. Ti s posredovanjem informacij vsak dan razširjajo območje posameznikove realnosti, saj vse tisto, kar ni dostopno njegovemu neposrednemu izkustvu, dobi prek množične komunikacije. V tem procesu so mediji pomembni kot viri informacij in zato tudi kot dejavniki socializacije.

Pri procesu razširjanja obzorja mediji podeljujejo informacijam pomen in vrednost. Pogosto sprožijo dogodke, ki se nam zdijo izvorno zgolj del družbene realnosti ali pa spreminjajo potek dogodkov, ki bi sicer ne obstajali brez njih. Posredne socializacije se posameznik le redko zaveda. Vzemimo primer izbora medijskih tem. S selekcijskimi mehanizmi novinar/urednik izključi določene dogodke iz

medijske realnosti, da niso predmet njegove obdelave in objave v mediju. Razlike v razvrstitvi informacij v medijih vplivajo na posameznikovo percepcijo njihovega pomena. Procesi selekcije so nenehno prisotni in so ena temeljnih značilnosti medijev, ker so pogojeni z omejenostjo kapacitete medija in informacijsko kapaciteto posameznika. Množični mediji tako ne vplivajo na občinstvo neposredno prek stališč in vrednot, temveč s privilegiranjem določenih tem in zapostavljanjem drugih strukturirajo javne debate. Ta proces je v literaturi znan kot 'agenda setting funkcija' množičnih medijev. Prek internalizacije medijske agende pri občinstvu postane medijska agenda tudi agenda občinstva. Tako mediji definirajo družbeno realnost.

Množični mediji krepijo dominantno ideologijo, legitimizirajo družbeni red in vzdržujejo status quo v družbi. Medijske analize (Glasgow University Media Group, 1976, 1980) namreč kažejo, da je mogoče z uporabo subtilnih jezikovnih in vizualnih tehnik izkrivljati podobo družbene realnosti ter da je mogoče družbene skupine iz različnih družbenih slojev predstaviti neenakopravno in s predsodki. Že postopki novinarske izbire medijskih dogodkov kažejo, da je politična socializacija prek medijev tesno povezana z notranjo in zunanjo medijsko demokracijo. Kakovost medijske reprezentacije realnosti je močno odvisna od dejavnikov omejevanja zunanje in notranje medijske demokracije. Ker je politična kultura bolj ali manj odvisna od medijskih informacij, je tudi posameznikovo družbeno delovanje pogojeno s kvaliteto medijske vsebine.

676

Zunanja medijska demokracija

Ključni element makro procesov medijske komunikacije je zunanja medijska demokracija. Za državljane ta pomeni kar se da svoboden dostop do medijev in kar se da majhno odvisnost medijev od dejavnikov moči. Ker so mediji vedno odvisni od določenih sil moči (npr. lastnikov), morajo biti ti javno znani. Zunanja medijska demokracija pomeni transparentnost tiste politične in/ali ekonomske moči, ki izvaja pritisk na medije. Obenem pa zunanja medijska demokracija predstavlja legitimacijo medijev.

Novinarstvo je "podrejeno bodisi politiki (državi, političnim strankam, interesnim skupinam) ali ekonomiji (oglaševanje) ali pa kar obema" (Splichal, 1988: 621). Mediji so vedno tesno povezani s politično in gospodarsko strukturo. Država spada med najvplivnejše ustanove v družbi: "Država obvladuje vse institucionalne mehanizme artikulacije interesov in političnih stališč, ima na razpolago zasebni in državni kapital, vojsko in policijo, odločujoč vpliv na javna občila in na lokalne voditelje. Država stopa v interakcijo z javnostjo in tako ohranja oblast" (Vreg, 1980: 118-119). Prek množičnih medijev še posebej skušajo vplivati na javnost politične stranke, da bi uresničile svoje interese, prišle ali se obdržale na oblasti, utrdile svoj položaj in razširile vpliv.

V tržnem gospodarstvu se lahko obdržijo predvsem tisti mediji - izjema so mediji, ki dobivajo državno finančno pomoč - ki ponujajo popularno vsebino (nasilje, nesreče, spolnost, razvedrilo itd.), ker zadovoljujejo najširši krog občinstva.

Državna javna televizija je bila v preteklosti pretežno podvržena političnim pritiskom, komercialna pa ekonomskim. Danes pa so tudi javne televizije vedno bolj odvisne od oglaševalskega dohodka, zato se je ekonomski pritisk na te postaje (tudi v Sloveniji) povečal. Avtonomija novinarstva je vse bolj podrejena logiki ekonomske uspešnosti.

Novinarsko avtonomijo ogrožajo predvsem koncentracija medijskega lastništva in komercializacija vsebine ter različni pritiski interesnih skupin.

Koncentracija medijskega lastništva in komercializacija vsebine

Ne glede na medijske strukture v različnih državah, je koncentracija medijskega lastništva poglobljen svetovni trend, saj zaradi razširitve naložb v medije finančni nadzor in produkcija prihajata v roke konglomeratov, ki edini lahko zberejo zagonski in upravljalški kapital. Naraščajoča komercializacija medijev in načelo maksimiranja dobička na račun pluralnosti za javnost pomembnih vsebin je ena od temeljnih groženj novinarski avtonomiji in posledično izpričani svobodi in enakosti državljanov. Komercializacija spreminja javne dobrine v tržne dobrine. Mediji posredujejo informacije, ki niso družbeno potrebne, a se dobro prodajajo. Komercialnih medijev ne zanimajo javne zadeve, ampak vsebina, ki pritegne čim več bralcev, poslušalcev ali gledalcev, ki bodo primerno občinstvo za oglaševalce. Perečo družbeno vsebino je zamenjala ponudba senzacij, škandalov in obrekovanj (Erjavec, 1997).

Koncentracija lastnine povzroča tudi vse večjo enoličnost in enoznačnost medijskih vsebin. Večja je prevlada peščice podjetij nad medijskim trgom, bolj podobna je medijska ponudba. Mediji v korporaciji obravnavajo iste teme ne glede na prostorsko pripadnost. Enoličnost televizijskih programov je po Bagdikianu (1992) posledica oglaševalskega načela. Ker želijo oglaševalci s svojimi sporočili doseči čim več ljudi, pritiskajo na televizijo, da objavi nepolemične, nepolitične in lahkotne teme, ki pri občinstvu ustvarijo takšno razpoloženje, da so dovzetni za oglaševalska sporočila. Težnja, da mediji za vsako ceno pridobijo in zadržijo pozornost vsakogar, ki mu lahko prodajajo oglaševane dobrine, ima globoke družbene posledice. Med njimi je najbolj očitna zlasti izguba raznolikosti informacij in mnenj.

S koncentracijo medijskega kapitala so lastniki medijev povečali pritisk na novinarje in urednike, saj vplivajo na njihovo delo tako z določanjem uredniške politike kot z neposrednimi posegi v delo ustvarjalcev medijske vsebine.

Novinarji in uredniki pogosto popustijo pod zunanjimi pritiski. Danes je državno cenzuro nadomestila zasebna. Koncentracija medijskega lastništva s homogenizacijo medijske vsebine ima lahko pogubne posledice za občinstvo, ki ne bo seznanjeno z družbeno pomembnimi informacijami. Še posebej pa so lahko pogubne posledice na tako majhnem trgu kot je slovenski, ker je lahko z razmeroma majhnimi finančnimi sredstvi hitro nadzorovati medijski prostor.

Politični pritiski

Mediji kot predstavniki interesov javnosti oziroma kot posredniki med civilno družbo in državo naj bi konstituirali in zagotavljali javni nadzor nad dejavnostmi v

družbi. Osnovni pogoj za opravljanje te funkcije je, da imajo zagotovljeno takšno stopnjo avtonomije, da lahko neovirano posredujejo v interakciji med politično javnostjo in javno oblastjo. Mediji naj bi predstavljali prostor kritične razprave o dejavnosti države in institucionalen okvir oblikovanja javnega mnenja, ki bi pomenilo soglasje med različnimi družbenimi akterji. Tako jih postavlja tudi zakonodaja in profesionalni predpisi.

Pravica do obveščanja in njene omejitve so opredeljene že v slovenski ustavi, podrobneje pa določene v posameznih zakonih. Slovenska ustava v 39. členu določa, da je svobodno izražanje z ustavo zagotovljena pravica (Uradni list, 1991):

"Zagotovljena je svoboda izražanja misli, govora in javnega nastopanja, tiska in drugih oblik javnega obveščanja in izražanja. Vsakdo lahko svobodno zbira, sprejema in širi vesti in mnenja. Vsakdo ima pravico dobiti informacijo javnega značaja, za katero ima v zakonu utemeljen pravni interes, razen v primerih, ki jih določa zakon."

Pravice in odgovornosti novinarjev so določene v Zakonu o javnih glasilih (Sedmak, Urbas, 1995), ki v 7. členu določa, da *"dejavnost javnih glasil temelji na svobodi obveščanja, nedotakljivosti in varstvu človeške osebnosti in dostojanstva, svobodnem pretoku informacij in odprtosti javnih glasil za različna mnenja, avtonomnosti novinarjev pri opravljanju novinarskega dela"*. Po tretjem odstavku 24. člena imajo novinarji *"pod enakimi razmerami pravico dostopa do informacij"*. 33. člen določa, da so *"odgovorni urednik, uredniki in novinarji v okviru določene programske zasnove in kodeksa novinarske etike pri svojem delu neodvisni in samostojni"*.

Kljub ustavnim in zakonskim zagotovilom avtonomnosti novinarjev in medijev, pa prihaja do vedno večjega kršenja teh določil. Sama določila še ne zagotavljajo njihovega dejanskega uresničevanja v praksi.

Analiza porazdelitve moči v družbi nujno vključuje tudi analizo medijske moči, ki je pogosto hkrati tudi politična moč. Kakovostno novinarstvo je kot konstitutivni element demokracije neposredno povezano tako s političnim kot ekonomskim sistemom. Ključna naloga političnega pluralizma je v tem, da omeji potencialno koncentracijo oziroma monopol ene moči. Demokratični sistem naj bi v osnovi temeljil na pluralistični koncepciji, omogočal izražanje pluralnosti interesov različnih akterjev in enakomerno porazdelitev ekonomske in politične ter s tem tudi komunikacijske moči. Vendar pa v svetu ni idealne oblike politične demokracije. V sodobnih demokracijah lahko zasledimo neenakomerno porazdelitev politične in ekonomske oblasti. Politično odločanje je koncentrirano v nekaj središčih, ki razpolagajo z večino ekonomske in politične moči. To izvaja pritisk na medije in zmanjšujejo njihovo avtonomijo. S tem omejujejo tudi pravico do obveščenosti, ki terja, da je javnost seznanjena z delovanjem institucij v družbi. S preglednostjo delovanja teh institucij njihova vloga v družbi postane legitimna. Vendar je spoštovanje pravice do obveščenosti in svobode medijev še daleč od dejanske uresničitve.

Službe za odnose z javnostmi

Kot relativno nov poskus vplivanja na novinarsko vsebino lahko zasledimo pritiske predstavnikov v službah za odnose z javnostmi. Za primer lahko vzamemo sponzoriranje. Predstavniki odnosov z javnostmi sprožijo dejavnosti, ki so pri posameznih ciljnih skupinah popularne, da bi svojim ustanovam povečali ugled oziroma dobiček. Takšne dejavnosti se predvsem nanašajo na sponzorstva tistih popularnih dogodkov, ki so zelo dobro medijsko pokrita.

Poleg tega 'PR-industrija' učinkovito lansira svoja sporočila novinarjem. Zaradi premajhne kritičnosti novinarjev do teh sporočil, so ta pogosto (skoraj) nespremenjena objavljena v medijih. Predstavniki za odnose z javnostmi učinkovito vplivajo na novinarsko delo tudi zato, ker so novinarji podvrženi velikemu časovnemu pritisku. 60 odstotkov sporočil, po drugih ocenah celo 80 odstotkov, objavljenih v ameriških medijih, novinarji pridobijo po rutinskih kanalih kot so novinarske konference in poslana sporočila za javnost. Vpliv predstavnikov za odnose z javnostmi na novinarsko delo lahko ilustriramo s številčnostjo in usposobljenostjo njihovih služb. V ZDA deluje 150 tisoč praktikov za odnose z javnostmi in 130 tisoč novinarjev (Ruß-Mohl, 1992: 123). Razmerje je potemtakem v korist PR-industrije. Odnosi z javnostmi zaposlujejo ljudi z visoko izobrazbeno ravni, s poklicnimi izkušnjami in učinkovitim načinom dela. Pogosto v službe za odnose z javnostmi vstopijo ravno najbolj izkušeni novinarji.

Oglaševalci

Tiskani mediji dobijo kar dve tretjini dohodka od oglaševanja, zasebnim elektronskim medijem pa je oglaševanje edini dohodek. Zato se mediji vsak dan soočajo tudi s pritiski oglaševalcev na svojo vsebino. Goodwin in Smith navajata podatke raziskave univerze Marquette, ki kažejo, da so oglaševalci na več kot 90 odstotkov ameriških časopisov izvajali pritisk. Zahtevali so bodisi spremembo vsebine bodisi prepoved objave določenih člankov. Tretjina vprašanih je popustila pod pritiski in prilagodila vsebino oglaševalskim zahtevam (1994: 71-78).

Poznamo tri vrste oglaševalskih pritiskov (Day, 1991). Prvi pritisk se nanaša na količino oglaševalskih sporočil, ki določa preostali delež novinarske vsebine. Tiskani mediji so v primerjavi z elektronskimi v boljšem položaju, saj si lahko privoščijo, da ob večji količini oglaševalskega gradiva natisnejo več strani. Elektronski mediji so časovno omejeni (tudi zakonsko) na določeno količino oglaševalskih spotov.

Drugi oglaševalski pritisk, ki močno vpliva na delovanje medijev, je ekonomska recesija. Zmanjševanje oglaševalskega priliva vpliva na finančne zmožnosti produkcije, kar se odraža na kakovosti vsebine. Tretji vpliv oglaševalcev na medije je neposredna grožnja oglaševalcev, da ne bodo oglaševali v mediju, ker so se pojavili kot udeleženci v zanje neprijetnih novicah.

V procesu medijskega opismenjevanja naj bi posameznik spoznal tudi tovrstno delovanje in vplivanje na medije. Pojasnilo naj bi mu osnovne makro procese medijske komunikacije. Spoznal in identificiral naj bi tudi različne dejavnike omejevanja medijske svobode, osnovne medijske trende in njihove posledice na družbo. Ter se ne nazadnje zavzemal za čim večjo dostopnost državljanov do medijev.

Notranja medijska demokracija

Ključni element mikro procesa medijske komunikacije je notranja medijska demokracija. Ta obsega problem odločanja in avtonomije novinarjev. Tesno je povezana tudi z načinom dela v samem uredništvu. Največji delež nalog v uredniškem upravljanju ima glavni oz. odgovorni urednik. Ta mora poleg načrtovanja medijskega izdelka nadzorovati tudi organizacijo uredništev. V okviru organiziranosti uredništva lahko razlikujemo – kot na splošno pri vseh skupinskih strukturah – zelo centralizirano in decentralizirano strukturo. Centralizirane strukture najdemo v večini uredništev. Prednost hierarhično zasnovane strukture je enostavnost poslovanja, jasno definirane pristojnosti, ki omogočajo hitro odločanje. Tisti, ki podpirajo ta način vodenja, trdijo, da hierarhično načelo predstavlja edino možno obliko organiziranosti predvsem za tiste medije, ki so podvrženi hudemu časovnemu pritisku. V hierarhični organiziranosti novinarji ne vidijo možnosti lastne udeležbe pri pomembnih odločitvah (Weischenberg, 1992). Stroga centralistično organizirana struktura medijev ne deluje vedno funkcionalno uspešno. Zato se včasih v hierarhično organizacijo prebijejo tudi decentralizirane strukture, ki pa predstavljajo izjemo v organiziranosti medijskih organizacij, kot npr. uredniške konference. Naraščajoča konkurenca je pripeljala medijske hiše do spoznanja, da se vedno bolj zgledujejo po ekonomskih indikatorjih uspešnosti. Želje občinstva, naklada in doseg postajajo edini kriteriji novinarske kakovosti, ki od novinarjev zahtevajo senzacionalističen način sporočanja. Poročanje o političnih zadevah je prepogosto zoženo samo na razkrivanje škandalov posameznih politikov (Hachten, 1998). Razvedrilna funkcija množičnih medijev vedno bolj nadomešča informativno funkcijo tudi v tradicionalno informacijskih medijih (javni mediji) in prispevkih (televizijska poročila).

Prav zato velja v procesu medijskega opismenjevanja nenehno poudarjati zahtevo po posredovanju kakovostnih družbeno pomembnih informacij in opozarjati na normo objektivnosti. Normo objektivnosti se pogosto enači z nepristranskostjo in ravnotežjem predstavljenih informacij, ki zahtevata, da mediji poročajo o vseh družbeno pomembnih polemičnih temah z različnih zornih kotov oziroma posredujejo izjave nasprotujočih si strani. Pogosta posledica te zahteve je, da mediji sporne dogodke predstavljajo na podlagi stališč dveh nasprotujočih si strani, ne da bi bil pri tem predstavljen dejanski potek dogodka. Tako poročanje je prej onemogočilo predstavitev določenega dogodka kot jo olajšalo. Objektivnost se pogosto enači z novinarsko nesubjektivnostjo. Vendar je vsak korak novinarskega dela subjektiven, od izbire tem, uporabe različnih jezikovnih sredstev, poudarkov, citatov itd. Na vprašanje, kako naj se novinarji najbolj približajo objektivnosti, lahko odgovorimo, da z jasno predstavitvijo svojih subjektivnih vplivov. Ključno vprašanje ni, ali specifični interesi zavzamejo pozitivno ali negativno stališče v primerjavi z izhodiščno mislijo ali dejanjem, ampak, v kakšnem obsegu lahko vplivi specifičnih interesov popačijo prispevek novinarja in kako doseči, da bo občinstvo te vplive jasno prepoznalo in jih nadzorovalo.

Preglednost in nadzor nad subjektivnimi vplivi na medijsko vsebino lahko občinstvo zadovolji bolj kot slepo upoštevanje načela neodvisnosti in nevtralnega poročanja. Zato lahko kot cilj objektivnega poročanja razumemo prizadevanje

novinarja, da bi občinstvu predstavil najboljši približek dejanskega stanja. Prav to je temeljna zahteva kakovostnega novinarstva.

Identifikacija dejavnikov omejitev zunanje in notranje demokracije kaže, da so najhujša nevarnost, ki ogroža novinarstvo in posledično izpričano svobodo in enakost državljanov, ekonomski pritiski. Ti od medija zahtevajo, da se na račun dobička odreče pluralnosti za javnost pomembnih vsebin. Zato medij posreduje vedno manjši delež družbeno pomembnih novic, ki so nujno potrebne za aktivno delovanja posameznika kot državljana in kot predstavnika civilne družbe.

Ker pa informacijska družba živi od komunikacij, mora njihova optimizacija biti v interesu vseh članov družbe. Če je novinarstvo razumljeno kot determinirajoči sistem komunikacijske družbe, je od njegove kakovosti odvisen celoten družbeni razvoj. Zato morajo državljanji zahtevati in si z lastno participacijo (npr. državljanska iniciativa za nadzor medijev, pisma bralcev) prizadevati za kakovostnejše novinarstvo. V procesu medijskega opismenjevanja je potrebno poudarjati pomembnost kakovostnih informacij in kakovostnega novinarstva za delovanje današnje družbe ter opozarjati na pluralnost različnih medijev (zunanja demokracija) in raznolikost mnenj v posameznem mediju (notranja demokracija). Mediji, ki bi naj bili posredniki med civilno družbo in državo, bi morali zadovoljiti raznolike zahteve državljanov. Ponuditi bi jim morali informacije in mnenja, ki bi jim pomagala odgovoriti na različna družbena in politična vprašanja.

Vzgoja za medije in politična socializacija

Vir vsake politične socializacije je informacija, ki je – kot rečeno – danes predvsem množičnomedijska. Državljan mora biti ob poplavi različnih informacij zelo motiviran, da izbira kakovostne družbeno pomembne informacije. Samo na podlagi palete raznolikih informacij, osmišljenih v smiselno celoto, lahko kompetentno komunicira z drugimi in se iz socializacijskega objekta postavi na mesto subjekta. Medijsko pismen državljan bi se moral zavedati pomena participacije v družbenem odločanju in sodelovati v njem. Medijska pismenost je zmožnost dostopa, analize, ocene in proizvodnje medijskih sporočil v najrazličnejših oblikah ter participacije v medijih in drugih družbeno pomembnih procesih. Posameznik postaja medijsko pismen v procesu vzgoje za medije. Ta po Koširjevi (1998: 13) zajema dve ravni: reflektivno, ki spodbuja impresijo in razmislek o medijskih vsebinah in oblikah, in produktivno, ki učence uči 'brati' in 'pisati' medijski jezik tudi tako, da se igrajo produkcijo podob za množične medije.

Vzgoja za medije je bistven del vzgoje za demokracijo, ker otroke in odrasle uči kritične in ustvarjalne participacije v medijski komunikaciji in drugih pomembnih družbenih procesih. Tako se politična socializacija uresničuje skozi proces medijskega opismenjevanja. Politična vzgoja je nadgradnja vzgoje za medije. Zato morajo pri njenem konstituiranju sodelovati najmanj tri znanstvene discipline – pedagogika, komunikologija in politologija. Komunikologija bi morala poskrbeti za znanje o medijih in komunikacijskih veščinah, politologija za družbeno-politično znanje, pedagogika pa bi jima morala pomagati pri prenosu znanja na učence oz.

državljan. Sodelovanje mora temeljiti na skupnem cilju: izobraziti in vzgojiti avtonomnega in družbeno aktivnega državljana.

Različni primeri (Mead, 1999; Carmona, 1999; Ericson, 1999) kažejo, da je ustvarjalna participacija otrok v medijih okrepila njihovo samozavest in razširila znanje. "Participacija v medijih povečuje različne otrokove sposobnosti in njihovo družbeno odgovornost, omogoča jim razumeti delovanje medijev, povečuje njihovo znanje o lokalni skupnosti in jih motivira za družbeno delovanje", trdi Cecilia on Feilitzen (1999: 27). Zato ne gre pozabiti na to raven vzgoje za medije. Program vzgoje za medije zahteva ne le podporo pedagogov, temveč tudi medijskih ustvarjalcev. Sodelovanje v procesu produkcije medijskih vsebin je sestavni del vzgoje za medije in s tem politične socializacije.

Cilj vzgoje za medije je potemtakem medijsko pismen državljan, ki je sposoben sodelovati v družbeni komunikaciji. Predpostavka tega aktivnega sodelovanja je, da se državljan zaveda pomembnosti kakovostnih informacij, jih zna v množici različnih informacij izbrati ter učinkovito predstaviti lastna stališča in interese.

Model medijske politične socializacije

Vsako družbeno delovanje je tudi komunikacijsko delovanje in vsako uveljavljanje interesov posameznika ali skupine je strateško komuniciranje. Medijsko pismen državljan zna analizirati komunikacijske procese v družbi, pozna njegove ideološke vplive in družbene posledice, izbira kakovostne informacije ter se odziva na družbene probleme. Imeti mora široko medijsko in družbeno znanje ter komunikacijske veščine.

Medijsko pismen državljan torej obvlada naslednja področja znanj in veščin.

1. Zaveda se, kako pomembne so za odgovorno participacijo v družbenem življenju kakovostne informacije o javnih zadevah. Pri tem:

a) pozna mikro procese medijske komunikacije: zna analizirati, kritično ocenjevati in posedovati komunikacijske veščine oblikovanja medijskih vsebin; pozna proces sprejemanja medijske vsebine, medijske žanre, delovanja medijev in vplive medijev na občinstvo ter kritično in selektivno izbirati medijsko vsebino;

b) pozna makro procese medijske komunikacije: zna analizirati politični, ekonomski, družbeni in kulturni kontekst medijskega okolja; se zaveda, da medijsko posredovane informacije prevladujejo v našem političnem in kulturnem življenju; ve, kako mediji oblikujejo vrednote in stališča, kako vplivajo na politične in družbene institucije; prepozna sile moči v okolju in se upira prepričevalnim in propagandnim tehnikam medijev.

1. Medijsko pismen državljan obvlada veščine komuniciranja v skupini, zna na strpen način izraziti in argumentirati svoje mnenje ter razrešuje konflikte na miren in kooperativen način.

2. Pozna načine komuniciranja z mediji. Po različnih medijskih kanalih (npr. Pisma bralcev, pisanje urednikom, organiziranje novinarskih konferenc, medijskih akcij itd.) izraža svoje mnenje in ga zna predstaviti javnosti.

3. Medijsko pismen državljan je motiviran za spoznavanje in razumevanje razmer v bližnjem (lokalna skupnost) in daljnem (država, problemi na globalni ravni) okolju. Poznati hoče okolje, v katerem živi in dela, in uveljaviti svoje interese. Na podlagi predhodnega znanja zna oceniti kakovost novic in odgovorno sodelovati v demokratičnem sistemu.

Ta znanja in spretnosti so potrebne za skupno iskanje dobrega in vrednot v družbi. Državljanom naj bi omogočila preseči lastne interese in parcialne poglede, da bi ozavestili idejo državljanstva kot javnega podjetja, da bi skupaj razpravljali in razreševali družbene probleme, iskali aspiracije in ideale, ki bi spodbujali in izpolnjevali posameznikovo in družbeno življenje (Challenger, 1998).

Zaključek

Informacije so osnovne prvine posameznikove politične kulture. Demokratično politično kulturo konstituirajo le kakovostne informacije. Zato je ključna naloga politične socializacije naučiti državljana izbirati, predelati in se odzivati na kakovostne informacije ter jih tudi znati oblikovati in posredovati medijem. Le medijsko pismen državljan, ki izbira kakovostno medijsko vsebino, je dovolj informiran, da lahko odgovorno participira v demokratičnem sistemu. Učni cilji vzgoje za medije se prepletajo s cilji politične socializacije. Če bi vzgoja za medije omejila svoj cilj le na poznavanje medijev in ne tudi na participacijo v družbi, bi postala neučinkovita, ker ne bi sprožala bistvenega premika na medijskem področju in v širši družbi. Končni cilj vzgoje za medije je državljan, ki zna kritično in ustvarjalno sodelovati v medijski komunikaciji in drugih pomembnih družbenih procesih. Vzgoja za medije torej posreduje znanje, ki ni cilj sam na sebi, ampak je sredstvo za doseg cilja.

Ker mora posameznik vedno znova izbirati in vrednotiti številne informacije, se v današnji hitro spreminjajoči se družbi nenehno dopolnilno socializira. S pomočjo sprejemanja informacij se državljan usklajuje z družbo. Politična resocializacija je kontinuiran proces, ki poteka vse življenje in je neobhodno povezan z medijsko pismenostjo.

Zahtevo po družbeno podprtem izobraževanju za medijsko pismene državljanke je treba vključiti v javno izobraževalno politiko. S tem ko je naša družba postala medijsko odvisna, je sprejela tudi odgovornost, da državljanom zagotovi znanje ter veščine poznavanja in razumevanja medijskega procesa in njegovih izdelkov. Vzgoja za medije mora postati javni projekt, ki bo skušal vključiti kar se da številne državljanke v proces demokratičnega življenja. Pogoj odgovornega odločanja v demokraciji je dobra informiranost. Prav zato naj bi sleherni državljan znal analizirati komunikacijske procese v družbi, njihove ideološke vplive in družbene posledice ter izbrati kakovostne informacije. Saj je odgovoren in aktiven državljan najprej kritičen, selektiven in avtonomen član medijskega občinstva.

LITERATURA

- Bagdikian, Ben H. (1992): *The Media Monopoly*. Druga izdaja, Boston: Beacon Press.
- Carmona, Beth (1999): Children's Participation in Brazilian Television. V: von C. Feilitzen in U. Carlsson (ur.) *Children and media: Image, Education, Participation*. Yearbook: UNESCO, 287-292.
- Challenger, F. Douglas (1998): Pozitivne možnosti v javnem življenju: aktivno državljanstvo in državljanska vzgoja. *Vzgoja in izobraževanje*, 2, 4-9.
- Chaffe, S. H., Ward, L.S. in Tipton, L.P. (1970): Mass Communication and Political Socialization. *Journalism Quarterly*, 27, 647-659.
- Day, Louis A. (1991): *Ethics in media communication- Cases and controversies*. Belmont: Wadsworth Publishing Company.
- Dalton, J.R. (1988): *Citizens politics in western democracies: public opinion and political parties in the United States, Great Britain, West Germany and France*. New Jersey: Chatham.
- Hachten, William (1998): *The troubles of journalism: a critical look at what's right and wrong with the press*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Haike, A. (1971): *Politische Einstellungen und Lernprozesse bei Kindern und Jugendlichen. Neuere amerikanische Beiträge zu einer Theorie der politischen Sozialisation*. Tübingen.
- Ericsson, Erling (1999): Animation at school. V: von C. Feilitzen in U. Carlsson (ur.) *Children and media: Image, Education, Participation*. Yearbook: UNESCO, 307-302.
- Erjavec, Karmen (1997): *Wandel und Kontinuität des Pressesystems in Slovenia*. Doktorat, Univerza Salzburg.
- Erjavec, Karmen (1999): Mladi in mediji. V: K. Erjavec in Z. Volčič (ur.) *Odraščanje z mediji*. Ljubljana: ZPMS, 119-136.
- Feilitzen, von Cecilia (1999): Media education, Children's participation and Democracy. V: von C. Feilitzen in U. Carlsson (ur.) *Children and media: Image, Education, Participation*. Yearbook: UNESCO, 15-30.
- Goodwin Gene in Smith Ron F. (1994): *Groping for ethics in journalism*. Iowa: Iowa University Press.
- Hobbs, R. (1998): *Democracy At Risk: Building Citizenship Skills through Media Education*. <http://interact.uoregon.edu/Media/it/FA/MLAArticleFolder/democracy.html>.
- Hirsch, E. D. (1987): *Cultural Literacy: What every American needs to know*. Boston: Houghton Mifflin Company.
- Jackson-Beeck, M. (1979): Interpersonal and Mass Communication in Children's Political Socialization. *Journalism Quarterly*, 56, 48-53.
- Južnič, Stane (1989): *Politična kultura*. Maribor: Obzorja.
- Košir, M. (1998): Čas množičnih občil terja vzgojo za medije. V: K. Erjavec in Z. Volčič (ur.) *Mladi in mediji*. Ljubljana: ZPMS, 9-15.
- Kulke, C. (1980): *Politische Sozialisation*. V: K. Hurrelmann, in D. Ulich (ur.) *Handbuch der Sozialisationsforschung*, Basel: Weinheim, 754.
- Masterman, Len (1995): Media education worldwide: Objectives, Values and superhighways. *Media Development*, 2, 6-9.
- Mead, Francis (1999): The Convention Goes Live. V: von C. Feilitzen in U. Carlsson (ur.) *Children and media: Image, Education, Participation*. Yearbook: UNESCO, 277-286.
- Meulema, Gea (1991): Political socialization in the Netherlands with respect to the European Community. V: H. Dekker, R. Meyenberg, (ur.) *Politics and the European Younger Generation*. Oldenburg: Bibliotheks- und Informationssystem der Universität Oldenburg, 277-300.
- Peng, Yali (1994): Intellectual Fads in Political Sciences: The Case of Political Socialization and Community Power Studies. *Political Sciences and Politics*, 27, 100-108.

- Potter, W. James (1998): *Media literacy*. London: Sage.
- Ruß-Mohl, Stephan (1992): Am eigenen Schopfe. Qualitätssicherung im Journalismus. Grundfragen. Ansätzen. Näherungsversuche. *Publizistik*, 37, 83 – 96.
- Sedmak, Marjan in Urbas, Jana (1995): *Predpisi o novinarjih in medijih*. Ljubljana: ČZ Uradni list RS.
- Splichal, Slavko (1988): Izobraževanje, etika in profesionalizacija novinarstva. *Teorija in praksa*, 5, 619 – 624.
- Tufte, Brigitte (1995): An integrated approach to Media Education in Europe. *Media development*, 2, 25–28.
- Vreg, France (1980): *Javno mnenje in samoupravna demokracija*. Maribor: Založba obzorja.
- Weischenberg, Siegfried (1992): *Journalistik, Theorie und Praxis aktueller Medienkommunikation*. Band 1: Mediensysteme, Medienethik, Medieninstitutionen. Opladen: Westdeutsche Verlag.

MANAGEMENT INFORMACIJ V IZOBRAŽEVANJU

Primerjalna študija Slovenije in Anglije

Povzetek. *Prispevek je predstavlja povzetek raziskave, ki je bila opravljena med doktorskim študijem avtorice na Institute of Education, University of London. Imeti pravo informacijo ob pravem času je danes ena od ključnih zahtev na vseh področjih izobraževanja. Informacije naše dobe urejajo in posredujejo t.i. informacijski sistemi. Le-te tu pojmujeemo širše in kompleksnejše kot računalniška orodja. V prispevku so najprej predstavljeni nekateri sociološki vidiki informacijskih sistemov v izobraževanju. Naša predpostavka je, da se cilji informacijskih sistemov v izobraževanju in načini zbiranja ter posredovanja informacij oziroma managementa informacij, v postindustrijskih družbah spreminjajo na specifičen način. Dva idealna tipska modela managementa informacijskih sistemov v izobraževanju (MISI), fordni in postfordni, sta razvita kot metodološko orodje ter empirično preizkušena v Angliji in Sloveniji.*

Ključni pojmi: *management, management v izobraževanju, informacijski sistem, komunikacije, primerjalna študija, izobraževanje*

Uvod

Prispevek prikazuje raznovrstnost današnjih izobraževalnih sistemov in njihovega razvoja skozi perspektivo komunikacije informacij. V izobraževanju se programi in prakse spreminjajo hitreje kot jim lahko sledimo (Fullan), zato je sprememba temeljna značilnost izobraževanja danes. Prilagajanje spremembam pa vodi k raznovrstnosti, ki jo morajo obvladovati tako učitelji kot ravnatelji, zaposleni v šolski administraciji in drugi. Hitra in ustrezna informacija je v takem procesu vitalnega pomena.

Temeljni namen tega prispevka je predstaviti specifične teoretične ideje o tem, kako se v zadnjih desetletjih informacijski sistemi v izobraževanju spreminjajo, nato pa razložiti rezultate primerjalne študije v dveh zelo različnih državah: Sloveniji in Angliji. Najprej pa poskusimo obrazložiti osnovne pojme.

* Dr. Monika Tratnik, Zavod RS za šolstvo, Ljubljana.

Nekaj definicij

Koncepti 'informacija' in 'informacijski sistemi' so bili uvedeni v literaturo o izobraževanju šele pred kratkim. Prevzeti so bili iz matematičnih teorij o informacijah¹ ali t.i. komunikacijskih teorij. Te teorije so popolnoma kvantitativne in zelo abstraktne in ne nudijo razlage za informacije v izobraževanju.

Vidiki informacij, ki jih komunikacijske teorije ne pokrivajo, so postali predmet študija humanističnih in družboslovnih ved. Raziskovalci v družboslovju in humanistiki, nasprotno od matematikov, proučujejo informacije kot fenomen, ki ne more biti ločen od okolja dogajanja. Informacija je po njihovem tesno povezana s procesi učenja in koncepti znanja.²

Informacija o izobraževanju je v primeru naše študije razumljena kot podlaga, na kateri posamezniki gradijo svoje znanje oziroma pridobivajo razumevanje o stanjih in procesih izobraževalnega sistema; informacije o izobraževanju se generirajo iz podatkov o šolstvu.

V tem prispevku opredeljujejo tudi pojem 'informacijskega sistema v izobraževanju'. Izhajajoč iz gornje definicije lahko nadaljujemo, da bo informacija postala dostopna in tako podlaga za novo znanje le, če bo organizirana v poseben sistem sodelovanja ljudi. Tak del družbenega sodelovanja tu imenujemo informacijski sistem.

Z *informacijskimi sistemi v izobraževanju* (ISI) organiziramo in upravljamo informacije o izobraževanju.³ V današnjem, vse bolj raznolikem svetu ISI, povezujejo ljudi iz izobraževanja ali povezanih z njim, v informacijske izmenjave ter vplivajo tudi na druga družbena področja. Ta definicija ISI pa, za potrebe naše študije, postane še bolj specifična. V raziskavi predlagamo, da je možno vsak ISI proučiti po štirih temeljnih skupinah elementov: *ciljih*, ki jim ISI sledi; *dejavnostih*, ki jih vsebuje; *kategorijah informacij*, ki jih obravnava; in *značilnostih managementa*. Bolj podrobno so elementi prikazani v naslednji tabeli:

¹ Po Smithu (1966) je bil Hartley prvi, ki je že leta 1928 definiral pojem 'informacija'.

² Družbene vede razlagajo, da zbiranje, posredovanje in sprejemanje informacij ne tečejo kot enoznačni procesi. Interpretacija informacij je povezana z razumevanjem (Smith, 1966), posameznika v procesu pridobivanja znanja (Landsheere, 1991).

³ Tudi definicije ISI so redke in te, ki so, se v glavnem nanašajo na računalniško obdelavo ISI. V našem primeru pojmujeemo ISI širše, kot zapleten socialni fenomen, ki obstaja v bolj ali manj urejeni obliki v vsakem izobraževalnem sistemu in v vsaki izobraževalni instituciji.

Tabela 1: Glavni elementi ISI

Cilji:

- podpora odločanju, administraciji, evalvaciji in raziskovanju v izobraževanju;
- priprava ustreznih, pravočasnih in zanesljivih informacij o delovanju izobraževalnega sistema in njegovega okolja.

Dejavnosti:

- ugotavljanje potreb po informacijah in priprava posebnih ciljev;
- zbiranje podatkov;
- analiza in pretvorba podatkov v informacije;
- shranjevanje informacij;
- komunikacija in diseminacija.

Kategorije informacij:

- programi in kurikulum različnih vrst in nivojev izobraževanja;
- uporabniki izobraževanja, zaposleni in zapisi o institucijah;
- uspeh in kriteriji za uspeh uporabnikov izobraževanja;
- evalvacija in drugo raziskovanje v/povezano z izobraževanjem;
- financiranje;
- zakonodajne zadeve.

Značilnosti managementa:

- centraliziran/decentraliziran;
- formalni/neformalni odnosi;
- vertikalna/horizontalna komunikacija informacij.

Ta raziskava se osredotoča na tiste spremembe informacijskih sistemov v izobraževanju, ki jih prinaša družba, v kateri je informacija osrednja dobrina ('proizvod'), računalništvo osrednja tehnologija in storitve osrednji sektor gospodarstva – t.j. postindustrijska družba v nasprotju z *industrijsko*. Zgoraj predlagani splošni elementi ISI so bili nato proučeni v družbenem kontekstu in predlagana sta dva idealna tipiska modela.

Kot osrednji raziskovalni pristop smo uporabili komparativno analizo managementa informacijskih sistemov v izobraževanju (MISI). Poudarek je bil na eksplorativni raziskovalni metodi (Cohen and Manion, 1989), ki izhaja iz idealnih tipskih modelov po Maxu Weberu (1949). Idealni tipi so po njegovem razumljeni kot koncepti o empirični realnosti, toda abstrahirani od nje. Uporabljamo jih kot interpretativne sheme, ki predstavljajo različne vidike empirične realnosti. Da bi se približali razumevanju družbenega fenomena ISI, smo v naši študiji konceptualizirali dva idealna tipiska modela MISI – fordnega in postfordnega.⁴

⁴ Prevedeno iz angleških pojmov: 'fordist' in 'postfordist'. Pojmi 'fordizem' in 'fordni' se nanašajo na Henry Forda, ki je v drugem desetletju tega stoletja tako uspešno preizkusil in uvedel taylorjeve principe znanstvenega managementa, da so ga poznali in posnemali po celem svetu, tudi izven industrijskega sektorja.

Teoretični okvir raziskave

Dva idealna tipska modela managementa informacijskih sistemov v izobraževanju

Analiza družbenega razvoja od sredine prejšnjega stoletja pa do danes (kot so to pokazali Marx, Durkheim in Weber) kaže, da se tip družbe, zasnovane pretežno na industrijski proizvodnji, spreminja, in sicer različno po različnih državah.⁵ Prva polovica dvajsetega stoletja je znana po velikih birokratskih organizacijah tako v zasebnem kot v javnem sektorju, tako na Zahodu kot na Vzhodu. Taylorjevi principi 'znanstvenega managementa' so bili široko preizkušani, sprejeti in vpeljeni v različnih delih sveta ter so prešli meje zgolj industrijske proizvodnje. To obdobje nekateri avtorji poimenujejo tudi 'fordizem'.⁶

Mnoge teorije trdijo, da se je družbena stvarnost po letu 1950 spremenila tako, da lahko govorimo o novi eri (Giddens, 1986), istočasno pa se kaže tudi sprememba paradigme razmišljanja o družbi (Kuhn, 1962). Nova družbena realnost je v teoriji definirana kot postindustrijska družba (Bell, 1973), pri nekaterih pa kot 'postfordizem' (Hall and Jacques, 1990).

Te sodobne interpretacije smo uporabili pri konceptualizaciji *fordnega modela ISI*, tipičnega za industrijsko družbo, in *postfordnega modela ISI*, tipičnega za postindustrijske družbe. Oba predlagana modela vsebujeta specifične interpretacije elementov ISI iz gornje splošne opredelitve: cilje, dejavnosti, kategorije informacij in značilnosti managementa.

Predlagamo torej, da se pri managementu izobraževanja v industrijski družbi razvije poseben tip ISI – *fordni ISI*. V tem idealnem tipskem modelu služijo informacijski sistemi v izobraževanju predvsem prenosu informacij o izobraževalni politiki, v obliki direktiv, od vrha proti dnu izobraževalne hierarhije ter obratno, od dna do vrha, vračajo informacije o tem, kako uspešno so bile politike implementirane (Wilden, 1980). Fordni ISI se tudi pretežno osredotoča na informacije o 'uspešnosti' izobraževanja, tako da razvija številne statistične indikatorje, s katerimi spremlja razmerje med vloženimi sredstvi in rezultati (cost-effectiveness) izobraževalnega sistema. Zelo pomembne in zato redno zbirane so tudi statistične (kvantitativne) informacije o učencih/studentih, osebju in institucijah šolstva. Zbiranje informacij in odprtost le-teh za javnost je odvisna od stopnje centralizacije managementa ISI (Mintzberg, 1983). Komunikacija med posamezniki in organizacijami izobraževalnega sistema je pretežno formalna in opredeljena z opisi del in nalog.⁷

Postfordni idealni tipski model ISI je v smislu izmenjave informacij bolj odprt kot *fordni*. V tem modelu predlagamo, da se ne poveča samo dostop do informacij, pač pa se spremeni tudi vsebina informacij, ki se zbirajo in posredujejo.⁸

⁵ Trije klasiki, Marx, Weber in Durkheim, delijo mnenje, da se industrijska družba loči od prejšnjih po značilnem porastu delitve dela in diferenciaciji socialnega življenja. Nova nastale organizacije in njihov management so opisani kot 'racionalni' in 'birokratski' (Weber, 1947); kot veliko večje, bolj predvidljive, stabilne in uspešne (Crozier, 1964).

⁶ Glej Gramsci (1971) in Murray (1990).

⁷ Scase, v Brown and Lauder, 1992.

⁸ Soucek, v Kenway, 1994.

Upoštevane so informacijske potrebe različnih strani šolskega sistema; prav tako izredno naraste število informacij o kurikulumu, napredovanju učencev ter evalvaciji in raziskovanju. V tem smislu predlagamo, da postaja kakovost osrednji cilj postfordovega ISI.⁹ Ta model tudi predlaga, da so odgovornosti za razvoj izobraževanja razdeljene med različne institucije in da te institucije ne uporabljajo ISI več pretežno za kontrolo razvoja izobraževanja, pač pa ga spremljajo (monitoring).¹⁰ Procesi komunikacije so bogati in neformalni; odnosi med institucijami in posamezniki so podprti z informacijsko tehnologijo.¹¹ Ta model poudarja tudi povečano raznovrstnost v razvoju izobraževanja.

Oba idealna tipska modela sta bila empirično raziskana v dveh državah: Angliji in Sloveniji.

⁹ Kakovost v izobraževanju je v zadnjem času postala središče zanimanja politik izobraževalnega razvoja v mnogih državah. Med tistimi, ki raziskujejo to področje, so tudi: Hopkins, 1987; Horwitz, 1990; Goddard in Leask, 1992.

¹⁰ V nasprotju z nadzorom iz fordnega MISI modela, ki se po Morganovem opisu (1986) dogaja v 'mehanicističnih organizacijah', je proces spremljanja iz postfordnega modela MISI tipičen za 'matrične in organske organizacije'.

¹¹ Tako sklepa Morgan (1986), da "Birokrati sprejemajo odločitve tako, da procesirajo informacije glede na svoje poklicne vloge. Strateški managerji pa sprejemajo odločitve skozi formalizirane ali ad hoc procese, preko katerih pripravljajo politike in plane, ki nadalje predstavljajo referenčno okolje za procesiranje informacij in odločanje drugih." (str. 81)

Tabela 2: Dva idealna tipska modela managementa informacijskih sistemov v izobraževanju

	FORDNI ISI	POSTFORDNI ISI
Cilji	• sredstvo za uvajanje politik izobraževanja • pridobivanje informacij za kontrolo uvajanja izobraževalnih politik • preverjanje uspešnosti s pomočjo posebnih kazalcev	• lajša dostop in komunikacijo informacij med različnimi deli izobraževalnega sistema • sredstvo za spremljavo izobraževalnih politik • prispeva k uspešnosti s preverjanjem kakovosti
Dejavnosti	• informacijske potrebe in posebni cilji določeni na vrhu hierarhije • zbiranje podatkov prek rednih poročil pripravljenih na vrhu hierarhije; pretežno številni podatki; ni povratne informacije • analiza podatkov in njihovo preoblikovanje v informacije sloni na zapletenih statističnih metodah • shranjevanje informacij je centralno; viri informacij pretežno vladni • širjenje informacij pretežno prek centralno pripravljenih publikacij; odprt dostop do informacij ni mogoč	• informacijske potrebe in cilji so določeni s strani uporabnikov ISI in so v stalnem spreminjanju • številni podatki so podprti s kvalitativnimi (opisnimi); ad hoc poročila za različne potrebe • kvalitativne metode raziskovanja • shranjevanje na centralnem, lokalnem in institucionalnem nivoju • bogata komunikacija; dostop do informacij samo delno omejen; širjenje preko računalniških mrež/interneta
Kategorije informacij	• statistične informacije o študentih, učencih, osebju, stavbah, opremljenosti	• kurikulum, uspeh, raziskovanje in evalvacija ter finančne informacije so vedno bolj pomembne
Značilnosti managementa	• celoten sistem je centraliziran • vertikalni in enosmeren pretok informacij (od vrha navzdol ali od dna do vrha) • formalni odnosi	• decentraliziran (lokalno, institucionalno) • večerni informacijski tokovi (vertikalni, horizontalni, diagonalni) • formalni in neformalni odnosi

Empirična raziskava

Primerjava dveh držav

Analiza več kot 50 poglobljenih intervjujev z učitelji, učenci, ravnatelji, upravljalci in svetovalci v izobraževanju je doprinesla k novemu razumevanju tega doslej slabo raziskanega področja. Prostor, ki ga imamo tu na voljo za opis, je omejen, zato bomo predstavili samo nekatere interpretacije.¹²

Ob analizi ciljev ISI je bilo ugotovljeno, da se le-ti v obeh državah in mnogih delih izobraževalnega sistema spreminjajo iz fordni v postfordne. V Sloveniji se je v zadnjih letih na široko odprl informacijski prostor, v Angliji pa je na voljo več informacij kot kdaj koli prej. Vse to pa prispeva k povečanju raznovrstnosti v izobraževanju. Rezultati iz Anglije kažejo, da je med povečanim številom informacij, ki prihajajo v šole, vse več tudi navodil s strani vlade. Podobno je tudi v Sloveniji, kjer prihaja na šole več informacij, vendar pa je vladnih navodil manj kot prej. Ne glede na to pa postfordni cilj ISI – lajšanje izmenjave informacij med deli šolskega sistema – ni prisoten v celoti, saj teče posredovanje informacij med šolami in ministrstvi pretežno v eni smeri.

Stanje v šolah je drugačno in v večini šol so bili ugotovljeni jasni postfordni ISI cilji. Prav tako je močno izražena zavest o nadaljnjem razvoju v tej smeri. Vprašani pa so bili prepričani, da je v šolah potrebno izmenjavati še več informacij.

Naslednji fordni ISI cilj, nadzor nad uvajanjem izobraževalnih politik, se tudi spreminja, vendar ne vedno v smeri postfordnih predlogov. Ugotovitve v Sloveniji namreč kažejo, da je bila kontrola temeljni cilj ISI še pred kakimi desetimi leti. ISI je bil pretežno fordni. Šolska letna poročila, poročila inšpektorjev o šolah in mnogi statistični obrazci so prispevali k občutku velikega pritiska na šole. Informacije iz šol pa so bile dostopne le nekaterim v strukturi oblasti. Ugotavljamo, da je stanje danes drugačno. Več in več neselekcioniranih informacij prihaja do učitelja samega. Staro inšpekcijo, poročila in formularje so v mnogočem nadomestili ravnatelji/ce, ki spremljajo razvoj šole ter različne oblike nacionalnega testiranja. Nekateri vidiki izobraževanja pa kažejo povečano kontrolo, kot npr. finance. Taki trendi kažejo na možen povečan fordni razvoj v bodočnosti.

Razvoj v Angliji je podoben, le da na drugih področjih. Povečano povpraševanje po informacijah s strani njihovega ministrstva za šolstvo (DFE – Department for Education) potrjuje, da so nekateri vidiki izobraževanja bolj kontrolirani kot prej (npr. kurikulum), nekateri pa manj (npr. zaposlovanje, razvojni cilji šole) in da te zadnje zdaj spremljajo upravljalci šole¹³. Iz ugotovljenega v obeh državah je možno sklepati, da postajajo ISI bolj fordni kot prej v nekaterih vitalnih delih izobraževanja.

Tretji ISI cilj idealnih tipskih modelov se nanaša na informacije o kakovosti in učinkovitosti. Predlog postfordnega modela je, da postajajo informacije o kakovosti bolj pomembne kot informacije o učinkovitosti, ki prevladujejo v fordnem modelu. Rezultati raziskave pa kažejo, da tako kakovost kot učinkovitost postajajo bolj poudarjene v obeh državah, vendar ponovno v različnih delih sistema. Ta raziska-

¹² Za obsežnejšo empirično analizo glej *Tratnik, 1996*.

¹³ *'School Governors' so predstavniki šole in staršev.*

va je namreč jasno pokazala, da oblasti v obeh državah vedno bolj zanima učinkovitost, medtem ko se šole, čeprav še vedno delujoče na lastni učinkovitosti, vse bolj usmerjajo k zbiranju informacij o kakovosti svojega dela. Nacionalne oblasti v obeh državah so bolj zainteresirane za tiste informacije, ki jim omogočajo primerjave med šolami, medtem ko skušajo šole (oziroma vsaj posamezniki iz šol) poiskati nove poti pridobivanja informacij o kakovosti izobraževalnega procesa. Ponovno ugotavljamo, da imajo šole bolj fordni pristop k ISI kot oblastne strukture.

Z novo šolsko zakonodajo (1988) v Angliji in ukinitvijo socialističnega političnega sistema v Sloveniji so bile uvedene mnoge novosti v šolski management. V obeh državah je spremenjeno okolje vplivalo tudi na drugačne *dejavnosti ISI*, drugo skupino elementov informacijskega sistema v izobraževanju. Raziskava je pokazala, da je prva dejavnost, ugotavljanje informacijskih potreb in določanje posebnih ciljev, v obeh državah na nacionalnem nivoju določena s strani oblasti in je tako fordna. Situacija pa se spet spremeni na lokalnem nivoju v Angliji in šolskem v obeh državah, tam kjer so skupine posameznikov pridobile vpliv.¹¹

Določanje informacijskih potreb je torej v obeh državah na nacionalnem nivoju ostalo fordno. V Angliji DFE določa svoja pravila o tem, katere informacije se bodo zbirale in tako zelo omeji možnosti, da bi posamezniki ali institucije vplivale na ta proces. V Sloveniji je stanje še slabše, saj je težko celo pridobiti informacije, ki se redno zbirajo na nacionalnem nivoju.

Narava zbiranja podatkov in analiza (naslednji ISI dejavnosti) se na nacionalnem nivoju obeh držav nista veliko spremenili. Obe dejavnosti sta, z redkimi izjemami, ostali fordni. V Sloveniji še vedno obstajajo številni statistični obrazci, ki jih šole morajo izpolnjevati, povratnih informacij pa ni vedno na voljo. Informacije so pretežno numerične in ne obsegajo učnega procesa. V Angliji je zbiranje podatkov na nacionalnem nivoju v glavnem usmerjeno na izpitne statistike, obrazce o prisotnosti pri pouku, finančna poročila ter poročila inšpekcij (OFSTED). Tudi ta zbiranja podatkov kažejo značilnosti fordnega ISI modela.

Novost v zbiranju podatkov v Angliji so ocenjevalna poročila o učiteljih (Staff Appraisal Records) in poročila o napredovanju učencev (Records of Achievements). Ta zadnja se dopolnjujejo ves čas učenčevega obiskovanja obveznega šolanja (5–16 let), so opisna (ne numerična) in obravnavajo učenca kot celovito osebnost vključujoč akademske dosežke, posebne veščine, interese v in izven šole ter drugo. Res pa je, da so ta poročila dokaj strukturirana in zato zahtevajo od učitelja veliko več časa kot prejšnja. Narava zbiranja teh podatkov jasno odseva raznovrstnost angleškega šolstva.

Tudi v Sloveniji se zbirajo osnovne informacije o zaposlenih na šolah in o učencih. Akademski dosežki učencev se merijo numerično, z ocenami. Med vprašanimi

¹¹ Za šolsko okolje v Angliji velja, da je uspešnost informiranja odvisna od tega, kako posamezniki izražajo svoje informacijske potrebe, od šolske delovne klime in ciljev MISI v šoli. V slovenskih šolah igrajo ravnatelji/ce še vedno najpomembnejšo vlogo pri definiranju informacijskih potreb. Rezultati so pokazali, da zaposleni niso s tem zadovoljni in želijo pridobiti boljše možnosti izražanja informacijskih potreb kot so jih imeli doslej.

je večina za prehod na postfordno zbiranje podatkov in analizo. Želijo si bolj opisna in vseobsegajoča poročila o napredovanju učencev.

Izobraževalne informacije so shranjene in dostopne v številnih različnih virih v obeh državah. Ta ISI dejavnost kaže tipične postfordne značilnosti. V zadnjih letih je v Sloveniji število informacijskih virov skokovito naraslo, predvsem nevladnih. Empirična raziskava pa je obenem pokazala, da je še vedno veliko problemov pri pridobivanju specifičnih informacij iz mnogih obstoječih virov. V Angliji, v primerjavi s Slovenijo, je na voljo veliko več informacij iz prav tako veliko več virov, ki so dostopni različnim skupinam ljudi. K temu je veliko prispeval razvoj informacijske tehnologije, saj so bile ustvarjene nove mrežne povezave za "brskanje" po informacijskih virih, kar razumemo kot dvojni postfordni razvoj.

V postfordnem ISI modelu, kot smo predlagali prej, je komunikacija bogata in računalniško podprta, dostop do informacij pa ni pretirano omejen. Dostop do informacij v fordne modelu pa je namenoma omejen in prav tako tudi komunikacija. Oba aspekta, fordni in postfordni, te ISI dejavnosti sta bila ugotovljena pri raziskavi. V angleških šolah so sicer zadovoljni s komunikacijo, a jo še izboljšujejo z novimi tehnologijami.

V slovenskih šolah, kjer je na voljo vedno več informacij, se povečuje tudi komunikacija. Raziskava pa je obenem pokazala, da je potrebno v bodoče razviti še več povezovanja in stalnih oblik komunikacije. Te ugotovitve ISI komunikacije kažejo značilnosti postfordnega ISI modela, čeprav je to bolj razvidno v Angliji kot v Sloveniji.

Komunikacija, ki se ni izboljšala, in ki ustreza fordneemu idealnemu tipskemu modelu, je med šolami in oblastjo. Šole in DFE v Angliji, kot kažejo odgovori vprašanih, nimajo nobene komunikacije, kajti šole samo dobivajo informacije s strani DFE. Komunikacija med šolami in lokalnimi oblastmi (LEA – Local Educational Authorities) se pomika proti postfordnemu modelu tam, kjer so bile vzpostavljene računalniške povezave in kjer se obe strani skupno dogovarjata o izmenjavi informacijah. Skoraj neobstoječa pa je komunikacija med šolami.¹⁵

Komunikacija med šolami in Ministrstvom za šolstvo v Sloveniji je razen nekaj postfordnih izjem (s posameznimi zaposlenimi na ministrstvu) fordna in tako nezadovoljiva. Veliko boljša je z Zavodom za šolstvo in še nekaterimi drugimi vladnimi agencijami. Komunikacija med šolami je še vedno dobra, čeprav mnogi vprašani ugotavljajo, da se zaradi tekmovalnosti ponekod slabša. Veliko izboljšanje in večja odprtost se kaže v sedanjem komuniciranju slovenskih šol s šolami v drugih državah in z nekaterimi evropskimi organizacijami in tu se kažejo obetajoči elementi informacijskega odpiranja. Vidne so postfordne težnje, toda še veliko truda bo potrebno s strani posameznih šol, da bo ta komunikacija lahko opredeljena kot postfordna.

¹⁵ Ravnatelj/ce se, posebej v nekaterih regijah, redno srečujejo, vendar se komunikacija vseeno ni izboljšala, za kar so 'krivi' tako različni problemi posameznih šol kot tekmovalnost med šolami. Učitelji iz različnih šol se ne srečujejo redno, čeprav je analiza pokazala, da si želijo več izmenjav dobrih praks. Zlasti na londonskem področju je bilo stanje opisano bolj kot 'umik v lastne šole'. Tu proces soupada z ukinitvijo ILEA (londonske izobraževalne oblasti) v letu 1990. Ker je dostop do informacij o drugih šolah tako omejen, je ta zadnji vidik komunikacije označen kot forden.

Raznoverstnost pristopov v šolskem razvoju in praksah posameznih šol je vplivala tudi na *kategorije zbiranja informacij*, tretjo skupino ISI elementov. Primerjava teoretičnih predlogov¹⁶ in rezultatov empirične analize kaže, da je ena izmed kategorij, ki se razvija v postfordni smeri, kategorija informacij o kurikulumu in izobraževalnih programih. Informacije na tem področju so se izredno razširile, odkar je bil v Angliji uveden Nacionalni kurikulum. Tudi v Sloveniji je na voljo veliko več informacij o kurikulumu in programih kot prej. Vse bistvene informacije se zdaj publicirajo, kar pa ni bilo značilno za prejšnji sistem.¹⁷

Kategorija informacij o učencih, zaposlenih in šolah je sodeč po odgovorih najšibkejša kategorija v Sloveniji, medtem ko v Angliji postaja ena od najbolj podrobnih. Zaradi vse večjega poudarjanja pomena teh informacij, je bilo v Angliji uvedeno v šole veliko več poročanja. V Sloveniji ta vrsta informacij, kot se je izrazil eden od vprašanih, ni bila na voljo niti prej niti sedaj. Raziskava je pokazala, da je potrebno v Sloveniji zbirati več informacij o vertikalnem napredovanju učencev in njihovem socialnem ozadju, kar trenutno ne obstaja. Težko je tudi pridobiti informacije o šolah, če pa že, so te velikokrat netočne in podobno je s sezname učiteljev za posamezne predmete. Ta vzorec ni niti forden niti postforden, pač pa le neučinkovit.

Informacije o uspehu učencev so se drastično spremenile v Angliji in kažejo značilnosti postfordnega modela. Poročila o napredovanju učencev (*Records of Achievements*), ki imajo postavljene jasne kriterije glede na Nacionalni kurikulum, so novost v angleškem šolskem sistemu in se stalno dopolnjujejo. Pred desetimi leti so šole ocenjevale in poročale o učencih le redko. Nova poročila so, kot smo že omenili, veliko širša in vključujejo tako akademski kot osebni in socialni razvoj posameznega učenca.¹⁸

Razloge, da v Sloveniji večina teh informacij ne obstaja, lahko najdemo v dejstvu, da kriteriji napredovanja za posameznega učenca še niso določeni. Mnogi iz šolstva so tudi proti rangiranju šol – fordini praksi. Globoko vkoreninjen pa je tudi sedanji sistem ocenjevanja v Sloveniji. Mnogo let bo še potrebnih, preden bodo posamezni učenci spremljani opisno in širše, ne samo akademsko. Kljub temu pa so na tem področju na voljo že nekatere nove informacije, ki jih prispevajo zaključni izpiti in matura. V tej dimenziji se slovenski in angleški informacijski sistem približujeta.

Naslednja kategorija informacij so informacije o evalvaciji in raziskovanju v šolstvu. V obeh državah je bilo ugotovljeno, da je na voljo več informacij kot prej, kar lahko označimo kot postforden razvoj. Med obema državama pa obstaja velika razlika. V Angliji se izvaja neprimerno več raziskav v izobraževanju kot v Sloveniji.

¹⁶ V fordinem idealnem tipnem modelu MIST ima zbiranje statističnih informacij o učencih, zaposlenih, institucijah ipd. prednost, kakor tudi informacije o zakonodaji in financah. V postfordnem modelu pa je večji poudarek na zbiranju informacij o kurikulumih, uspešnosti, raziskovanju in evalvaciji.

¹⁷ Še vedno je kar nekaj problemov pri tistih predmetnih področjih, ki zaostajajo v tem razvoju, zato je na voljo manj informacij.

¹⁸ Mimo osebni poročil, imajo nekatere šole veliko informacij o ciljih in tem kako so te cilje dosegli v različnih starostnih skupinah ter kot šola v celoti. Dodatne informacije o uspehu šol so objavljene tudi v posebnih nacionalnih tabelah (*League Tables*).

Kljub temu, da je v tej kategoriji več informacij, pa mnogi v obeh izobraževalnih sistemih niso sposobni v popolnosti izrabiti teh informacij zaradi pomanjkanja časa in narave raziskovalnih informacij, kot npr. jezika, obsežnosti, ozkega fokusa ipd. V slovenskem šolstvu ugotavljajo vprašani, da se veliko premalo raziskuje in da novosti in novi projekti niso pravilno evalvirani.

Pomembna je tudi ugotovitev mnogih vprašanih v Angliji. Menijo namreč, da je veliko sodobnih raziskav zelo kritičnih glede zadnjih sprememb šolskega sistema, kar pa očitno ne vpliva preveč na nacionalno šolsko politiko, ujeta v fordni model, kar nepropustnost kritike raziskovanja le še bolj poudarja.

Informacije o naslednji kategoriji – finance – ostajajo v Sloveniji fordne, saj še vedno niso (ponekod celo manj kot prej) dostopne. Te informacije pa kažejo več postfordnih značilnosti v Angliji, še posebej na nivoju šole. Informacije o financah postajajo bolj postfordne v Angliji po uvedbi sistema Lokalnega upravljanja šol (Local Management of Schools), ko so šole prevzele vso odgovornost nad upravljanjem s svojimi sredstvi. Zasebne šole se ne premikajo v isti smeri. Iz intervjujev v zasebni šoli je razvidno, da te informacije niso na voljo. Kljub postfordnemu razvoju te kategorije v Angliji, pa rezultati tudi kažejo, da informiranje o financah na nacionalnem nivoju ni zadovoljivo. Nekateri so predlagali, da bi začeli objavljati višino sredstev, ki jo vsaka šola porabi na učenca ter vsoto denarja, porabljenega na nacionalnem nivoju in ne samo sredstva Lokalnih šolskih oblasti.

Zadnja kategorija informacij, ki jo primerjamo, so informacije o zakonodaji in predpisih. Do nedavnega bi te informacije v Sloveniji lahko opredelili kot fordne, saj je bilo večino zakonodaje zastarele ali pa je sploh ni bilo. Razlog za to so bili večinoma prepočasni postopki priprave novih zakonskih aktov. Po mnenju nekaterih vprašanih, se zakonodaja tudi danes prepočasi prilagaja spremembam, zato seveda tudi informacije s tega področja ne dohajajo potreb.

Informacije o zakonodaji tudi v Angliji kažejo fordne značilnosti. V fordniem ISI modelu smo predlagali, da je ta kategorija informacij ena od najpomembnejših. Od Reformnega akta v šolstvu (Education Reform Act) po letu 1988 je bila v Angliji sprejeta vrsta novih predpisov, veliko več kot kdaj koli prej. Vsi akti so bili redno posredovani šolam in javnosti s strani DFE. Ugotavljamo ne samo, da je predpisov več, temveč tudi, da si jih posamezniki iz šol ne znajo razložiti, zato iščejo pomoč pri lokalnih šolskih oblasteh.

Kot zadnjo skupino elementov ISI bomo primerjali teorijo in ugotovitve iz prakse, in sicer *značilnosti managementa*. V obeh državah je bilo ugotovljeno, da informacije o izobraževalnem sistemu potujejo v različnih kombinacijah in smereh in kažejo značilnosti fordnega kot postfordnega modela. Informacijski tokovi se

spreminjajo od vertikalnih in enosmernih (med nacionalnimi oblastmi in šolami v obeh državah)¹⁹ do vertikalnih in obojesmernih²⁰ ter do horizontalnih²¹.

V teoriji smo tudi predlagali, da so lahko odnosi med tistimi, ki izmenjujejo informacije formalni ali neformalni.²² Empirična raziskava je pokazala, da vsi vprašani v procesu managementa informacij uporabljajo oba načina. Splošna ugotovitev v obeh državah je, da so neformalni odnosi postali bolj pogosti in tako ustrezajo trditvam postfordnega idealnega tipskega modela ISI.

Če izmenjava informacij postaja po eni strani lažja in tako bolj postfordna, na drugi strani še vedno naletimo na primere rigidne formalne komunikacije informacij kot jo opisuje fordni model. Nekateri vprašani v Angliji kot primer navajajo šolske sestanke kot preveč formalne in preveč hierarhične po svoji naravi. Prav tako opredeljujejo izmenjavo informacij med vlado in šolami, odnosi med šolami in Lokalnimi šolskimi oblastmi pa nihajo od zelo formalnih do sproščenih. Ko te iste oblasti izvajajo vladno politiko, so odnosi zelo uradni, ko pa nastopajo v vlogi svetovalca pa so večinoma neformalni.

Na splošno se je ob raziskavi v obeh državah oblikoval občutek, da povečani postfordni, neformalni odnosi ne samo omogočajo ljudem, da pridobijo več informacij, ampak tudi počasi nadomeščajo "hladno" komunikacijo. Kot hladno so vprašani opredelili komunikacijo znotraj Ministrstva za šolstvo v Sloveniji, medtem ko je predvsem v zadnjih letih vse bolj spodbujana neformalna izmenjava informacij v šolah ter med šolami in njihovim okoljem.

Še ena značilnost managementa ISI je bila primerjana med Anglijo in Slovenijo: centralizacija in decentralizacija ISI managementa.²³ Ugotovitve iz Slovenije kažejo, da je bil ISI pred kakimi desetimi leti veliko bolj centraliziran kot je danes, vendar ga še vedno ne moremo uvrščati med postfordne. Šolski management je v Sloveniji še vedno v večjem spreminjanju. Rezultati analize so pokazali, da je ISI, še posebej na nacionalnem nivoju, neurejen. Veliko informacij še vedno ni moč dobiti, in še te so velikokrat prepozne. Nekateri so tudi nakazali večjo centralizacijo managem-

¹⁹ Enako velja za komunikacijo med ravnatelji in učitelji ter učitelji in učenci tam, kjer so tako ravnatelji kot učitelji avtoritativni. Komunikacija je vertikalna in enosmerna tudi med nekaterimi šolami in LEA v Angliji.

²⁰ Informacijski tokovi znotraj predstavnškega telesa uencev, med svetovalci in ravnatelji ter svetovalci in učitelji, ko gre za razvoj kurikula, so v Sloveniji vertikalni in dvosmerni, in tako postajajo postfordni. Enak slog komunikacije je bil v obeh državah ugotovljen tudi med učenci in učitelji ter ravnatelji, kjer so se razvili bolj prijateljski odnosi.

²¹ Tudi horizontalni informacijski tokovi so lahko eno ali dvosmerni. Primer enosmerne komunikacije so v mnogih primerih v obeh državah odnosi med šolo in starši. Ta tip komunikacije se pojavlja tudi med svetovalci različnih delov Ministrstva za šolstvo v Sloveniji, kjer obstaja tekmovalnost namesto sodelovanja. Primeri horizontalne dvosmerne komunikacije oziroma tipične postfordne komunikacije so odnosi med nekaterimi osnovnimi in srednjimi šolami v Angliji ter komunikacije med učitelji enakega predmetnega področja v Sloveniji.

²² V naši raziskavi smo pretežno formalne odnose opredelili kot fordne, mešanico formalnih in neformalnih ter spodbujajne teh zadnjih pa kot postfordne.

²³ Idealni tipski modeli predlagajo za fordni model centralizacijo ISI, za postfordni pa decentralizacijo.

nta ISI v šolah. Vzrok za to je najti v spremenjeni vlogi ravnatelja/ice, ki ponekod ostaja glavni vir informacij za ostale zaposlene. To je fordna situacija.

Čeprav je empirična raziskava pokazala, da v praksi zasledimo mnoge elemente postfordnega razvoja ISI, kot npr. pospešeno izmenjavo idej in povečano komunikacijo v izobraževanju ter manjšo cetralizacijo informacij kot prej, pa so nekateri vidiki ISI še vedno fordni.

Zaključek

V tem prispevku smo analizirali informacijski sistem v izobraževanju skozi fordno in postfordno perspektivo ter primerjali ugotovitve iz prakse med Slovenijo in Anglijo. Empirični rezultati nakazujejo, da imajo kljub mnogim razvojem v smeri postfordnega modela, tipičnega za postindustrijske družbe, ISI povsod fordne elemente, ter da je moč te elemente preverjati, raziskovati in nadzorovati.

Pri primerjavi ciljev dveh idealnih tipskih ISI modelov z rezultati empirične analize kaže, da so postfordni cilji, kot so lajšanje dostopa do informacij, spremljanje razvoja izobraževanja in osredotočenje na kvalitativne kazalce, prisotni na šolah obeh držav. Ob tem pa je jasno izražena ugotovitev, da oblasti še vedno ali celo bolj uporabljajo ISI za uvajanje šolskih politik in za nadzor uspešnosti izvajanja le-teh. To pa so fordni ISI cilji. Ravnotežje med fordnimi in postfordnimi ISI cilji je nedvomno povezano s poseganjem nacionalne politike v šolstvo: bolj kot so določeni deli izobraževanja politično nabiti (spolitizirani) manj možnosti je, da postanejo informacijski sistemi postfordni.

Študija idealnih tipskih modelov v kontekstu dveh držav je pokazala, da nacionalne šolske oblasti igrajo pomembno vlogo v ISI razvoju. Le-te lahko namenoma povečajo (ali zadržijo) fordne elemente ISI preko managementa nacionalnega izobraževalnega sistema. V šolah in med šolami ter njihovim neposrednim okoljem pa se stanje spreminja.

Naraščajoča raznovrstnost, ki se najbolj kaže na nivoju šol, prispeva k razvoju postfordnega managementa ISI. Raziskava je tako pokazala, da je šola tista, ki je nosilec postfordnih sprememb, in da je ta proces, bolj ali manj prepoznaven v postindustrijskih družbah, na svoji poti jasen in neustavljiv.

LITERATURA

- Amin, A. (1994): *Post-Fordism: A Reader*. Oxford: Blackwell.
- Bash, L. and Green, A. (eds.) (1995): *Youth, Education and Work: World Yearbook of Education 1995*. London: Kogan Page.
- Bash, L. and Green, A. (eds.) (1995): *Youth, Education and Work: World Yearbook of Education 1995*. London: Kogan Page.
- Brown, P. and Lauder, H. (eds.) (1992): *Education for Economic Survival: From Fordism to Post-Fordism?*. London: Routledge.
- Burger, T. (1976): *Max Weber's Theory of Concept Formation: History, Laws, and Ideal Types*. Durham: Duke University Press.

- Chapman, D.W. and MShick, L.O. (eds.) (1993): *From Data to Action: Information Systems in Educational Planning*. Paris: UNESCO, International Institute for Educational Planning, and Oxford: Pergamon Press.
- Cohen, L. and Manion, L. (1989): *Research Methods in Education*. London: Routledge.
- Crozier, M. (1964): *The Bureaucratic Phenomenon*. London: Tavistock Publications.
- Drucker, P. (1994): *The Age of Discontinuity: Guidelines to Our Changing society*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Durkheim, E. (1972): *Selected Writings*. Edited, translated, and with the introduction by Anthony Giddens. Cambridge: Cambridge University Press.
- Eraut, M. (ed.) (1991): *Education and the Information Society*. London: Cassell.
- Fullan, M.G. (1991): *The New Meaning of Educational Change*. London: Cassell.
- Giddens, A. (1986): *Sociology: A brief but critical introduction*. Second Edition. London: McMillan Education.
- Goddard, D. and Leask, M. (1992): *The Search for Quality: Planning for Improvement and Managing Change*. London: Paul Chapman.
- Gramsci, A. 'Americanism and Fordism'. In Hoare, Q. and Howell-Smith, G. (eds.) (1971): *Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*. London: Lawrence and Wishart.
- Habermas, J. (1979): *Communication and the Evolution of Society*. London: Heinemann.
- Hall, S. and Jacques, M. (eds.) (1990): *New Times: The Changing Face of Politics in the 1990s*. London: Lawrence and Wishart.
- Hopkins, D. (ed.) (1987): *Improving the Quality of Schooling: Lessons from the OECD International School Improvement Project*. London: The Falmer Press.
- Horwitz, C. (1990): 'Total Quality Management: An Approach for Education?'. *Educational Management and Administration*. Vol. 18, No. 2.
- Kenway, J. (ed.) (1994): *Economising Education: The Post-Fordist Directions*. Geelong: Deakin University.
- Kuhn, T.S. (1962): *The Structure of Scientific Revolution*. Chicago: University of Chicago Press.
- Landsheere, G.D. (1991): 'The Information Society and Education'. In Eraut, M. (ed.) *Education and Information Society*. Council of Europe and Cassell.
- Marx, K. (1974): *The German Ideology*. London: Lawrence and Wishart.
- Mintzberg, H. (1983): *Power In and Around Organization*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Morgan, G. (1986): *Images of Organization*. Beverly Hills: Sage Publications.
- Murray, R. 'Fordism and Post-Fordism'. In Hall, S. and Jacques, M. (eds.) (1990): *New Times*. London: Lawrence and Wishart.
- Smith, A.G. (ed.). (1966): *Communication and Culture*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Taylor, F.W. (1911): *Principles of Scientific Management*. New York: Harper.
- Tratnik, M. (1996): *A Comparative Analysis of Selected Aspects of Educational Change: Slovenia and England*. Unpublished doctoral thesis. University of London, Institute of Education.
- Weber, M. From Max Weber: *Essays in Sociology*. Gerth, H.H. and Wright Mills, C. (eds) (1970): London: Routledge and Kegan Paul.
- Wilden, A. (1980): *Systems and Structure: Essays in Communication and Exchange*. London: Tavistock Publications.

RAZUMEVANJE KULTURNIH RAZSEŽNOSTI V
ORGANIZIRANJU MEDNARODNE SKUPNOSTI

Povzetek: *Pojem kulture ima mnoge razsežnosti in je osrednjega pomena v kulturoloških študijah procesov globalizacije. Pri tem se srečujemo z nedovolj artikulirano rabo pojma kulture, ki je temelj ne samo razlagi, ampak tudi predvidevanju dogajanj v mednarodnih odnosih. Prehitra dinamika tržno vodenih ekonomskih procesov lahko pripelje do ksenofobičnega ekonomskega protekcionizma. Osrednja vloga politične regulacije ekonomskih procesov globalizacije je nadzorovanje njihove dinamike. Regulacija ekonomskega področja predpostavlja soglasje o skupnem cilju. Takšen skupni cilj je možno utemeljiti na širše prepoznanem in priznanem etičnem kodu, s katerim se posamezniki lahko poistovetijo. Pomembna ovira za regulacijo ekonomskih tokov na mednarodni ravni je odsotnost univerzalnega etičnega koda, ki bi lahko presegel prostorsko zamejene kolektivne identitete. Ostaja odprto vprašanje, ali je možna alternativa, ki bi se izognila skrajno negativnim posledicam načrtnega usmerjanja ekonomskih procesov, a hkrati zagotavljala družbeno sprejemljiv in željen ekonomski napredek.*

Ključne besede: *kultura, identiteta, etični kod, ekonomski liberalizem, regulacija globalnega trga, mednarodni regionalizem.*

Uvod

Vse več avtorjev povezuje svoja razmišljanja o vplivih globalizacije na organiziranost mednarodne skupnosti s pojmom kultura. Pri tem je zaslediti veliko mero samovolje in konceptualne nedodelanosti pojma. Tako je pojem kultura moč uporabiti popolnoma nekonsistentno za celo vrsto argumentacij in protiargumentacij. Menim, da je zato potrebno pojem najprej vsebinsko ločiti od sorodnih pojmov, hkrati pa mu najti primerno mesto znotraj teorije o mednarodnih odnosih bodisi kot novemu objektivnemu razlagalnemu okviru bodisi kot široko sprejeti ideologiji po razpadu bipolarne povojne ureditve. Pri tem se bom osredotočil na opazovanje vloge kulture znotraj prostora prepletanja ekonomije in politike.

* Marko Kirn, dipl.politolog.

Terminološka (ne)uporabnost pojma kultura

Če kulturo opredelimo kot "sistem določene celovitosti človekovega početja in hkrati način življenja" (Južnič, 1993:179), potem jo lahko pravzaprav enačimo z vseobsegajočo mrežo družbenih odnosov.¹ V tem smislu se zdi ločevanje družbenih sil na kulturne in ekonomske ali na kulturne in politične pravzaprav nasilje nad zgornjo definicijo pojma. Če pa kultura zajema vse družbeno, potem je ta pojem – če nočemo zaiti v tautologijo – praktično neuporaben pri iskanju vzročno posledičnih zvez med posameznimi družbenimi pojavi, saj ne more ločiti vzrokov od posledic.² Ne glede na to, se pri pojasnevanju posameznih pojavov še zmeraj zateka k terminu kultura. Pri tem se največkrat osredotoča le na en sam njen vidik, tako da dobi bodisi zgolj religiozno, zgolj politično ali pa samo ekonomsko vsebino. Takšno ravnanje načeloma ni napačno, vendar zahteva vsakokratno izrecno pojasnilo, da se ne bi le eno razsežnost pojma kulture začelo enačiti z njegovo celotno vsebino. V literaturi o mednarodnih odnosih to izrecno pojasnilo mnogokrat izostane, kar lahko privede do neustrezne rabe nerazdelanega pojma kultura, čeprav se pri tem pravzaprav misli in operira le z njegovo politično vsebino, ki v osnovi zadeva predvsem problem oblikovanja in ohranjanja kolektivnih identitet širših družbenih skupin kot npr. narodov in etničnih manjšin, ki od 19. stoletja dalje gotovo sodijo med osrednje subjekte mednarodnih odnosov. V zadnjem času najbolj odmeven primer tovrstne neartikulirane rabe pojma kultura je pravgotovo Huntingtonova knjiga *Trk civilizacij*.

Kultura kot pojem s politično in nepolitično vsebino

Kot politično vsebino kulture razumem oblikovanje kolektivnih identitet, ki za svoje konstituiranje ne potrebujejo le določene stopnje notranje podobnosti, pač pa predvsem skupno prepoznavanje drugačnosti med "nami" in "drugimi". Kot pravi Murden (1997:376): "Zgodovina "drugih" oziroma zgodovina tujcev je ravno tako dolga kot zgodovina same civilizacije." Ravno ta komponenta prepoznavanja pa vključuje zavestno obnašanje posameznikov, ki ga vodi interesom zavezan razum. Razpoznavanje prisotnosti interesa (kot obče sprejete gonilne sile politične akcije) pri oblikovanju kolektivnih identitet nam torej dovoljuje nadaljnji sklep, da gre pri procesu oblikovanja kolektivnih identitet v osnovi za politični pojav.

Vendar sama politična vsebina še ne izčrpa celotnega pomena kulture. Kultura namreč zajema tudi razlike, ki se jih družbene skupine ne zavedajo. Če se opremo

¹ UNESCO je kulturo definirjal kot "dinamičen vrednostni sistem naučenih elementov pričakovanj, konvencij, verovanj in pravil, ki omogočajo članom določene skupine, da uresničijo kontakte med seboj in svetom, da torej med seboj komunicirajo in razvijajo svoje ustvarjalne potenciale" (v Južnič, 1993:179).

² Kot navaja Geertz (1973:5), Max Weber trdi, "da je človek žival, ujeta v pomenske mreže, ki jih je sama ustvarila". Sam razume kulturo prav v tem smislu in zato nadaljuje, "da analiza kulture ne more biti eksperimentalna znanost, ki išče vzroke", ampak le interpretativna znanost, ki išče pomen. Vendar pa menim, da Geertzovo stališče o znanstvenoeksperimentalni neuporabnosti termina kultura zaradi njegove vseobsegajoče narave še ne odpravi njegove uporabnosti pri proučevanju človeštva v razmerju do narave ali pa do zunajzemeljskih bitij.

na antropološka dognanja o nastanku kulturnih razlik (Levi-Straussu, 1994), bi družbene razlike, ki se jih skupine ne zavedajo, lahko pripisali izolaciji posameznih skupin oziroma odsotnosti stikov med njimi. Tako lahko zaključimo, da so prve kulturne razlike – nastale zaradi potrebe po razlikovanju – posledica političnih odnosov med skupnostmi in družbami, medtem ko kulturne razlike – same po sebi in ne za nekoga – ki jih lahko pripišemo izolaciji posameznih družb in skupnosti, tvorijo nepolitičen del pojma kulture.

Ob tem teoretskoanalitičnem razlikovanju se je treba zavedati, da sta oba dela kulturnih razlik v realnosti skorajda neločljivo prepletena oziroma so kulturne razlike same po sebi ob vedno večji intenzivnosti stikov med posameznimi družbenimi skupinami – v mislih imam predvsem globalizacijo – stalno podvržene prepoznavanju v ogledalu značilnosti ostalih skupin in s tem prehajanju v sfero političnega, kjer se zarisujejo meje med "nami" in "drugimi".

Zveza med globalizacijo kot pretežno ekonomskim procesom in kulturo kot političnim pojmom

Glavna preokupacija kulturoloških študij globalizacije je, kako objektivni porast stikov med različnimi družbami (npr. prek povečane ekonomske integracije ali s pomočjo inovacij na področju komercialne informacijske tehnologije) vpliva na obseg in raven ozaveščenosti družbenih skupin o svetu bodisi kot enotnem bodisi kot ločenem družbenem prostoru in s tem posledično na organiziranost mednarodne skupnosti. Med avtorji ni enotnega mnenja o tem, ali proces naraščanja stikov med različnimi družbenimi skupinami vodi v odpravljanje meja med "nami" in "drugimi" ali pa le v še večje poglobljanje že obstoječih oziroma v nastajanje novih tovrstnih meja.³ Menim, da trenutnemu stanju verjetno najbolj ustreza razmišljanje, ki globalizaciji pripisuje dve nasprotujoči si tendenci, in sicer na eni strani konvergenco kultur, na drugi strani pa povečano medskupinsko diferenciacijo.⁴

Znotraj tovrstnega okvira kulturoloških študij globalizacije, ki priznava dvoje nasprotujočih si tendenc, si po mojem mnenju zasluži še posebno pozornost naslednja dilema (Kirn, 1997): v kolikšni meri bo bodoča mednarodna ureditev pogojena s socialnoekonomskimi težavami in napetostmi, ki se porajajo ob liberalizaciji in integraciji trga na svetovni ravni ter z iskanjem političnega odgovora nanje ter z dejstvom kulturne nehomogenosti.

³ Proces preseganja tradicionalnih identitet (in posledično naraščanje obsega in ravni ozaveščenosti o svetu kot o enotnem prostoru, op. MK) je Marshall McLuhan opisal kot nastajanje "globalne vasi" (McLuhan, 1964 v Smith in Baylis, 1997:8). Samuel P. Huntington (1993:25–26) pa postavi ravno nasprotno tezo, in sicer, da porast stikov med pripadniki različnih civilizacij krepi ozaveščenost o pripadnosti lastnemu kulturnemu krogu ter o kulturni ločenosti in enkratnosti.

⁴ Tovrstno pozicijo zavzame tudi Benjamin Barber (1995) v svoji knjigi *Jihad versus McWorld*, ko trdi, da se bodo svetovni konflikti vedno bolj osredotočali ravno okoli napetosti med lokalnimi vrednotami in silami globalizacije.

Ekonomski napredek in meje družbene vzdržljivosti sprememb

Danes le redki dvomijo v koristi, ki izvirajo iz ekonomske liberalizacije in posledične delitve dela ter specializacije na svetovni ravni (hitrejša ekonomska rast in povečanje blaginje). Ob tem pa se vse bolj pozablja na problem družbene vzdržljivosti nenehnega uvajanja sprememb, ki jih zahteva spontano delovanje tekmujočega trga. To spominsko pozabljenost je Karel Polanyi (1944/1968:33) imenoval kar "največja zmota liberalne filozofije, ki v svojem doslednjem zagovarjanju vrlin spontanega ekonomskega življenja zavrača zdravorazumni odnos do sprememb, v zameno pa sprejema skorajda mistično pripravljenost sprejeti kakršnekoli družbene posledice ekonomskega napredka".

Ekonomski napredek se sedaj v glavnem povezuje z vključevanjem v svetovno gospodarstvo oziroma z notranjo deregulacijo in z odpravljanjem najrazličnejših zunanje trgovinskih omejitev. Tovrstni napredek pa ne pušča enakih posledic za vse člane družbe.³ Nedvomno je, da bodo tisti, ki od njega uživajo neposredne in takojšnje koristi, zainteresirani, da proces svetovne ekonomske integracije poteka čim manj ovirano in čim hitreje. Na drugi strani pa ostajajo t.i. "poraženci", ki v vse hitrejšem vrtenju koles globalne ekonomije lahko vidijo le napad na svoj tradicionalen socialnoekonomski položaj.

Govorim torej o neenakomernem porazdeljevanju stroškov in koristi prilagajanja posameznih ekonomskih akterjev v prehajanju na bolj učinkovito črpanje virov na svetovni ravni. Ta neenakost nošenja bremena seveda igra do določene stopnje pozitivno vlogo, saj spodbuja preusmerjanje posameznika na bolj donosna področja ekonomskega udejstvovanja. Liberalna teorija nadalje največkrat ponuja premislek o dolgoročnih učinkih sprememb, ki v končni fazi vsem akterjem prinašajo koristi; s čimer se poskuša marginalizirati kratkoročne negativne posledice, ki bi jih na posamične sloje prebivalstva lahko imel ekonomski napredek povezan z deregulacijo trga. Menim, da je prevzetost od dolgoročnih koristi in hkratna zaslepljenost za takojšnje in neposredne učinke ekonomske preobrazbe lahko usodna. V dejanskem življenju so namreč takojšnji in neposredni učinki za mnoge lahko škodljivi in dokler vsi ob globalizaciji prizadeti sloji ne bodo čutili obljubljenih dolgoročnih koristi, bo končni učinek v njihovih očeh ostajal škodljiv ne glede na ostala teoretično in zgodovinsko neizpodbitno sprejeta dognanja. Pri tem hočem poudariti, če smer sprememb sama po sebi ni sporna, pa so pomisleki glede njihove hitrosti. Namreč, ravno od hitrosti bo odvisno, ali se bo prizadetim slojem prebivalstva uspelo prilagoditi na nove ekonomske razmere, ne da bi to

³ Prehajanje iz pretežno nacionalne ravni na globalno črpanje virov pomembno vpliva tako na porazdelitev moči kot tudi bogastva med posameznimi družbenimi sloji. Transnacionalna podjetja v mnogih dejavnostih brez večjih stroškov lahko premeščajo svoje obrate ter selijo proizvodnjo v druge države, medtem ko so bila delavska gibanja do sedaj neuspešna pri iskanju svoje transnacionalne organiziranosti, s pomočjo katere bi odgovorila na novo globalno gibljivost kapitala. Takšna situacija jemlje sindikatom moč pri zagotavljanju koncesij menedžmenta s pomočjo stavkovnih pretenj. Globalizacija ekonomskega poslovanja pa ne ostaja indiferentna tudi glede razporejanja ustvarjenega bogastva. Če vzamemo le liberalizacijo mednarodne trgovine (npr. odprava carin ali pa kvot), bo prišlo, kot to pravi Stolper-Samuelsonov teorem, do padca realnega zasluga relativno redkega proizvodnega tvorca in do povišanja dohodka tistega proizvodnega tvorca, ki ga ima država, odprta mednarodni konkurenci, v relativnem izobilju.

zahtevalo popolno dehumanizacijo ljudi glede na njihovo dosedanje vtikanost v družbene vezi, ali jim bo uspelo najti primerno zaposlitev na novih področjih, ki jih nudi sprememba ekonomskih okoliščin, in ali bo povečanje blaginje na račun porasta izvoznno-uvozne dejavnosti omogočilo, da bodo tudi tisti, ki so v procesu zunanjetrgovinske liberalizacije izgubili svoje delovno mesto, lahko našli nove vire preživetja. Menim, da hitrost spremembe ni torej nič manj pomembna od same smeri spremembe ter da razmerje med hitrostjo sprememb ekonomskih pogojev in hitrostjo zahtevanega prilagajanja ostaja ključen element pri ocenjevanju potrebe oziroma pri tehtanju škode in koristi vladnega poseganja v spontano ekonomsko življenje. Glede na to vidim vlogo vlade predvsem v nadzorovanju hitrosti sprememb družbenoekonomskih pogojev. Pri tem gre lahko bodisi za upočasnjevanje ali pa za pospeševanje zaznanih teženj po ekonomskem napredku, odvisno pač od ocene praga družbene vzdržljivosti sprememb oziroma od ocene sposobnosti prilagajanja družbe, ne da bi ob tem prihajalo do nefunkcionalne rasti dohodkovne neenakosti, zaposlitvene negotovosti, nezaposlenosti ter s tem povezanih socialnih anomalij kot so obubožanost, ksenofobija, kriminal, prostitucija, droge, dojemljivost za politični ekstremizem in dogmatizem, zatekanje v verski fundamentalizem, itd.

Pomembnost upoštevanja možnosti nevzdržno velikega porasta socialnih anomalij se kaže predvsem v luči spoznanja, da prevelika prisotnost slednjih ne ogrožale stabilnosti posamezne družbe, pač pa lahko sprevrže celoten proces družbene probrazbe v odpiranju navzven iz načeloma pozitivne smeri ekonomskega napredka v degenerativno smer ksenofobičnega ekonomskega protekcionizma. Še več, iz občutka ogroženosti pred prevelikimi zahtevami po prilagajanju, se kaj rade porodijo različne oblike avtoritarnega populizma, ki družbeno nestabilnost – izzvano s strani nezadovoljstva ob spremenjenih ekonomskih pogojih prizadetih slojev prebivalstva – poskušajo preseči s preusmerjanjem pozornosti slednjih na zunanje, zgolj namišljene, sovražnike. Ko pa enkrat pride do te stopnje, da se vzroke za nezadovoljstvo množic in notranjo nestabilnost začne iskati v zunanjem sovražniku in ko so na stežaj odprta vrata ksenofobičnim in nacionalističnim idejam ter raznim ideologijam političnega fundamentalizma, potem ni več sile, ki bi z racionalnimi izračuni lahko dovolj veliko število ljudi prepričala v dolgoročno odliko liberalne mednarodne ekonomije in nesmiselnost vojaškega spopada.

"Laissez faire" ugovor politični intervenciji

Iz povedanega se zdi, da kolikor večja je dinamika globalne ekonomije, toliko bolj nujna je aktivna vloga države kot blažilca globalnih tržnih pritiskov na delavca. To pomeni, da bi država preko instituta transfernih sredstev morala zagotoviti, da bodo dohodki in koristi iz naslova mednarodne menjave v zadostni meri in na učinkovit način porazdeljeni tudi na tista prizvodna področja, ki so ob odpravi mednarodnih trgovinskih omejitev bila prisiljena v prestrukturiranje. Gre za delno nadomestilo, ki ne odpravlja vseh tržnih spodbud, jih pa poskuša deloma omiliti. Ob tem se izhaja iz predpostavke, da bodo neposredni stroški kompenzacije odtehtani s politično stabilnostjo oziroma z zmanjšanjem možnosti radikalne prekinitve pozitivno usmerjene ekonomske preobrazbe. Z drugimi besedami, gre za

namero, da se ohrani delovanje trga, ob tem pa se zavestno kontrolira in blaži tiste njegove učinke, ki ga utegnejo spodkopati.

Toda politično poseganje v spontano ekonomsko življenje na nacionalni ali pa na mednarodni ravni, čeprav s še tako neoporečnimi cilji kot je zagotavljanje določene stalnosti in splošne blaginje, ki naj bi bili jamstvo za mirne in prijateljske odnose med državami⁶, ne ostaja brez nevarnih pasti, ki v končni fazi lahko sprevržejo na začetku postavljen cilj v svoje lastno nasprotje.

Komentatorji, ki ne zavračajo trga, hkrati pa na osnovi zgornjih premislekov vidijo potrebo po političnem intervencionizmu v spontanost tržno pogojenega ekonomskega napredka, vse bolj poudarjajo, da je za učinkovito doseganje politično izbranih ciljev ob porastu internacionalizacije ekonomskih transakcij nujna mednarodna koordinacija nacionalnih ekonomskih politik. Hayek (1944/1991: 227-246) tovrstnim idejam očita, da le predstavljajo iz nacionalne na mednarodno raven osrednji problem protislovja med centralnim planiranjem in političnim intervencionizmom na eni strani ter svobodo spontanega ekonomskega življenja in učinkovitostjo na drugi strani.

Zagovarjanje omejenega državnega intervencionizma mora danes namreč upoštevati dva elementa. Prvič, dejstvo, da se svet vsak dan bolj sooča z medsebojno ekonomsko soodvisnostjo; kar pomeni, da je posamezni nacionalni intervencionizem v svoji uspešnosti vedno bolj omejen s spremenljivkami iz zunanega okolja, nad katerimi posamična država nima nadzora. Drugič, neusklajeno vodenje nacionalnih gospodarstev lahko pripelje do prehoda konkurenčnega "boja" iz ravni podjetje-podjetje, ki ga uravnava kakršenkoli zakon znotraj posameznih držav, na raven država-država, kjer razen šibkih režimskih vezi⁷ dejansko vlada sila močnejšega, ki kaj kmalu lahko pripelje ne samo do politike osiromašenja soseda in v končni fazi do padca svetovne blaginje, pač pa tudi do rožljanja orožja. Na podlagi teh dveh elementov se lahko izpelje sklep, da bo gospodarsko uravnavanje prostega trga lahko učinkovito le na mednarodni ravni, to je, če ga bo izvajala nekakšna nadnacionalna oblast, katere skupen cilj bi bila umirjena rast svetovne blaginje ob ohranjanju določene stalnosti oziroma zmernega toka družbeno vzdržljivih sprememb.

Toda problemi, ki ob poskusih zavestnega uravnavanja spontanih tržnih sil nastajajo na nacionalni ravni, bodo na mednarodni ravni najverjetneje dobili še večje razsežnosti. Če sledimo osrednji liberalni kritiki, se bo protislovje med planiranjem ekonomskega razvoja in svobodo le še poglobilo, saj bi se zaradi obsega planiranja samo povečale razlike med merili in vrednotami tistih, ki odločajo o političnem poseganju v spontan razvoj ekonomskega življenja in tistih, ki bi se morali uklanjati tem posegom.

⁶ Prav o tem npr. govori 55. člen Ustanovne listine Združenih narodov.

⁷ Najbolj običajna definicija režimov govori o spletu implicitnih ali eksplicitnih načel, norm, pravil in procesov odločanja, glede katerih se oblikujejo pričakovanja posameznih akterjev na določenem področju mednarodnih odnosov. Glej Krasner Stephen (1983:2): "International regimes". Cornell University Press, Ithaca, NY. Citirano v Little Richard (1997:235).

Kulturna različnost kot ovira za učinkovito politično intervencijo na globalni ravni

Kakršnokoli javno upravljanje ekonomske sfere gotovo predpostavlja nedvoumno definiran skupni in enotni cilj, na osnovi katerega lahko direktivno usmerjamo ekonomske dejavnosti. Takšne cilje pa je možno brez prisile^{*} postaviti in uveljaviti le ob soglasnem in neposrednem odločanju vseh prizadetih oziroma eventualno posredno v sistemu medsebojnega institucionalnega nadzora prek izvoljenih predstavnikov. Pri tem je potrebno poudariti, da slednji pristop pride v poštev le v primeru, če obstaja s strani vseh prizadetih prepoznan in priznan etični kod⁹, v katerem bi bile vse različne človekove vrednote in njegove preference postavljene na pravo mesto.

Takšnega etičnega koda, ki bi lahko upravičil enotni in skupni cilj ter sredstva potrebna za njegovo doseg, pa znotraj vedno bolj diferencirane, vrednotno individualizirane ter interesno raznolike (post)moderne družbe v normalnih okoliščinah najverjetneje ni, razen morda v skrajnem primeru eksistencialne ogroženosti celotnega prebivalstva, npr. vojna, naravne katastrofe itd. To pomeni, da javno upravljanje, ki presega nadzor nad spoštovanjem formalnih, v praksi potrjenih pravil obnašanja, oziroma kakršnokoli ciljno ali substancionalno usmerjeno diriganje samoustvarjajoče se družbene strukture neizbežno ustvarja razmere, ko smo prisiljeni strinjati se o veliko večjem številu stvari kot smo jih sicer vajeni.

Če je še možno brez prisile prepričati prebivalce kulturno razmeroma homogene dežele, da vidijo v reševanju "našega" železarstva ali pa "naše" tekstilne industrije in kmetijstva upravičen skupni cilj in da ni nič slabega v javnem zagotavljanju minimalne življenjske ravni vseh "naših" gospodinjstev – čeprav to zahteva osebno odpovedovanje posameznika –, saj naj bi se s tem doseglo pravičnejšo delitev bogastva in ustvarilo boljše življenjske pogoje, ki bi prispevali k zmanjšanju raznih družbenih anomalij, pa bi tovrstni poskusi naleteli na skorajda nepremostljive težave, če bi se jih poskušalo izpeljati na nekem nadnacionalnem nivoju, ki ne bi imel ustreznih skupnih moralnih temeljev ter zavesti o deljeni usodi, ki bi lahko upravičila ceno tako visoke stopnje družbene solidarnosti.

Ne gre torej le za institucionalni manko, največkrat poosebljen v odsotnosti nekega na globalni ravni neposredno izvoljenega parlamentarnega telesa, ki bi v svetu kompetitivnih nacionalnih držav lahko na demokratičen način pomiril raznolikost nacionalnih interesov. Parlament namreč razen prek instituta večinskega preglasovanja – ki v končni fazi pomeni določeno obliko prisilnega podrejanja – ne more prav nič pomagati, če ne obstajajo skupni cilji v zvezi s političnim nadzorom nad spontanostjo koordinacije svobodnih ekonomskih akterjev preko mehanizma tržnih cen. Še več, parlament s svojimi proceduralnimi pravili

^{*} Tu pomeni, da ti cilji niso v nasprotju z nikogaršnjimi namerami in da v nobenem pogledu ne rušijo siceršnje spontanosti posameznikovega odločanja znotraj pravne države.

⁹ Etični kod tu definiram kot jasno postavljeno hierarhijo vrednot in norm, ki zarisujejo institucionalno urejanje odnosov med posamezniki. Nedvoumno gre za norme in vrednote, ki padejo v politično sfero kulture, saj se vežejo predvsem na elemente družbene identitete ter solidarnosti; torej na tisti del kulture, ki je osnova vsaki politični skupnosti, katerega se posameznik zaveda in na podlagi katerega lahko zavestno uravnava svoja dejanja.

odločanja lahko celo poveča neenotnost glede ciljev in s tem nezmožnost načrtne urejanja stvari. Glavna ovira leži predvsem v nezmožnosti politične intervencije na mednarodni ravni, da bi za legitimizacijo ciljev ekonomskega planerja, lahko uporabila univerzalni etični kod – saj ta ostaja zaenkrat v veliki meri nezadostno operacionaliziran –, na podlagi katerega bi bile javne odločitve in z njimi povezano postavljanje družbenih prioritet moč opraviti pravično in v splošno zadovoljstvo.

Znotraj miselnih okvirov liberalne ekonomske misli zatorej zagrizeno zagovarjanje, da bi si mednarodna trgovinska pogajanja morala za cilj postaviti tudi sprejetje pravil o pravičnosti in poštenosti, in ne samo o liberalizaciji, ter grožnje, da na svetu ne bo nikoli pravega miru in stabilnosti, če pravila, ki naj bi določala trgovinske, valutne in investicijske tokove, ne bodo postavljena na način, ki bi pomenil začetek odprave velikega neravnotežja, ki ob deregulaciji trga nastaja med svetom bogatih in svetom revnih, pomeni le zatiskanje oči pred še večjimi težavami, ki bi sledile tem poskusom nadnacionalne regulacije trga. Vsi zagovorniki politične intervencije v tržne odnose – bodisi pristaši zunanjetrgovinskega protekcionizma ali pa t.i. razsvetljeni humanisti kozmopolitantskega okvira – namreč domnevajo, da bi bili prav oni sposobni vprašanje regulacije ekonomskega življenja na svetovni ravni opraviti pravično ter v splošno zadovoljstvo, po mirni poti ter brez prisile, ali pa vsaj da poznajo formulo, kako bi se to vprašanje dalo rešiti na ta način. Strogi liberalizem to odločno zavrača, saj potegne sklep, da je prisila nujna postavka načrtnega usmerjanja gospodarskega življenja ljudi z različnimi ideali in vrednotami; ob tem pa predpostavlja razmere, v katerih niti še tako vzvišeni, nesebični in idealistični nameni ne morejo preprečiti, da bi se nekoga ne prisililo delati to, za kar bi mnogi menili, da je skrajno nemoralno. Če iz tega premisleka sklepamo naprej, lahko ugotovimo, da bi bilo kakršnokoli vsebinsko reguliranje trga – ki nujno pomeni tudi dajanje prednosti enim na račun zapostavljanja preferenc vseh ostalih – v okviru kulturno ter vrednotno izredno heterogene globalne skupnosti možno le z vsiljevanjem določenega sistema norm, razvojnih meril in načina uporabe proizvodjalnih tvorcev, za katerega bi izbrana skupina globalnih gospodarskih načrtovalcev menila, da bi bil najboljši za vse. Gre torej za to, da bi se nasprotja med gospodarskimi interesi, kot jih danes spremljamo na ravni vsake posamezne države, najverjetneje pojavila samo še v hujši obliki, in sicer kot kolizija interesov različnih narodov.¹⁰

¹⁰ Kot primer vzemimo uzakonjenje minimalne plače za posamezna dela na svetovni ravni. Dejstvo, da se npr. indijski in slovenski tekstilni delavec borita za isti in na kratki rok nerastoč kos pogače, pomeni, da bi se z minimalno plačo sicer res zavarovalo slovenskega delavca pred cenejšo delovno silo iz tujine, a hkrati bi se indijski delavcu onemogočilo, da svojo primerjalno slabost – to je nižjo produktivnost – prebrodi tako, da začasno prejema nižjo plačo. Tovrstno netržno postavljanje minimalnih plač, bi za indijskega delavca v tem primeru pomenilo še večjo marginalizacijo, kot pa jo je sicer deležen ob vpetosti v mednarodne kapitalistične odnose. Z drugimi besedami, med tem ko bi varovali življenjsko raven "naših" delavcev oziroma tistih, do katerih bi čutili nekaj več, bi prikrajšali mnoge druge, ki bi bili še v veliko slabšem položaju, ali pa bi jim do neke mere celo odvzeli možnost, da bi si svoj položaj izboljšali. V našem primeru bi politična intervencija v svobodno delovanje trga na mednarodni ravni, ki bi jo zagovarjalo organizirano delo gospodarsko najrazvitejših držav, lahko izzvala torej le še večje nezadovoljstvo revnega juga do dežel razvitega severa.

Iz tovrstne liberalne kritike političnega intervencionizma v spontani ekonomski napredek se torej ponuja odgovor, da svobodni trg ni le nenadomestljivi mehanizem posredovanja informacij potrebnih za neprestano večanje učinkovitosti izrabe redkih virov in za doseganje optimalne stopnje družbenega zadovoljstva, pač pa tudi najučinkovitejši razsodnik med gospodarskimi interesi bodisi posameznikov bodisi večjih družbenih skupin kot celot. Vendar se ob tem ne sme pozabiti, da v postavljanju prednostnih nalog ter razdeljevanju stroškov in koristi ekonomskega napredka tako centralnoekonomsko planiranje kot tudi spontana koordinacija ekonomskih akterjev prek mehanizma tržnih cen ne prinašata enakih učinkov za vse dele prebivalstva. Avtorji, kot npr. Roger Tooze (1997:218), tako že naglašajo, da proces globalizacije in spremembe, ki mu sledijo, ter v ozadju stoječa neo-liberalistična ekonomska teorija, v osnovi dajejo prednost lastnikom kapitala oziroma tistim, ki imajo do njega dostop, in pa visoko izobraženi ali pa tehnološko izučeni delovni sili pred ostalimi z nizko izobrazbo in tistimi, ki so odvisni predvsem od prodaje lastne delovne sile. To sicer ne pomeni, da slednji nimajo od globalizacije nikakršnih koristi, poudarja pa, da v procesu globalizacije nekatere družbene skupine pridobijo več kot druge.

Vendar, če se vrnem k začetnemu premisleku, da za notranji socialni mir kot tudi za mir in varnost v mednarodnih odnosih ne zadostuje le usmeritev k učinkovitemu večanju družbene blaginje, pač pa tudi pravilno izbrana hitrost družbenih sprememb, ki spremljajo ta napredek, potem kljub vsem ostalim prednostim čim večje spontanosti ekonomskega življenja vsega le ne kaže prepustiti trgu, saj ta včasih ubere za določene družbene sloje preveč hitro in bolečo pot, kar posledično ob pojavu močnega odpora prizadetih lahko v celoti pretrga načeloma pozitivno usmeritev ekonomskega razvoja. Če torej ostajamo osveščeni vseh koristi svobodnega delovanja trga na mednarodni ravni ter upravičeno naglašanih pasti javne regulacije znotraj kulturno ter vrednotno izredno raznolike mednarodne skupnosti, pa hkrati zavračamo družbeno vzdržljivost absolutnega spoštovanja "laissez-faire" načela, ki vlogo države zoži na funkcije nočnega čuvaja, ki skrbi zgolj za spoštovanje v spontani praksi izoblikovanega in skozi institucionalno nadgradnjo kodificiranega družbenega reda. Verjamem torej, da na trenutni stopnji razvoja mednarodne skupnosti – predvsem kot globalne ekonomske integracije – načelo "laissez-faire" do določene mere lahko ohranja ravnovesje med družbenimi procesi ekonomskega napredka tako na nacionalni kot mednarodni ravni, vendar le do tedaj, dokler ne pride do prevelike dinamike prostega trga. Gre za hitrost prenašanja učinkov samovoljnega udejstvovanja globalnih ekonomskih akterjev na družbeno kohezivnost. Do neke mere le-ta namreč temelji ravno na ustaljenosti vzorcev družbenih odnosov ter norm. In če je podvržena preveliki hitrosti sprememb, potem na določeni stopnji lahko rezultira v politični in kulturni kaos, ki ga po mojem mnenju sam "nočni čuvaj" ne more več pomiriti. Kje torej iskati alternative?

Regionalizacija kot na mednarodni ravni trenutno edina uresničljiva politična intervencija v tržno spontanost

Kot sem že nakazal, se problem politične regulacije trga na mednarodni ravni stopnjuje. Osrednji vzrok tega stopnjevanja se kaže v odsotnosti dovolj operacionaliziranega globalnega etičnega koda, ki bi strogo načelo ekonomske učinkovitosti v času socialno nevzdržljivega razmerja med hitrostjo sprememb ekonomskih pogojev in hitrostjo zahtevanega prilagajanja lahko brez večje uporabe prisile nadomestil z načelom socialne pravičnosti. S tem smo ponovno zadeli ob razpravo o (de)evoluciji normativnega značaja globalne mednarodne skupnosti. Ta razprava se nanaša predvsem na (ne)obstoj širše zavesti o solidarnosti¹¹ med vsemi prebivalci tega planeta, ki bi lahko presegla kulturno različno dožemanje spornega koncepta socialne pravičnosti. Čeprav na to temo obstaja več različnih teoretičnih izhodišč¹², bom na tem mestu izhajal iz naslednjega Parekhovega premisleka: posamezniki so sicer res izoblikovani skozi svoje družbene identitete, vendar pa je vsem skupna sposobnost kritične refleksije lastne moralne identitete, kar jim omogoča tudi prevzem novih širših moralnih identitet. Gre za solidarnostni potencial vsakega posameznika, "ki je njemu kot človeškemu bitju lasten in ki je sestavni del tistega, kar ga naredi za človeka".¹³ Naj opozorim, da govorimo le o potencialu, ki pa lahko ostaja latenten. Pri tem se postavlja vprašanje, kaj pa lahko vpliva na uresničitev tega potenciala.

Ker se identiteta oblikuje skozi socialno interakcijo, zagovarjam tezo, da globalizacija kot proces vedno večje medsebojne povezanosti med družbami – in sicer na način, da dogodki na enem delu sveta nosijo tako vedno bolj obširne (ekstenzivne) im globlje (intenzivne) posledice za ljudi in družbe daleč stran, ki niso neposredno prispevali k tem dogodkom – gotovo lahko pomembno vpliva na njena oblikovanja. Pri tem izhajam iz predpostavke, da je mednarodna ekonomija tako glavni smoter sil globalizacije kot tudi prevladujoči način, skozi katerega je globalizacija posredovana po vsem svetu.¹⁴ S tem seveda ne mislim, da proučevanje oblik proizvodnje, menjave in potrošnje blaga lahko razloži vse – ravno tako pomembni elementi pri proučevanju razvoja identitet so npr. tudi geografska bližina, skupne zgodovinske izkušnje, usmerjenost elit itd –, vendar pa sodim, da

¹¹ Klasično opredelitev pojma družbena solidarnost je v okviru sociologije podal Durkheim (1967). Po njegovem je družbena solidarnost izrazito moralni pojav, skozi katerega se izraža splošni porast človečnosti (človekoljubnosti). Temelj solidarnosti je kolektivna zavest, ki pa se menja z razvojem delitve dela.

¹² Znotraj razprave o normativnem značaju globalne mednarodne skupnosti izstopata predvsem dve šoli. Tako imenovani esencialisti zagovarjajo obstoj ahistorične in nadkulturne zavesti o medčloveški solidarnosti, medtem ko ne-esencialisti izhajajoč iz predpostavke o družbeni konstrukciji človeške narave zavračajo obstoj od zgodovinske in kulturne izkušnje neodvisnega bistva človeške narave (Wheeler, 1997:5–25). V prvem argumentu najdemo močno oporo etičnemu univerzalizmu oziroma kozmopolizmu, medtem ko drugi, t.i. komunitarni pristop, zagovarja obstoj pluralne mednarodne skupnosti.

¹³ Glej Parekh, Bhikhu (1993): "Beyond Humanitarian Intervention"; v: H.Cullen, D. Kritsiotis in N. Wheeler (ur.): *Politics and Law of Former Yugoslavia*. European Union Research Unit, University of Hull, str. 11–26. Citirano v Wheeler (1997:11).

¹⁴ Kot to ugotavlja Toose (1997:214), so namreč ravno nove oblike produkcije, investiranja, financ in trgovine tisti glavni elementi, ki pogojujejo globalizacijo in ji dajejo prevladujoči ton, hkrati pa so ti isti ekonomski odnosi prvi, ki se odzovejo na pojav sprememb v globalizirajočem se svetu.

se nobena resnejša analiza globalizacije oziroma spreminjanja odnosov socialne interakcije bodisi na transnacionalnem¹⁵ ali na mednarodnem nivoju ne more izogniti dogajanju znotraj ekonomske sfere. Podrobnejša analiza ekonomskih dimenzij globalizacijskih teženj pa nam razkrije, da bi bilo v večini primerov pravzaprav bolj ustrezno govoriti predvsem o pospešeni regionalizaciji znotraj relativno mnogo bolj počasnega procesa globalizacije.¹⁶

Najbolj izstopajoč, čeprav ne osamljen primer, je ekonomska integracija velikega dela Evrope.¹⁷ To integracijo v določeni meri spremlja tudi politična nadgradnja, katere začetke lahko iščemo v povojnem prepričanju, da je le koordiniran ekonomski razvoj lahko porok socialnega miru ter mednarodne politične stabilnosti v zahodni Evropi. Danes pa se te vedno bolj razbohotene, čeprav tudi vedno bolj demokratizirane politične institucije evropskih integracij, srečujejo s problemom pomanjkanja vsem skupne identitete, ki bi pred državljani Evropske unije lahko moralno legitimirala velike finačne transfere. Ti finančni transferi ne pomenijo v končni fazi nič drugega kot ravno s strani politične intervencije promovirano ublažitev posledic strukturnega prilagajanja, ki ga terja premik v smeri vedno večje ekonomske integracije; in sicer v korist prizadetim in na račun tistih, ki v tej integraciji relativno bolje uspevajo. Vendar bi bilo napačno govoriti, da v teh pedesetih letih v tem delu Evrope ni prišlo do občutnih sprememb identitet, do spreminjanja zavesti o skupni pripadnosti in deljeni usodi ljudi. Če si npr. Hayek (1991/1944:320) ob koncu druge svetovne vojne sploh ni mogel predstavljati skupnega ideala, "za katerega bi se bil na primer norveški ribič pripravljen odpovedati možnosti gospodarskega napredka zato, da bi s tem pomagal svojemu portugalskemu kolegu, da bi bil nizozemski delavec pripravljen odšteti več denarja za svoje kolo zato, ker bo s tem pomagal coventryjskemu mehaniku, ali da bi francoski kmet plačeval višje davke, da bi s tem pospešil industrializacijo Italije", pa se sprašujem, če danes, morda sicer v nekoliko drugačnih kombinacijah držav in gospodarskih sektorjev, nismo priča prav temu pojavu. Stvari seveda še zdaleč ne potekajo brez velikih negotovanj, tako tistih, ki imajo občutek, da so dobili premalo nadomestil, kot tistih, ki za blažitev posledic ekonomske integracije plačujejo najvišji davek; pa vendar gospodarski napredek teče naprej ob relativnem

¹⁵ Transnacionalni prostor bi lahko definirali kot področje odvijanja transnacionalne interakcije. Slednjo pa sta Koehane in Nye, kot urednika tematske številke revije International Organisations (25, 1971 Summer) naslovljene "Transnacionalni odnosi in svetovna politika", opredelila kot "čezmejno gibanje materialnih ali nematerialnih stvari, kjer vsaj eden od prisotnih akterjev ni vladni uslužbenec ali uslužbenec mednarodne vladne organizacije" (1971:332 v Bennett, 1991:266).

¹⁶ Geografska razpršenost mednarodne trgovine je ena od pomembnih postavk globalizacije. Vendar če podrobneje analiziramo razpoložljive podatke, lahko ugotovimo, da že tako prevladujoča trgovina med razvitim severom pravzaprav skriva geografsko izredno koncentrirano znotrajregijsko blagovno menjavo, ki je v mnogočem pogojena z zgodovinsko bližino držav (Weiss, 1998:172). Podatki namreč kažejo, da je izvoz znotraj Severne Amerike, Azije in Evrope narastel iz 31% celotnega svetovnega izvoza v letu 1980 na 43% v letu 1992 (Stallings in Streeck, 1995:73 v Weiss, 1998:177). Na splošno bi lahko rekli, da bo nadaljevanje tega trenda pomenilo prevlado znotrajregijske menjave nad medregijskimi trgovinskimi tokovi.

¹⁷ Trgovina med državami Evropske unije predstavlja okoli 62% celotnega izvoza teh držav (Weiss, 1998:176).

socialnem ter mednarodnopolitičnem miru. Na prostoru evropskih integracij od druge svetovne vojne dalje ni bilo večjih socialnih nemirov, ki bi se jih poskušalo preusmeriti v zunanje politični konflikt.

Ob tem se postavlja naslednje vprašanje, ki zadeva širšo mednarodno ureditev odnosov med državami: če pretežno regionalna ekonomska integracija lahko v postopnem večanju medsebojnih interakcij najde zadostne skupne moralne temelje za legitimizacijo politične intervencije na mednarodni ravni v spontani razvoj ekonomskega življenja, ali se ta trend lahko v nedogled nadaljuje tudi na globalni ravni ali pa vsakokratno širjenje moralnih identitet za svojo konsolidacijo nujno potrebuje prepoznavanje v obstoju "tujega". Če je odgovor, da vsakokratno širjenje moralnih identitet potrebuje prepoznavanje v obstoju "tujega", potem to pomeni, da regionalno ekonomskopolitično povezovanje in z njim povezano reguliranje občutljivega ravnovesja med hitrostjo sprememb ekonomskih pogojev in hitrostjo zahtevanega prilagajanja, ne bo moglo preiti na globalno raven, razen če Zemljani nekoč ne bodo vzpostavili intenzivnih stikov tudi z Nezemljani.

Ker sem že na začetku postavil trditev, da je vsaka družbena identiteta lahko le toliko stara kot njena antiidentiteta, nadaljujem s sklepom, da se zdi razvoj ekonomskopolitične integracije na svetovni ravni zelo malo verjeten pojav. Verjamem, da je proces regionalnega ekonomskega združevanja in ustanavljanja ustreznih političnih institucij sposobnih za upravljanje stranskih posledic liberalizirajočega notranjega trga veliko bolj uresničljiv – čeprav še zdaleč ne lahek projekt – znotraj dežel, ki so na podoben stopnji družbenoekonomskega razvoja, ki jih družijo relativna bližina, skupne zgodovinske izkušnje in kjer veljajo podobne temeljne vrednote ter vizija prihodnjega življenja. Tovrstne ekonomskopolitične integracije zasidrane znotraj relativno homogenega civilizacijskega prostora bi namreč lahko veliko lažje gojile socialno vzdržljivejši ekonomski razvoj; to je, specifično formo kapitalizma, temelječega na različnih odnosih med državo, kapitalom in delom ter zaznamovanega z različnimi modeli produkcije in managementa. Z drugimi besedami, regionalni sistemi se zdijo dovolj majhni za doseganje določene socialne skladnosti in hkrati dovolj veliki, da preusmeritev ekonomskega razvoja od globalne k regionalni strategiji oziroma k relativni regionalni samozadostnosti ne bi pomenila prevelikih oportunitetnih stroškov. Če moje domneve držijo, potem bi jih lahko prenesli na izsledke znanega politologa John Herza, ki pravi, da "je v vsej zgodovini bilo vedno tako, da se je enota, ki je ljudem zagotavljala zaščito in varnost [ter zadostno blaginjo oziroma možnosti za ekonomski napredek, op. M. K.], nagibala k temu, da postane osnovna politična enota".¹⁸

Res je, da prevlada regionalnih tendenc nasproti silam globalizacije poleg nakazanih prednosti vodi tudi v možnost poglobljanja razlik med "nami" in "drugimi". To poglobljanje razlik pa lahko v prihodnosti postane pomemben element bodisi pri poskusih zavestnega urejanja odnosov med posameznimi regionalnimi sistemi bodisi pri prepuščanju teh odnosov spontanemu ekonomskemu razvoju in njemu sledečim nezaželenim posledicam. Čeprav nas na začetku predstavljena

¹⁸ Glej John Herz (1957): "Rise and demise of the Territorial State", *World Politics*, 9, str. 473–493; kakor tudi Herzovo novo mnenje o tem: "The Territorial State Revisited – Reflection on the Future of the Nation State", *Polity* 1 (1968), str. 11–34. Citirano v Russett in Starr (1992:58).

dognanja kulturne antropologije prepričujejo, da družbena identiteta ne more obstajati brez prepoznavanja v ogledalu svoje antiidentitete, ne izključujem možnosti preseganja tega sicer uveljavljenega pojava. To pomeni, da na eni strani tvorjenje posameznih regionalnih identitet in na drugi izoblikovanje čuta za globalno solidarnost nista nujno dva izključujoča procesa, ki bosta prej ali slej trčila drug ob drugega. Nasprotno, v tem primeru bi preseganje uveljavljenih identitet nacionalnega značaja in njihova vzpostavitev na ravni širših mednarodnih regijskih povezav pomenila le prvi korak k prepoznavanju globalne pripadnosti. To bi bilo idealno, saj bi stremljenje k oblikovanju močne globalne identitete, njej ustreznega in dovolj jasno izoblikovanega globalnega etičnega koda ter ustrezne organizacijskopolične nadgradnje gotovo zmanjšalo nevarnost potencialnega političnega grupiranja na prijatelje in na sovražnike.

Vendar, še bolj kot znotraj kulturno relativno homogenih regionalnih mednarodnih integracij, se je potrebno zavedati izredne delikatnosti oblikovanja politične nadgradnje, ki bi zajela ves kulturno izredno raznoliki svet in katere cilj bi bil zavestni nadzor nad silami povpraševanja in ponudbe globalnega trga. Prostor njenega delovanja bi nujno moral biti omejen zgolj na blaženje ekonomskih pritiskov, in sicer samo tistih, za stroške katerih bi lahko našli ustrezno legitimnost v globalnem etičnem kodu. Tovrstna omejitev je več kot le nujna. Ne sme se namreč pozabiti, da kakršnakoli politična intervencija v svobodno ekonomsko življenje pluje v nevarnih vodah med Scilo in Karibdo. Paziti je treba, da s tem, ko na eni strani iz navedenih razlogov zavračamo možnost, da bi brezosebne in večkrat na videz iracionalne sile spontanega svetovnega povpraševanja in ponudbe v obliki idealnega ekonomskega ravnotežja lahko (po)iskale najboljšo rešitev urejanja družbenih odnosov, po drugi strani ne polagamo svoje svobode in s tem možnosti lastne rešitve, skladne z našimi specifičnimi predstavami, v roke doslednega ekonomskega planerja, ki bo v svojih še tako idealističnih planih v očeh mnogih postal neizprosni tiran. Ali se je torej na globalni ravni možno izogniti pastem Scile in Karibde ter poiskati pravo pot, ki ne bo vodila ne v socialni kaos, ne v totalitarizem, hkrati pa uspela zagotoviti družbeno sprejemljiv in hoteni ekonomski napredek? Za zdaj, ob obstoječi kulturni raznolikosti ter velikem razvoju ekonomskega prepada med posameznimi deli sveta, je odgovor prej negativen kot pozitiven. Bistveno pa se ob tem zdi, da racionalno deducirana, a praktično izredno težko uresničljiva potreba po globalni politični organiziranosti, ki bi zagotovila vpetost svetovnega trga v družbo, ne bi smela pomeniti ovire za tesnejše povezovanje držav znotraj posameznih regij, ki jih že družijo skupno družbenozgodovinsko okolje ter dovolj podobno kulturnocivilizacijsko izročilo. Slednja namreč tvorita relativno trdno podlago za nadaljnji razvoj enotnih meril javnega urejanja ekonomskega življenja.

Sklep

Če kulturo v družboslovni analizi jemljemo kot sinonim za obstoj in oblikovanje kolektivnih identitet – da torej kot spremenljivo jemljemo le politično vse-

bino termina kulture –, potem kultura na določenem področju mednarodnih odnosov gotovo lahko pomaga postaviti objektivni razlagalni okvir, saj s tem izgubi svoj vseobsežen značaj in omogoča ločevanje vzrokov od posledic.

Osredotočil sem se na opazovanje vloge kulture znotraj prostora prepletanja ekonomije in politike; kot raven analize pa sem izbral predvsem mednarodno raven. Ta pristop me je pripeljal do zaključkov, da kultura lahko igra pomembno vlogo pri političnem iskanju odgovorov na družbeno nezaželeno posledice spontanega ekonomskega udejstvovanja oziroma v tržno deregulacijo in mednarodno liberalizacijo usmerjenega ekonomskega napredka. Če mednarodna liberalizacija s pospeševanjem medsebojnih stikov pelje v širjenje kolektivnih identitet in s tem skupnega etičnega koda, potem to pomeni večji manevrski prostor za politično intervencijo v tržno narekovano ekonomsko udejstvovanje na mednarodni ravni. Če pa mednarodna ekonomska liberalizacija močno prehitava hkratno prepoznavanje širše kulturne pripadnosti, potem je skorajda izključena možnost politične intervencije, ki ne bi predstavljala etnocentrične tiranije.

Popolna odsotnost kakršnegakoli javnega nadzora nad hitrostjo vrtenja globalne ekonomije oziroma nad razmerjem med hitrostjo sprememb ekonomskih pogojev in hitrostjo zahtevanega prilagajanja pa se zdi, ob možnem posledičnem izbruhu nenadzorovanih družbenih anomalij, usodno povezana z neredko politično eksploatacijo obstoja kulturnih razlik po znanem ključu iskanja grešnega kozla zunaj lastnega kulturnega občestva. Pri iskanju krivca za domnevno "nepravično" spremenjeni socialnoekonomski ploščaj gre predvsem za nevarnost, da se stvari, ki po svojem bistvu zadevajo politično vsebino kulture, začne prikazovati kot posledico kulturnih razlik samih po sebi.¹⁹ Ker so slednje kot del nepolitične sfere kulture del nezavednega in iracionalnega, se potegne sklep, da so vsa iz njih izhajajoča nasprotovanja nepremostljiva in razumsko nerešljiva; to pa kmalu lahko postane predmet opravičevanja opustitve reševanja nasprotij prek sodelovanja in posledično dajanja prednosti permanentni konfliktni poziciji ter vojaškemu merjenju moči.

Vendar tovrstni "čisti kulturni argument" temelji na zmoti. Prvič, ker zgolj nepolitičen del kulture zamenjuje za kulturo samo. Drugič, ker kulturne razlike same po sebi, ki se jih ne zavedamo in niso del političnega, ne morejo pripeljati do grupiranja na prijatelje in sovražnike. Slednje se vzpostavi šele, ko kriterij nasprotja ni več čisto religiozen ali moralen, temveč političen; to je interesno in zatoorej razumsko motiviran.

To, da "čisti kulturni argument" ne vzdrži neke logične preverbe, pa mu še zdaleč ne jemlje izredno močnega ideološkega potenciala, saj je njegova struktura ravno zaradi širokega pomena kulture in terminološke nedodelanosti izredno prilagodljiva in tako lahko uporabljiva za legitimizacijo trenutnih tako notranje kot

¹⁹ Kot izstopajoči in najbolj odmeven primer tovrstnega "kulturalizma" ali "čistega kulturnega argumenta" se največkrat navaja in interpretira Huntingtonovo tezo o trku civilizacij, kjer avtor postavi svojo osrednjo hipotezo, da "temeljni izvori konfliktov v tem novem svetu ne bodo primarno niti ideološke niti ekonomske [racionalne, op. M.K.] narave. Velike ločnice med človeštvom in prevladujočimi viri navedenih bodo temeljile na trku različnih kultur [na iracionalnem in nezavednem, op. M.K.]" (Huntington, 1993:22).

zunanjepolitičnih dejanj, hkrati pa izredno privlačna na eni strani za grešnih kozlov željne oči širokih ljudskih množic ter na drugi za publicitete željnih politikov.

Odnosi med subjekti mednarodnih odnosov po razpustu ideološko razklanelega bipolarnega sveta ne morejo temeljiti na nezavednih, nepolitičnih oziroma čisto kulturno pogojenih vrednotah in prepričanjih. Konflikti zaradi same kulturne različnosti, ki ne bi bila hkrati tudi že politična, niso temeljna grožnja prihodnjemu miru in varnosti. Nevarnost vidim v kategoričnem zavračanju potrebe po politični intervenciji tudi v času, ko hitrost spreminjanja ekonomskih pogojev preseže hitrost družbene sposobnosti prilagajanja oziroma, ko spontani ekonomski napredek prestopi prag družbene vzdržljivosti sprememb. Zavračam argumentacijo, da kakršnokoli iskanje srednje, t.i. tretje poti med čistim ekonomskim liberalizmom in planskim vodenjem gospodarstva nujno vodi v tretji svet. Nasprotno, le iskanje tovrstne tretje poti nas lahko reši pred politično nestabilnostjo – in njej največkrat sledečo tiranijo ter vsesplošnim uboštvom radikalno prekinjenega ekonomskega napredka – ki je tako značilna za tretji svet, kjer so ljudje ravno zaradi hudih pritiskov strukturnega prilagajanja, ekonomke tranzicije ter posledične negotovosti socialnega položaja velikokrat pripravljeni prisluhniti simbolni kompenzaciji, ki se utelesi najprej v ksenofobiji, nato pa v nacionalističnih in genocidnih pogromih, ki kaj zlahka prestopijo meje nacionalnih držav. Temeljna grožnja zatorej leži v ideologizaciji "čisto kulturnega argumenta" oziroma v politično premišljeni eksploataciji kulturnih razlik samih po sebi za maskiranje notranjih socialnopolitičnih napetosti, ki se lahko pojavijo ob popolnem prepuščanju usode milijonov ljudi silam spontanega, v globalne tržne mehanizme postavljenega ekonomskega napredka.

LITERATURA

- Barber, Benjamin (1995): *Jihad vs. McWorld: How the Planet is Both Falling Apart and Coming Together and What This Means for Democracy*. Times Books, New York.
- Bennett, A. LeRoy (1991): *International Organizations: Principles and Issues*, sixth edition. Prentice Hall, New Jersey.
- Geertz, Clifford (1973): "The interpretation of cultures", Basic books, New York.
- Hayek, F. August (1991/1943): *Pot v hlapčevstvo*. Državna založba Slovenije, Ljubljana.
- Huntington, P. Samuel (1993): "The Clash of Civilizations?". *Foreign Affairs*, Vol. 72, No.3, str. 22–49.
- Južnič, Stane (1993): *Identiteta*. FDV, Ljubljana.
- Kirn, Marko (1997): "Senčne strani globalizacije: Globalna ekonomija kot medij možnih med-civilizacijskih konfliktov". *Teorija in praksa*, let. 34, št. 3, str. 454–465.
- Lévi-Strauss, Claude (1994): "Rasa in zgodovina / Totemizem danes", Ljubljana: ISH – inštitut za humanistične vede.
- Little, Richard (1997): "International Regimes"; v: Baylis, John in Smith, Steve (ur.): *The Globalization of World politics: An Introduction to International Relations*. Oxford University Press Inc., New York, str. 231–247.

- Murden, Simon (1997): "Cultural Conflict in Interantional Relations: The West and Islam"; v: Baylis, John in Smith, Steve (ur.): *The Globalization of World politics: An Introduction to International Relations*. Oxford University Press Inc., New York, str. 374-389.
- Polanyi, Karel (1968/1944): *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of our Time*. Beacon Press, Boston.
- Russett, Bruce in Starr, Harvey (1992): *World Politics: The Manu for Choice*, 4th ed. W. H. Freeman and Company, New York.
- Smith, Steve in Baylis, John (1997): "Introduction"; v: Baylis, John in Smith, Steve (ur.): *The Globalization of World politics: An Introduction to International Relations*. Oxford University Press Inc., New York, str. 1-11.
- Tooze, Roger (1997): "International Political Economy in an Age of Globalization"; v: Baylis, John in Smith, Steve (ur.): *The Globalization of World politics: An Introduction to International Relations*. Oxford University Press Inc., New York, str. 212-230.
- Weiss, Linda (1998): *The Myth of the Powerless State: Governing the Economy in a Global Era*. Polity Press, Cambridge.
- Wheeler, J. Nicholas (1997): "Agency, Humanitarianism and Intervention"; v: Parekh, Bhikhu (ur.): *The Dilemmas of Humanitarian Intervention*. *International Political Science Review*, Vol. 18, No. 1, str. 9-25.

POGLEDI NA PREPREČEVANJE KRIMINALITETE
V POZNO MODERNIH DRUŽBAH

Povzetek. *Avtor v prispevku predstavlja novejša pogleda na preprečevanje kriminalitete in dileme v zvezi z njo. Ob tem tudi razmišlja o razsežnostih in pojmovanju kriminalne prevencije ter predstavlja mesto in pomen kriminalne prevencije, vlogo države in politike pri razumevanju preprečevanja kriminalitete. Poleg tega avtor razpravlja še o preprečevanju kriminalitete kot novi paradigmi v družbenem nadzorstvu in ozadju kriminalno preventivne dejavnosti ter predstavi nekatere poskuse klasifikacije kriminalne prevencije.*

Ključne besede: *kriminaliteta, preprečevanje, post moderna, družbeno nadzorstvo, preprečevanje kriminalitete.*

Uvod

Preprečevanje kriminalitete je profesionalno področje, ki veliko obeta v prihodnosti in predstavlja velik izziv za praktike, raziskovalce in snovalce različnih politik (Ekblom, 1996).

Hughes (1998) navaja trditev Stranke naravnega prava na evropskih volitvah leta 1995, ki zagovarja vpliv vadbe Maharishi transcendentalne meditacije in jogijskih veščin, ki naj bi vplivale na zmanjšanje stresa med ljudmi, spodbujanje reda in na kolektivno zavest v Evropi. Zagotavljajo znatno zmanjšanje kriminalitete, če se bodo ljudje ukvarjali s to dejavnostjo, saj angleški primer priča o znatnem zmanjšanju kriminalitete v Merseysideu v Liverpoolu od leta 1988, ko se je trend kriminalitete tam, v primerjavi z nacionalnim, zmanjšal za 60 odstotkov. V tistem okolišju so namreč zelo dejavni jogiji, ki učijo Liverpoolčane soočanja s stresom in meditiranja.

Naslednja misel je rahlo komična, pa vendar spominja na preprečevanje nečesa, na kar pravzaprav nimamo neposrednega vpliva. To je kratka zgodba o mladeniču, ki gre po ulici v zaščitni obleki in z veliko palico maha okoli sebe, ob tem pa vpije: "Pojdite stran, pojdite stran!" Takrat ga ustavijo policisti in ga vprašajo, kaj počne. Mladenič pa jim odgovori, da izvaja gibe, ki odganjajo tigre. Policist je bil rahlo zmeden, popraskal se je po glavi in dejal mladeniču: "Toda gospod, saj tukaj že dolgo ni bilo tigrov". In mladenič mu odgovori: "Vidite, že deluje."

¹ Dr. Gorazd Meško, docent za kriminologijo, Visoka policijsko-varnostna šola, Ljubljana.

Skoraj nemogoče je ignorirati ugotovitve o preprečevanju kriminalitete v zahodnem svetu oz. t.i. kriminalnopreventivni industriji. Za zagovornike "novega preprečevanja kriminalitete" (angl. new crime prevention) je ta ideja povezana z dejavnostmi in časom, ki šele prihaja. Preprečevanje kriminalitete bo dalo delo akademskim raziskovalcem, različnim poslovnim svetovalcem, ocenjevalcem, politikom, snovalcem prakse, profesionalcem, medijem, pa tudi vojski prostovoljcev ter odgovornih in dejavnih državljanov. Nekoliko bolj trezni ali bolje rečeno, skeptični ocenjevalci razmer, pa ugotavljajo, da je preprečevanje kriminalitete cilj korekcijske ideologije, ki se bolj kot s čim drugim ukvarja z nadzorovanjem kriminalitete. Novejše ugotovitve kažejo, da je treba preprečevanje kriminalitete ločiti od kazenskega pravosodja² in jo pojmovati širše kot le onesposabljanje storilcev kaznivih dejanj ter zapiranje v zapore.

Dandanes strokovnjaki razmišljajo o pretirano obetajočih izjavah glede različnih kriminalno preventivnih pobud, akcij, programov ipd. To seveda lahko povežemo s primerom jogijev iz Liverpoola ter zanemarjanjem drugih dejavnikov, na katere smo, ob zaslepitvi z "reklamo", pozabili in pripisali spremembe pravim akterjem. Prav tako takšne učinke ponazarjajo primeri pozivov nekaterih ministrov za notranje zadeve v Veliki Britaniji, ki so spodbujali državljane, da hodijo zvečer ven, da bi se "borili" proti kriminalu. O tem priča tudi kratka komična zgodba v uvodu predstavitve o mladeniču, ki je preganjal tigre, ki jih v tistem kraju ni bilo in jih tam verjetno nikoli ne bo.

Hughes (1998) kritično ugotavlja, da je preprečevanje kriminalitete področje, ki je segregirano in marginalizirano v družboslovju. To pa zaradi tega, ker sta v ospredju dve vprašanji in sicer: "Kaj deluje in kako naj to merimo?" Gre pravzaprav za neke vrste obsedenosti z iskanjem odgovorov na ti vprašanji.

Vprašanje o tem, kaj "deluje", se navezuje na naraščajočo kriminalno preventivno industrijo in prizadevanja vlad za zmanjševanje kriminalitete ter njihovo razumevanje prizadevanj za preprečevanje kriminalitete. Ali naj glede na to dajejo prednost multiagencijskemu, situacijskemu, socialnemu pristopu ali partnerstvu pri prizadevanjih proti kriminaliteti in ali prizadevanje za preprečevanje kriminalitete spada med dejavnosti, ki jih spodbuja in nadzira izključno policija?

Večina literature o preprečevanju kriminalitete je "tehnicistične" in "administrativne" narave, kar se je pokazalo kot problematično predvsem v angleški praksi v sedemdesetih letih, ko je bilo to značilno tudi za angleško kriminalno preventivno prakso, ki se je kasneje pokazala kot zgrešena, znanstveno neutemeljena in izključno politiki služеща ob neupoštevanju možnih negativnih in nezaželenih posledic različnih ukrepov.³

Pomembni vprašanji sta: "Kakšna je zveza med preprečevanjem kriminalitete z vzdrževanjem, spreminjanjem družbenega reda? Zakaj lahko najdemo različne

² Kazensko pravosodje v tem kontekstu je pojmovano kot je to v ameriški in angleški praksi, kjer storilca kaznivega dejanja obravnavajo kot subjekt dela naslednjih institucij: policije, sodišč in zaporov, ki so "nerazdružljiv (procesni) okvir" obravnave storilcev kaznivih dejanj.

³ Administrativna kriminologija je značilna za prakso angleškega notranjega ministrstva (Home Office) od leta 1970 dalje. Glede na kritike levih realistov, ji je mogoče očitati "znanstveno podporo" tistim, ki so na oblasti z uresničevanjem različnih kriminalno preventivnih idej in tehničnega ocenjevanja le-tih.

strategije preprečevanja kriminalitete na različnih krajih v različnih časovnih obdobjih?"

Hughes (1998) poglobljeno predstavlja Beckove (1992) pojme kot so: "družba tveganja"⁵ pozna moderna,⁶ povračilni vigilantizem, rehabilitacija idr. in pri tem opozarja, da je poseben problem nejasno pojmovanje kriminalne prevencije v okviru sodobne kriminologije. Poleg tega prevladuje pragmatizem v diskurzih⁷ o kriminaliteti in njenem obvladovanju. Avtor predlaga reakcijo proti tradicionalni kaznovalni politiki, za katero je značilno strogo kaznovanje ter usmeritev izključno v onemogočanje storilcev kaznivih dejanj. V svojem delu opravi tudi zgodovinski pregled poskusov preprečevanja kriminalitete in se postavi v okvir (zgodnje) klasicistične⁸ in pozitivistične⁹ šole. Filozofije, ki jih pisec predstavi, so: situacijska, multiagencijska in skupnostna. Situacijsko preprečevanje kriminalitete vsebuje ukrepe za nadziranje in zmanjševanje možnosti za storitev kaznivih dejanj, te ukrepe pa povezuje z neoliberalističnimi prizadevanji za zaščito kapitala in dobička. Managerski¹⁰ ali multiagencijski pristop k preprečevanju kriminalitete označujejo prizadevanja vplivnih oz. ključnih oseb v skupnosti, organizacijah in državnih službah za sodelovanje in varnost v skupnostih. V tem primeru govorimo o situacijskih in socialnih intervencijah, ki imajo progresivne in regresivne učinke.¹¹ V skupnostnem preprečevanju kriminalitete spoznamo konservativne in danes prevladujoče klice k moralnim skupnostim. To pomeni klic h konservativno organiziranim skupnostim in nostalgичno vračanje k moralno avtoritarnim oblikam vzgoje, ki pa niso samo posledica nestanovitnosti in nepredvidljivosti v poznem modernem obdobju. Kritično razmišlja o levem pluralizmu, socialni demokraciji in abolicionističnih prizadevanjih. Posledica konservativnih in naprednih diskur-

⁵ Družba tveganja se pojavi v dobi pozne moderne, ko je negotovost vse večja tako na področju industrije kot razredne družbe, znanosti idr. Pojavlja se vse več globalnih, lokalnih in individualnih tveganj, ki so opredeljena kot verjetnost fizičnega poškodovanja zaradi tehnološkega in drugih procesov. Prevladujoča kultura je obsedena s strahovi pred tveganjem in iskanjem varnosti. Več o tem glej tudi v Furedijevem delu (1998), *Culture of Fear - Risk-taking and the morality of low expectation*, Cassell, London.

⁶ Pojavi se v socioloških razpravah o večjih družbenih spremembah v poznem 20. stoletju. V delu Giddensa (1990) je mogoče razbrati razmišljanja o novih oblikah zaupanja, tveganja, kritične miselnosti in upadanja slepega zaupanja različnim "strokovnjakom". Vsebuje tudi tezo o posledicah procesov globalizacije družbenih odnosov.

⁷ Diskurz lahko pojmuje kot razlago, kako naj znanje organiziramo na specifične načine. Diskurz se nanaša na institucionalizacijo znanja za izvajanje kriminalno preventivne prakse. Diskurzi o kriminalni prevenciji govorijo o razmerjih moči, položajih ter določajo, kaj je problem, in kaj bi glede tega bilo mogoče storiti. Diskurz je torej razprava, ki se opira na razumsko, logično razčlenjevanje.

⁸ Klasicizem je kriminološka šola, ki pojmuje kriminalnost in administriranje kazenskega pravosodja skozi načela razumnosti, izbire, zastraševanja in preventivne moči kaznovanja.

⁹ Pozitivizem je paradigma, ki se je pojavila v devetnajstem stoletju in je temeljila na prepričanju, da je družbeno vedenje mogoče znanstveno preučevati z uporabo empiričnih naravoslovnih metod. Takšne študije naj bi pojasnjevale določene zakonitosti in ponujala zdravila npr. zoper kriminaliteto.

¹⁰ Diskurz, ki predlaga, da je organizacija in koordinacija javnih služb najbolj učinkovita v procesih tržnosti in zamenjave profesionalcev in birokratov z managerji. Boljše upravljanje naj bi bilo zagotovilo za učinkovite in ekonomične rešitve za širok spekter ekonomskih in družbenih problemov.

¹¹ Več o tem glej v Meško, G. (1996). *Nekatere nezaželene posledice kriminalne prevencije*, Zbornik strokovno-znanstvenih razprav, str. 264-275.

zov je, v smislu preprečevanja kriminalitete, razprava o družbeni pravici (angl. social justice).

Giddens (1990) in Beck (1992) ponujata tri možne modele družbenega nadzorstva v prihodnosti. Prvi je "družba za obzidjem" ali mesta za obzidjem (privatizem in družbeno izključevanje¹¹). Na tem mestu predstavlja Davisovo razmišljanje o Los Angelesu. Drugi model predstavljajo "družbe velikega zaupanja in avtoritarni komunitarizem¹²". Primer za to je japonska kultura. Tretji model so "varna mesta državljanov", ki naj bi predstavljala renesanso odgovornosti državljanov in lokalne skupnosti ter spodbujanje družbene obrambe.

V nadaljevanju besedila predstavljam nekatere poskuse določanja področja kriminalne prevencije, ki vsebujejo razmišljanja o kriminalno preprečevalni industriji, pomenu preprečevanja kriminalitete, državi, politiki reda in miru ter preprečevanja kriminalitete ter razmišljanje o preprečevanju kriminalitete kot novi vodilni paradigmi v družbenem nadzorstvu.

Topologija ali določanje polja kriminalne prevencije

V zadnjih desetletjih smo priča naraščajočemu interesu raziskovalcev, praktikov v kazenskem pravosodju, zasebnih varnostnikov, politikov in javnosti na splošno glede preprečevanja kriminalitete in določanju njenega polja delovanja in preučevanja. Kriminalna prevencija oz. vse, kar naj bi bilo z njo povezano, je še zmeraj dokaj nejasen koncept in predmet velikega zanimanja zahodne kriminologije in kazenskega pravosodja. V zadnjih 20-30 letih so zahodne vlade vodile gibanje za preprečevanje kriminalitete in vplivale na razvoj organiziranih dejavnosti za preprečevanje kriminalitete. Treba je tudi poudariti, da je v tem obdobju prišlo do naraščanja trgovine, zasebne varnosti in tehnik za zmanjševanje viktimizacijskega tveganja. To se kaže na različne načine - od vgradnje dodatnih ključavnic pa do spreminjanja vloge državnih institucij. Kriminalna prevencija je predmet deležen mednarodnega interesa, saj je kar veliko kriminološkega pisanja namenjenega preučevanju varnostne in kriminalno preventivne industrije.

Pomen kriminalne prevencije

Katere dejavnosti so tiste, ki določajo kriminalno prevencijo, vprašanje, na katerega je treba odgovoriti, da bi dobili pregled kriminalno preventivnih dejavnosti. Seveda je popolnoma jasno, da bomo dobili številne in različne odgovore. V angleškem okolju bi bil prvi odgovor, da je najbolj očiten znak preprečevanja kriminalitete bobby na ulici. Omenili bi tudi sosedsko stražo (angl. Neighbourhood watch), dobre ključavnice na vratih, okna z rešetkami ipd. Odgovori bi bili tudi v

¹¹ Angl. social exclusion, je popularna ideja okoli leta 1990, ki se nanaša na načine marginalizacije revnih od ekonomsko, politično in kulturno premožnejših delov družbe.

¹² Komunitarizem predstavlja široko filozofsko in sociološko tradicijo, v kateri je poudarek na neformalnih, socialnih vezeh in mrežah za vzdrževanje družbenega reda. Je kritičen do individualističnih teorij družbenega vedenja in družbe kot je neoliberalistična. Ljudi pojmuje kot družbena bitja, ki živijo v skupnosti. Označujeta ga dve skrajnosti - konservativni moralizem in radikalne leve variante.

zvezi z različnimi oblikami tehničnega varovanja, zapiranjem storilcev kaznivih dejanj (onemogočanje), doslednim in strogim kaznovanjem (zastraševanje), ki bi ga zagovarjali konservativci. Hkrati pa srečamo bolj človeku prijazno socialno politiko, ki bi jo zagovarjali socialisti.

Preprečevanje kriminalitete na področju podjetništva in poslovnosti se kaže bolj kot zmanjševanje tveganja za poslovanje kot pa preprečevanje poslovne kriminalitete na škodo potrošnikov. Poseben problem predstavlja tudi preprečevanje npr. zavarovalniških goljufij, saj zavarovalniška podjetja pogosto ne prijavijo suma kaznivega dejanja zaradi zmanjšanja ugleda (Yeon-Je, 1988: 205).

Poseben problem predstavlja tudi preprečevanje kriminalitete na intimnem področju (nasilje v družini, zlorabe otrok) in na področju kriminalitete države (kazniva dejanja zoper človekove pravice). Veliko poskusov preprečevanja nasilja v družini, spolnih zlorab, ki so temeljili na represivnem ukrepanju, se je pokazalo kot kontraproduktivno in povzročalo dodatne viktimizacije. Obstajajo dokazi o poskusih policije in kazenskega pravosodja za čim bolj humane postopke za oškodovance takšnih kaznivih dejanj, vendar pa je na tem področju še vedno veliko stereotipov in predsodkov, tako pri profesionalcih kot javnosti.

Iz raznolikosti pojavnih oblik kriminalitete je mogoče sklepati, da ni mogoče govoriti o univerzalni metodi za preprečevanje kriminalitete. Hughes (1998) govori o kameleonem konceptu, saj preprečevanje kriminalitete obsega različne ukrepe, metode in pobude, ki jih je mogoče v različnih okoliščinah različno razumeti in izvajati.

Država, politika upoštevanja zakonov in reda ter preprečevanje kriminalitete

Kaj pomeni kriminalna prevencija za dejanska prizadevanja kazenskega pravosodja in izvrševanje zakonov ter za vzdrževanje reda v družbi?

Jones s sodelavci (1994) trdi, da je bila večina razprav o kriminalni prevenciji namenjena le razpravljanju in ne spremembam v paradigmi od reaktivnega policijskega dela k v skupnost usmerjenemu policijskemu delu in od zastraševalne vloge kazenskega pravosodja proti drugim oblikam obravnavanja storilcev kaznivih dejanj (npr. poravnava med storilcem in oškodovancem kaznivega dejanja).

Reaktivno policijsko delo je strategija odzivanja na prijave priči ali oškodovancev kaznivih dejanj. Odziv naj bi bil čim hitrejši in čim "učinkovitejši". V okviru zastraševalnega kaznovanja pa govorimo o vse bolj razširjeni uporabi zaporov za zastraševanje ljudi, tako individualno kot kolektivno.

Vprašanje je, ali je kriminalna prevencija bolj govorjenje, polno različnih sloganov in političnih izjav, kot pa konkretno ukrepanje in resnična praksa sprememb v institucionalni praksi policije in kazenskega pravosodja ter drugih socialnih služb v neoliberalističnih družbah, kamor lahko uvrstimo tudi slovensko družbo.

Očitno je, da razprave o preprečevanju kriminalitete niso padle na plodna tla in spodbudile politike za spremembo mislenosti glede "obravnavanja" kriminalitete in drugih odklonskih pojavov v zahodnih družbah. Opaziti je, da kratkotrajni programi niso dali zaželenih rezultatov, saj je učinke tudi izredno težko meriti. Znano pa je tudi to, da so izvajalci preventivne dejavnosti običajno dežurni

krivci, ko pride do problemov obvladovanja določenega pojava, v tem primeru kriminalitete.

Namesto tega se vse bolj pojavlja t.i. kultura strogosti in ponovni pojav stroge kaznovalnosti - pri čemer gre bolj za simbolični pomen razkazovanja stroge kaznovalne politike, kot se je to zgodilo že na prehodu v 20. stoletje. Dosledno kaznovanje in represivno policijsko delo pa je oblika ukrepanja, kjer so učinki in dejavnosti hitro vidni in lahko merljivi.

Obravnavati kriminalno prevencijo ločeno od trendov v družbenem nadzorstvu in trenutnih razmer v masovnem zapiranju storilcev npr. v ZDA in Veliki Britaniji in drugih zahodno evropskih državah, bi bilo nesmiselno in vzeto iz konteksta sedanje družbene resničnosti. Kriminalna prevencija brez upoštevanja popularnega penalizma zanika težave, ki nastajajo med praktiki in teoretiki ter politiki.

Politiki obljublajo red in pravičnost in ob tem retorično spretno prepričujejo ljudi o uspešnosti institucionalnih praks pri preprečevanju kriminalitete in o potrebi po vse bolj kaznovalni usmerjenosti pri obravnavanju storilcev kaznivih dejanj.

Tak populizem na svojstven način pomeni olje na ogenj v medijih, ki prikazujejo problem kriminalitete, povzročajo strah pred kriminaliteto med večino ljudi v sodobnih družbah ter s tem preusmerjajo sovraštvo ljudi na nižje sloje družbe, priseljence, migrante idr., saj se poročila o takšni kriminaliteti najpogosteje pojavljajo v medijih.

Nils Christie (1993) ugotavlja, da se družbeno nadzorstvena industrija v ZDA giblje v smeri ustvarjanja "penalnih gulagov". Christie primerja ameriško penalno prakso s Stalinovimi gulagi/kolonijami za masovno segregiranje disidentov in prestopnikov med 1940 in 1950. To je vse bolj značilno tudi za Veliko Britanijo, saj se je zaporska populacija iz 45.000 v letu 1991 povečala na 65.000 v letu 1997. To povečanje je posledica politike konservativcev, ki je temeljila na prepričanju, da zapori delujejo zastraševalno in vplivajo na zmanjšanje kriminalitete. Konservativci so vztrajali pri takšni politiki kljub temu, da je večina kriminoloških raziskav pričala o nasprotnem.

Radzinowicz in Wolfgang sta že leta 1971 ugotovila:

"Protislovno je, da najpogostejša kazniva dejanja postanejo glavna preokupacija kazenskega pravosodja in kaznovanja. Družba z nekaj storilci kaznivih dejanj si lahko privošči, da jih vse obsodi in jih pošlje v zapor. Družba z velikim številom storilcev kaznivih dejanj pa mora, preden stori enako, ukrepati tudi na druge načine."

Kriminološka kritika kratkoročnih ukrepov politike ni nekaj novega. Kriminologa Glueck in Glueck (1936) sta pisala o analogiji med prevladujočo metodo za obvladovanje kriminalitete - reaktivnim policijskim delom in zaporno kaznijo in prilivanjem bencina na ogenj in upanjem, da bo ogenj ugasnil.

Kriminalna prevencija - nova paradigma v družbenem nadzorstvu?

Med politiki in kriminologi obstaja razkorak glede vprašanj nadzorovanja kriminalitete in kaznovanja, pa tudi med kriminologi ni soglasja glede tega, ali naj kaz-

novalni ukrepi pri obravnavanju storilcev kaznivih dejanj ostanejo prevladujoči ali ne. Čeprav kritike sodobnega preprečevanja kriminalitete priznavajo, da je kriminalna prevencija trenutno izključno "strokovna" paradigma za razumevanje tega, kako najbolj učinkovito zmanjšati kriminaliteto. Skladno z novo paradigmo, praktične metode kriminalne prevencije nimajo nobene zveze s kaznovanjem niti z izvrševanjem zakonov. Rast zanimanja za kriminalno prevencijo tudi vpliva na pojav miselnosti, da preprečevanja kriminalitete ni mogoče razumeti le kot kaznovanja prestopnikov, ampak kot nekaj več.

Jones (1994) ugotavlja, da je izvajanje kriminalno preventivnih ukrepov v večini primerov izdelek (produkt) specializirane politične in administrativne elite in ga je mogoče pojmovati bolj kot diskurz profesionalcev kot pa predmet splošnega zanimanja.

Sutton (1994) ugotavlja, da so prizadevanja za preprečevanje kriminalitete proti tež pesimizmu in prepričanju, da "nič ne deluje" v poskusih obvladovanja kriminalitete, kar se kaže v upadu tretmanske ideje in ponovne prevlade ideje o "poštenem" kaznovanju (tarifni sistem) in onemogočanju storilcev kaznivih dejanj z dolgotrajnimi zapornimi kaznimi. Pri kriminalni prevenciji gre torej za spremembo od socialnega izključevanja, izločevanja, strogega kaznovanja proti politiki vključevanja in integracije.

Kaj se skriva za kriminalno prevencijo?

Kriminalne prevencije ni enostavno opredeliti, saj je pogojena s konceptualnimi in zgodovinskimi ovirami. Do danes ostaja kriminalna prevencija zelo spolzek teren in prosto plavajoče področje diskurzov o zakonu in redu v družbi. Modele kriminalne prevencije je treba obravnavati zelo pazljivo, saj vsebujejo različna teoretska izhodišča, ki jih največkrat pojmujejo kot socialne in situacijske pristope za preprečevanje kriminalnosti. Zaradi tega je treba kriminalno prevencijo obravnavati v zgodovinskem in političnem kontekstu.

Opredelitve kriminalne prevencije oz. iskanje odgovora na vprašanje, kaj je kriminalna prevencija, so prežete s tautologijo (pojasnjevanje pojma s pojmom samim) kot je npr. Kriminalna prevencija je preprečevanje kaznivih dejanj.

Poleg tega gre tudi za zastraševanje, odvrčanje, spreminjanje storilcev in varovanje posameznikov pred viktimizacijo. S tem so povezani tudi motivi storilcev kaznivih dejanj, problemi okolja. Korekcijsko ideologijo označujejo pojmi onemogočanje, zastraševanje, povračilo, hkrati pa obnova pravičnosti, odvrčanje, dekriminalizacija in abolicija.

Vrste kriminalne prevencije - poskusi klasifikacije

Kljub neenotnim opredelitvam kriminalne prevencije in poskusom kriminologov, da bi to storili, obstaja nekaj različnih klasifikacij prevencije. Obstaja kar nekaj modelov in tipologij, ki tekmujejo med seboj. Ti so odvisni od omejene teoretične narave in izgleda, da bolj temeljijo na ozki tehnični usmeritvi/skrbi glede tega, kako ocenjevati uspeh ali neuspeh določenih preventivnih ukrepov.

V t.i. tehnične vode spada administrativna kriminologija, ki se ukvarja z ocenjevanjem kriminološkega dela na področju preprečevanja kriminalitete. Poskusi tehničnega razvrščanja oz. klasifikacije kriminalne prevencije so pomembni za ugotavljanje odnosov med razpravami o kriminalni prevenciji in nadzoru trendov v moderni¹³ in postmoderna dobi.¹⁴

Po Walklate (1996) je prevencija ukrepanje, s katerim je mogoče oboje - intervencija in napoved izida/rezultata. Z intervencijo/preprečevalnimi ukrepi naj bi dosegli zaželeni napovedani izid in se izognili nezaželenemu izidu.

Preprečevanje kriminalitete vsebuje dva različna procesa, če je cilj izvajanja prevencije spreminjanje človekovega vedenja. Prvič, identificirati je treba vzroke kriminalitete in drugič, strinjati se je treba glede ukrepov, s katerimi bi naj preprečili kriminaliteto. Doseganje konsenza glede vzrokov in ustrezne preventivne dejavnosti je daleč od resničnosti.¹⁵ K. Pease (1994), eden od vodilnih angleških ocenjevalcev pobud za preprečevanje kriminalitete, je ugotovil oz. priporočal previdnost glede vsakega poskusa iskanja univerzalnih odgovorov glede uporabe tehnik in opozoril na nevarnost omejevanja kriminalne prevencije na ozke definicije kaznivih dejanj. Podobno ugotovimo, da je kriminalna prevencija dejavnost, ki jo označujejo difuzne kombinacije teorij in praks. Previdnost glede enostavnega in splošnega opredeljevanja kriminalne prevencije je v tem smislu torej modra.

Trenutno je najbolj aktualna delovna definicija kriminalne prevencije Van Dijka in De Waarda (1991), ki trdita:

"Preprečevanje kriminalitete je skupek vseh zasebnih pobud in dejavnosti države, razen izvrševanja kazenske zakonodaje, z namenom zmanjšanja škode, ki jo povzročajo dejanja, ki jih država določi kot kazniva."

Tu se lahko vprašamo, ali je ta opredelitev zadovoljiva, saj nedvoumno izključuje izvrševanje kazenske zakonodaje (in s tem tudi kaznovanje) iz pojmovanja kriminalne prevencije, saj je še vedno izvrševanje kazenske zakonodaje pomemben del sodobnih strategij nadzorovanja kriminalitete.

Garland (1990) ugotavlja, da ima kaznovanje več ciljev, vendar je primarni cilj instrumentalno vplivanje na zmanjšanje prestopniškega vedenja. Zaradi tega je treba razmišljati o kaznovanju kot preprostem sredstvu za doseg cilja - zakonitega izvajanja formalnega nadzorstva oz. nadziranja storilcev kaznivih dejanj in kriminalitete.

¹³ Je obdobje od industrializacije do približno okoli 1970. Na zahodu je to obdobje označeno s kapitalistično industrializacijo in imperializacijo, urbanizacijo, sekularizacijo (izguba verskega ali cerkvenega značaja), omejenimi oblikami demokracije in državo blagostanja. V tem obdobju je bilo prevladujoče mišljenje, da je mogoče družbene in "naravne" probleme reševati s pozitivističnimi orodji in racionalnostjo. To obdobje označuje tudi vera v napredek.

¹⁴ Za post moderno je značilno poudarjanje negotovosti, dvoma in globok relativizem.

¹⁵ Znani so primeri slovenske prakse na področju preprečevanja mladoletniškega prestopništva, ko ni bilo mogoče doseči soglasja med policijo, socialnimi službami, šolami in drugimi institucijami glede obravnavanja problematike in pristojnosti posameznih strokovnjakov.

Kriminalna prevencija, ki jo izvajajo policisti (izvrševanje zakonov), je glavni predmet klasične in neoklasične kriminološke miselnosti. V tem smislu kritiki govorijo o imperializmu kriminalne prevencije v policiji in kazenskem pravosodju. Cohen (1985) govori o "Mickey Mouse" konceptu, katerega označuje pojmovanje družbenega nadzorstva od socializacije otrok pa do izvrševanja smrtne kazni. Lowman (1987) ugotavlja, da do takega pojmovanja družbenega nadzorstva ni prišlo zaradi preširokega polja in raznolikih ukrepov, katerih učinkov ni mogoče več zanesljivo in popolnoma veljavno analizirati oz. preučevati.

Najbolj popularna klasifikacija kriminalne prevencije v smislu izvajanja prakse je razlikovanje med situacijskimi in socialnimi strategijami (socialne strategije so pogosto razumljene kot preprečevanje kriminalitete v skupnosti). Takšno imenovanje ukrepov na prvi pogled izgleda nekaj novega, čeprav glede ukrepov vsebuje precej stare ideje za preprečevanje kriminalitete.

Situacijsko preprečevanje kriminalitete je usmerjeno v zmanjševanje možnosti z npr. montažo tehničnih sredstev za nadzorovanje javnih prostorov kot so parkirišča in nakupovalni centri, da bi zmanjšali možnost za tatvine vozil in kazniva dejanja zoper potrošnike.

Socialne strategije preprečevanja kriminalitete se usmerjajo v spreminjanje družbenega okolja in motivacije storilcev. Pobude vsebujejo npr. ustanavljanje klubov za mlade, da "ustrezno" zaposlijo potencialne prestopnike, da okrepijo agense socializacije - od družine, do vrstnikov, šole, društev ipd.

Obe, situacijska in socialna prevencija uporabljata multiagencijski pristop, ki je načrtovan, koordiniran. Enoorganizacijski oz. enoagencijski pristopi so redki, primer za to pa je policijska prevencija kriminalitete. Znano je, da je treba delovati na več področjih, uskladiti ukrepe različnih služb in akterjev pri izvajanju kriminalne prevencije, v nasprotnem primeru se pokaže, da levica ne ve, kaj dela desnica. Zavedanje o tem bi moralo biti prisotno pri vseh snovalcih kriminalitetne politike.

Skupno obema strategijama je, da zagovorniki obeh trdijo, da s kriminalno-preventivnim ukrepanjem storijo manj škode kot retributivno kazensko pravosodje. Značilno je tudi usmerjanje na ulično kriminaliteto in specifične kategorije storilcev (mladi, moški iz delavskega razreda) in to bolj kot na druge oblike škode v družbi in storilce zapletenejših kaznivih dejanj.

Prevladujoči pristop severnoameriške kriminologije pri klasifikaciji kriminalne prevencije je analogija z epidemiološkim modelom iz medicine. Weiss (1987) govori o primarni, sekundarni in terciarni prevenciji kriminalitete.

Primarna prevencija vsebuje ukrepe za zmanjševanje možnosti za kriminaliteto brez posebnega usmerjanja na prestopnike. Gre za ukrepe, usmerjene na določena kazniva dejanja ali kriminalne dogodke. Ta pristop se povezuje tudi s Hindelangovo teorijo (1978) o načinu življenja, v kateri je pozornost usmerjena na potencialne in dejanske žrtve nasilniške kriminalitete.

Sekundarna prevencija se ukvarja z vzgojo in vplivanjem na ljudi preden storijo kaznivo dejanje. Tu gre za preprečevanje prestopništva.

Terciarna prevencija se usmerja na prekinitev kriminalnih karier ali zmanjševanje resnosti kršenja zakonov npr. z obravnavo znanih storilcev kaznivih dejanj.

Obe, sekundarna in terciarna prevencija, sta usmerjeni na obravnavanje prestopnikov.

Tonry in Farrington (1995) navajata drugačno tipologijo strategij kriminalne prevencije. Razlikujeta med štirimi glavnimi strategijami: izvrševanjem zakonov, razvojno prevencijo in skupnostno ter situacijsko prevencijo.

Za razliko od Van Dijka in De Waarda vključujeta v splet kriminalnopenvenitivnih prizadevanj tudi policijo in kazensko pravosodje. Van Dijk in De Waard namreč trdita, da za policijo ni prostora v tem okviru, saj je predmet druge kriminološke poddiscipline - policijskih študij (angl. police studies). Tonry in Farrington se s tem ne strinjata in to označujeta kot rigidno znanstveno ortodoksnost. Poleg tega tudi ugotavljata, da poleg policijskega dela in kazenskega pravosodja prevladujejo tri glavne tipologije kriminalne prevencije. Te so: razvojna, skupnostna in situacijska prevencija.

Pri razvojni prevenciji imamo v mislih intervencije, ki so oblikovane za preprečevanje nezaželenega vedenja potencialnih prestopnikov, posebej z usmerjanjem na dejavnike tveganja in zaščitne dejavnike, izhajajoč iz študij o človekovem razvoju.

Skupnostna prevencija vključuje intervencije za spreminjanje družbenih pogojev, ki vplivajo na prestopništvo v skupnosti, kjer ljudje živijo in delajo.

Situacijska prevencija je namenjena zmanjšanju kriminalitete z ukrepi za zmanjšanje možnosti in povečanjem tveganja za storilce kaznivih dejanj.

Bottoms in Wiles (1996) izjavljata, da ne težita k popolni tipologiji, ampak le razvrščata dejavnosti kriminalne prevencije v sodobnih družbah pozne moderne dobe. Ugotavljata, da obstajajo dokazi o tem, da kriminalna prevencija ni izključna dejavnost države in njenih institucij. Avtorja razlikujeta med štirimi tipi sodobnega preprečevanja kriminalitete:

- obrambne strategije (ključavnice za volan v osebnih avtomobilih, zasebna varnost, sosedske straže)
- varovanje in nadzorovanje (usmerjeno policijsko delo na potencialne storilce ali oškodovanke, tehnično nadzorovanje, odzivanje na potrebe strank)
- ustvarjanje novih oblik družbenega reda (multiagencijsko sodelovanje pri vzdrževanju reda, javno in zasebno partnerstvo, izključevanje problematičnih posameznikov, pobude za javno varnost)
- preprečevanje prestopništva (predšolski programi, programi za odvrčanje mladih prestopnikov, delo z rizičnimi posamezniki in skupinami)

Predstavitev različnih tipologij ima namen opozoriti bralca na različne poglede uglednih kriminologov na kriminalno prevencijo. Poleg razlik v tipologijah oz. kategorizaciji kriminalno preventivnih ukrepov, se kot večji problem kaže nesoglasje med znanstveniki, praktiki in politiki. Kriminalna prevencija je pogosto predmet dviganja političnih točk, saj politični govori vsebujejo obljube za zmanjšanje kriminalitete, večjo varnost v skupnosti, povečano situacijsko in socialno prevencijo in sodelovanje različnih služb pri preprečevanju kriminalitete.

Muncie (1994) poudarja, da npr. preprečevanje kriminalitete pri mladih vsebuje bolj negativni predznak (diskurz o preprečevanju, zmanjševanju, nadzoru, redu, zakonu, strahu) kot pa pozitivni predznak (pozitivne usmeritve v družbeni pra-

vičnosti, izboljšanju življenjskih pogojev, vključevanju in naložbah, ki temeljijo na napredni socialni politiki).

Sklepno razmišljanje

Razprava o kriminalni prevenciji je opozorila na meje in nasprotja glede kriminalne prevencije. Vstopili smo v zmedeni svet sodobnih znanstvenih razprav o kriminaliteti. Pomembno je, da spoznamo, da je negotovost lahko razlog za ovire pri pojmovanju in razumevanju prizadevanj za zmanjšanje kriminalitete v družbi. Preprečevanje kriminalitete je treba preučevati v spreminjajočih se družbenih in političnih razmerah ter kot ideološki konstrukt in vrsto sodobnih socialnih praks.

Preprečevanje kriminalitete torej ni mogoče obravnavati ločeno od ideoloških in zgodovinskih okoliščin ter korenin sedanjih razprav o preprečevanju kriminalitete in dejavnih kriminalitete. Treba je upoštevati razprave o preprečevanju kriminalitete in o izvajanju institucionalne prakse, saj je preprečevanje kriminalitete tudi močno politično orodje, ki vpliva na institucionalno prakso glavnih "kriminalno preventivnih" služb.

Na prvi pogled preprost problem preučevanja kriminalne prevencije tako postaja vse bolj zapleten in potreben multi in interdisciplinarnega preučevanja.

726

LITERATURA

- Beck, U. (1992): *Risk Society*, Sage, London.
- Bottoms, A., Wiles, P. (1996): *Crime Prevention and Late Modernity*, v: T. Bennett (ur.), *Crime Prevention: The Cropwood Papers*, Cambridge, Cropwood.
- Christie, N. (1993): *Crime Control as Industry: Towards Gulags Western Style?*, London, Routledge.
- Cohen, S. (1985): *Visions of Social Control*, Cambridge, Polity.
- Davis, M. (1990): *City of Quartz: Excavating the Future of Los Angeles*, London, Verso.
- Eklblom, P. (1996): *Towards a Discipline of Crime Prevention: A Systematic Approach to Its Nature, Range and Concepts*, v: *Crime Prevention: The Cropwood Papers*, ur.: Bennett, T., Cambridge, Cropwood.
- Garland, D. (1990): *Punishment and Society*, Oxford, Clarendon Press.
- Glueck, S., Glueck, E. (1936): *Preventing Crime: A Symposium*, New York, McGraw Hill.
- Hindelang, M., Gottfredson, M., Garofalo, J. (1978): *Victims of Personal Crime: An Empirical Foundation for a Theory of Personal Victimization*, Cambridge, Ballinger.
- Hughes, G. (1998): *Understanding Crime Prevention, Social Control, Risk and Late Modernity*, Open University Press, Buckingham.
- Jones, T., Newburn, T., Jones, T. (1994): *Democracy and Policing*, London, PSI.
- Lowman, J., Menzies, R., Palys, T. (1987): *Transcarceration: Essays in the Sociology of Social Control*, Aldershot, Gower.
- Morrison, W. (1995): *Theoretical Criminology: From Modernity to Post-modernism*, Cavendish Publishing Ltd., London.
- Muncie, J., Coventry, G., Walters, R. (1994): *Politics of Youth Prevention: Developments in Australia and England and Wales*, ur.: Noaks, L., Levi, M., Maguire, M., v: *Contemporary Issues in Criminology*, Cardiff, University of Wales Press.

- Pease, K. (1994): Crime Prevention, v: The Oxford Handbook of Criminology, ur.: Maguire, M., Morgan, R., Reiner, R., Oxford, Clarendon Press.
- Radzinowicz, L., Wolfgang, M. (1971): Crime and Justice, Vol. 2, New York, Basic Books.
- Sutton, A. (1994): Crime Prevention: Promise or Threat?, Australian and New Zealand Journal of Criminology, 27, str. 5-20.
- Tonry, M., Farrington, D. (1995): Strategic Approaches to Crime Prevention, v: M. Tonry, D. Farrington (ured.), Building a Safer Society: Strategic Approaches to Crime, Chicago, University of Chicago Press.
- Van Dijk, J., De Waard, J. (1991): A Two-dimensional Typology of Crime Prevention Projects, Criminal Justice Abstracts, September, str. 483-503.

SLOVENIJA IN ČEŠKA V PREDDVERJU
EVROPSKE UNIJE¹

Povzetek. Po osamosvojitvi sta Slovenija in Češka doživljali številne spremembe. Prehod od gospodarske povezanosti z nekdanjimi socialističnimi državami k povezanosti z zahodnoevropskimi državami je bil v Sloveniji bistveno drugačen kot na Češkem. Zato so bili zunanjetrgovinski blagovni tokovi Slovenije v obdobju od leta 1993 do leta 1997 bistveno stabilnejši od čeških. Kljub temu pa imata Slovenija in Češka številne podobnosti, ki so povezane s proizvodno strukturo oziroma gospodarsko povezanostjo z Evropsko unijo. Obe državi imata v devetdesetih letih tako podobno strukturo izvoza in uvoza, podobne deleže znotrajpanožne menjave (GL indeksi), izkazujeta tudi podobne primerjalne prednosti (RCA indeksi).

Ključni pojmi: Slovenija, Češka, primerjalne prednosti, znotrajpanožna menjava, zunanjetrgovinska blagovna menjava.

Uvod

Vključitev v Evropsko unijo (EU) je za Slovenijo vitalnega pomena. Odločitev o vključevanju Slovenije v EU sta sprejela slovenska vlada in Državni zbor Slovenije. Podobno velja tudi za Češko, ki je že pred Slovenijo izrazila interes za pristop k EU. Slovenijo in Češko tako združujejo številni skupni interesi, podobnosti ter razlike. Dejstvo pa je, da se Slovenija in Češka vključujeta v EU in da morata sprejeti pravila igre, ki so več desetletij nastajala znotraj evropske integracije. V zadnjem obdobju je bilo mnogo napisanega o približevanju Slovenije in Češke EU, oziroma o oddaljevanju obeh držav od EU, čeprav Slovenija in Češka zagledaj nista postali nič bolj evropski. Pri tem je tudi znano, da bodo pripravljenost in usposobljenost posamezne kandidatke za sprejem v EU ocenjevale predvsem sedanje članice EU na osnovi političnih meril in interesov.

Kljub temu smo v prispevku skušali poiskati podobnosti in razlike med pripravljenostjo slovenskega in češkega gospodarstva na soočenje s konkurenčnimi pritiski in delovanjem tržnih sil znotraj EU. Predvsem pa smo skušali ugotoviti,

* Mag. Stanislav Černoša, Založba Aristef, d.o.o. Maribor.

¹ V prispevku so uporabljeni podatki iz avtorjevega magistrskega dela z naslovom *Analiza primerjalnih prednosti Slovenije in Češke*. Dobljeni rezultati analize so dosegljivi v knjižnici Ekonomske fakultete v Ljubljani ali po elektronski pošti E – mail: aristej@siol.net.

ali sta Slovenija in Češka koristno uporabljali svoje primerjalne prednosti pri vključevanju v evropske integracijske tokove v devetdesetih letih. Osnovni namen prispevka je bil tako uresničen prek primerjalne analize razvoja zunanjetrgovinske blagovne menjave Slovenije in Češke, pri čemer smo skušali preveriti še prednosti Slovenije v primerjavi s Češko pri vključevanju v zunanjetrgovinsko blagovno menjavo v obdobju od leta 1993 do leta 1997. Prav tako pa smo preverili še hipotezo, da imata Slovenija in Češka v istem obdobju primerjalne prednosti predvsem v sektorju izdelkov, klasificiranih po materialu.

Primerjava nekaterih gospodarskih kazalcev za Slovenijo in Češko

Opravljen je bila primerjava gospodarske rasti, inflacije, brezposelnosti, produktivnosti, obsega blagovne menjave, salda trgovinske bilance, salda tekočih računov, zadolženosti ter deviznih rezerv obeh držav v obdobju od leta 1993 do leta 1997 (Glej Preglednico 1 in 2).

Preglednica 1: Nekateri gospodarski kazalci za Slovenijo v obdobju od leta 1993 do 1997

Kazalec	1993	1994	1995	1996	1997
Rast BDP v %	2,8	5,3	4,1	3,3	3,8
Inflacija v %	22,9	18,3	8,6	8,8	9,4
Brezposelnost v %	14,6	14,5	14,0	13,9	14,4
Produktivnost v %	4,6	5,0	3,2	4,1	3,8
Izvoz (mrd. USD)	6083	6828	8316	8310	8369
Uvoz (mrd. USD)	6501	7304	9492	9421	9367
Trgov. bil. (mrd.USD)	-418	-476	-1176	-1111	-998
Tekoči rač.(mio.USD)	192	600	-23	39	37
Zun. dolg (mrd.USD)	1,9	2,3	3,0	4,0	4,2
Deviz.rez.(mio. USD)	-	1480	1801	2278	3297

Vir: Bilten Banke Slovenije, 1999, str. 54, 56, 60, 61, 69; Country profile, Slovenia 1999-2000, 1999, str. 41, 43; Statistični letopis RS 1998.

Rast bruto domačega proizvoda (BDP) Slovenije je bila najnižja v letu 1993, kasneje pa se je postopoma povečevala. V obdobju od leta 1993 do 1997 je Slovenija dosegala v povprečju 3,9% rast BDP, kar je izjemnega pomena. Rast BDP je eden od najzanesljivejših kazalcev prilagajanja Slovenije državam EU. Gospodarska rast Slovenije pa mora biti pri tem hitrejša od povprečne rasti v državah EU, če želi zmanjšati gospodarski zaostanek za evropsko integracijo (Mencinger, 1996: 30). Od ostalih kazalcev v Preglednici 1 velja omeniti še pozitivni saldo tekočega računa (razen v letu 1995), po čemer se Slovenija v opazovanem obdobju bistveno razlikuje od Češke ter ostalih srednjeevropskih držav.

Za Češko je v obdobju od leta 1993 do leta 1997 značilno povečevanje blagovnega uvoza, zato se je pokritost uvoza z izvozom slabšala, še posebej po letu 1995. Češka je povečan uvoz v glavnem pokrivala s prilivi iz tujine. Zato je zanimiva tesna povezanost med povečevanjem češkega dolga do tujine ter rastjo BDP v posameznem letu opazovanega obdobja. Tako je Češka v letu 1995 in 1996 izkazovala bistveno višje stopnje rasti BDP kot Slovenija, ob hkratnem povečevanju dolga za deset milijard USD, medtem ko je v letih 1993, 1994 in 1997 dosegala nižje stopnje rasti BDP kot Slovenija, pri hkratni zmernejši rasti zadolženosti do tujine. Prav tako je opazna razlika po doseženi produktivnosti v opazovanem obdobju, saj je Slovenija dosegala približno 4% rast produktivnosti, medtem ko je Češka prikazala približno 3% rast.

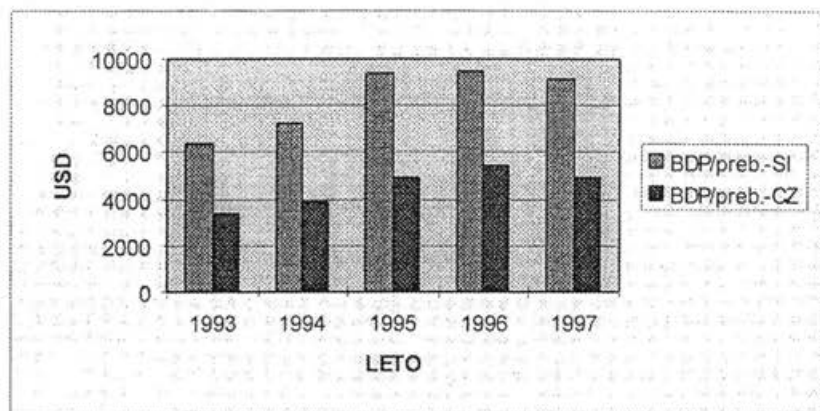
Preglednica 2: Nekateri gospodarski kazalci za Češko v obdobju od leta 1993 do leta 1997

Kazalec	1993	1994	1995	1996	1997
Rast BDP v %	-0,4	1,9	6,1	4,7	1,0
Inflacija v %	20,8	10,0	9,1	8,8	8,4
Brezposelnost v %	3,5	3,2	2,9	3,5	5,2
Produktivnost v %	2,2	1,9	3,3	3,9	1,6*
Izvoz (mrd. USD)	14463	16206	6828	21910	22785
Uvoz (mrd. USD)	14617	17427	7304	27721	27177
Trgov. bil. (mrd.USD)	-154	-1221	-476	-5811	-4392
Tekoči rač. (mio.USD)	512	-778	600	-4299	-3272
Zun. dolg (mrd.USD)	8,5	10,7	2,3	20,4	21,5
Deviz.rez.(mio. USD)	3789	6145	1480	12352	9734

Vir: Vytvoř hlavní ekonomických a sociálních ukazatelů České republiky 1990 – 1997, 1997, str. 6, 10, 14, 15, 22; Country profile, Czech Republic 1999–2000, 1999, str. 34, 35, 37, 41, 42; Zahraniční obchod ČR 1993 – 1995; Zahraniční obchod ČR 1997.

Za Slovenijo in Češko je v opazovanem obdobju značilna tudi dokaj neenakomerna rast BDP ter BDP na prebivalca, toda bistvene razlike med državama se kažejo po doseženem bruto domačem proizvodu po tekočem tečaju na prebivalca. Slovenija je namreč v primerjavi s Češko dosegala skoraj dvakrat višje vrednosti BDP na prebivalca, kar je razvidno tudi na Sliki 1. Ker pa je Češka v opazovanem obdobju dosegala višje vrednosti BDP na prebivalca kot pa ostale članice združenja CEFTA, je kazalec rasti BDP po tekočih tečajih na prebivalca edini, ki Slovenijo povsem ločuje od srednjeevropskih držav (Mencinger, 1988: 26–27).

Slika 1: Bruto domači proizvod na prebivalca za Slovenijo ter Češko v obdobju od leta 1993 do leta 1997



Vir: *Vyvoj hlavních ekonomických a sociálních ukazatelů České republiky 1990 – 1997*, 1997, str. 6; *Country profile, Czech Republic 1999–2000*, 1999, str. 35; *Statistični letopis RS 1997*, str. 643; *Statistični letopis RS 1998*, str. 657.

Značilnosti zunanjetrgovinskih odnosov Slovenije in Češke

Preučili smo značilnosti zunanjetrgovinskih odnosov obeh držav po najpomembnejših trgovinskih partnericah ter analizirali še regionalno usmerjenost blagovne menjave obeh držav v opazovanem obdobju. Hkrati smo izvedli še primerjavo med Slovenijo in Češko po državah trgovinskih partnericah ter po regionalni usmerjenosti blagovne menjave. Analiza blagovne menjave Slovenije in Češke s petimi najpomembnejšimi državami partnericami v obdobju od leta 1993 do leta 1997 je tako pokazala, da sta obe državi prinesli iz nekdanjih socialističnih držav bistveno različno hipotezo glede na odprtost gospodarstva ter delovanje tržnih sil. Slovenija je pridobila nedvomno prednost zaradi delne liberalizacije trga v nekdanji Jugoslaviji. Tako je struktura blagovne menjave Slovenije v opazovanem obdobju povezana z oblikovano strukturo ponudbe pred letom 1991 (Mencinger, 1994: 27). Strukturni odstotki držav glavnih zunanjetrgovinskih partneric v blagovni menjavi s Slovenijo so v opazovanem obdobju dokaj stabilni, kar potrjuje dolgoročno povezanost držav partneric.

Tudi Češka je v okviru nekdanje Čecoslovaške dobivala izkušnje v trgovini z razvitimi državami, kamor je izvažala v manjšem obsegu na osnovi trgovinskega modela predvsem hrano, surovine ter izdelke, klasificirane po materialu (Bohata, 1996: 3–4). V trgovini z državami članicami Sveta za vzajemno ekonomsko pomoč pa je nekdanja Čecoslovaška dosegala podoben model kot razvite države: izvažala je predvsem stroje in transportno opremo ter druge industrijske izdelke, uvažala pa goriva in surovine. Odsotnost konkurence, plansko vodenje trgovine ter politično odločanje o zasnovah trgovine so temeljne slabosti takšnega modela zunanjetrgovinskih odnosov, ki so pustile tudi trajne posledice v češkem gospodarstvu na začetku devetdesetih let. Češka je bila po padcu berlinskega zidu pod vplivom družbenih in ekonomskih sprememb ter preusmeritve zunanjetrgovinskih blagovnih tokov z vzhoda na zahod.

Tako je Češka na začetku devetdesetih let tudi liberalizirala zunanjo trgovino in s tem pospešila izvoz blaga. Pri tem je politika menjalnega tečaja češke krone kratkoročno omogočala prodor na zahodni trg tudi nekaterim surovinam ter izdelkom, klasificiranim po materialu (Bohata, 1996: 10). Prevladovanje navedenih proizvodov v češkem izvozu pomeni ohranjanje starega trgovinskega modela, ki ga je uporabljala že Čecoslovaška. Poleg tega pa je Češka v obdobju od leta 1993 do leta 1997 še vedno uvažala surovo nafto ter zemeljski plin iz Rusije, čeprav je izvoz na ruski trg bistveno upadel. Pragmatična izvozna naravnost na osnovi cenovne konkurenčnosti blaga je tudi vplivala na povezavo z državami partnericami, ki geografsko mejijo na Češko. Hkrati je Češka iz razvitih držav uvažala predvsem stroje in transportne naprave, izdelke, klasificirane po materialu ter različne tehnologije.

Slovenski prodor na tuje trge po osamosvojitvi je povezan z naslednjimi državami partnericami: Nemčijo, Italijo, Hrvaško, Francijo ter Avstrijo. Najpomembnejša partnerica Slovenije v zunanjetrgovinski menjavi je Nemčija, s katero dosega zelo dobro pokritost uvoza z izvozom. Nemčija pa je poleg Slovaške, Avstrije, Italije in Rusije tudi najpomembnejša partnerica Češke v zunanjetrgovinski menjavi v obdobju od leta 1993 do leta 1997. Pri tem je Češka v opazovanem obdobju v blagovni menjavi z Nemčijo v glavnem dosegala pokritost uvoza z izvozom. Za trgovinsko menjavo Češke z Nemčijo in ostalimi državami najpomembnejšimi partnericami je tudi značilno, da blagovni tokovi še niso stabilni, da obstajajo velika nihanja po strukturnih deležih uvoza in izvoza in da ima Češka slabo pokritost uvoza z izvozom.

Pri primerjavi regionalne usmerjenosti obeh držav smo ugotovili, da sta Slovenija in Češka opravili večino blagovne menjave z razvitimi državami v obdobju od leta 1993 do 1997, pri čemer so bili blagovni tokovi Slovenije bistveno stabilnejši. Z ekonomsko skupino razvitih držav je namreč Slovenija opravila večino zunanjetrgovinske blagovne menjave že pred letom 1991. V bistvu je Slovenija opravila več kot 70% celotne menjave z razvitimi državami že pred osamosvojitvijo in po njej, medtem ko se je delež blagovne menjave Slovenije z državami EU po osamosvojitvi še povečal. Tako je Slovenija v obdobju od leta 1988 do 1997 po absolutnih vrednostih za trikrat povečala svoj izvoz v države EU in s tem uspešno nadomestila izgubljene trge nekdanjih jugoslovanskih republik.

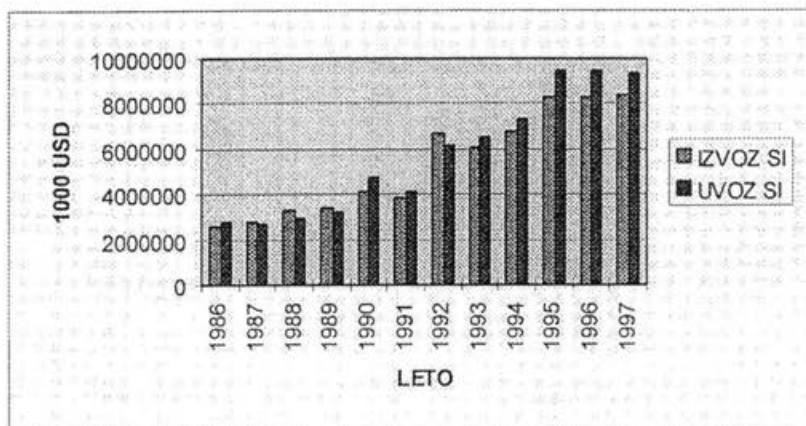
Tudi Češka je v obdobju od leta 1988 do leta 1992 uspešno zamenjala trg ekonomske skupine vzhodnih socialističnih držav s trgov zahodnih razvitih držav. Češka je še leta 1988 izvozila približno tretjinski delež celotnega izvoza v razvite države, v letu 1992 pa že dvetretjinski delež celotnega izvoza. V letu 1992 je bil torej že dosežen delež izvoza blaga v razvite države, ki ga Češka kasneje ni preseгла. Podobno hitra preusmeritev blagovnih tokov je značilna tudi za češki uvoz v obdobju od leta 1988 do leta 1992. Nestabilnost blagovnih tokov v zunanjetrgovinski menjavi Češke v obdobju od leta 1993 do leta 1997, je tako posledica nenadne preusmeritve trgovinske menjave od vzhodnih držav k zahodnim ter strukture češkega izvoza.

Države članice EU so najpomembnejši partner v blagovni menjavi tako Slovenije kot Češke med leti 1993 in 1997. Z državami EU sta obe državi opravili večino blagovne menjave, ki se je v opazovanem obdobju postopno še povečevala tako po deležih uvoza kot izvoza. Povečevanje blagovne menjave obeh držav je temeljilo na podpisanem pridružitvenem sporazumu Slovenije ter Češke z državami članicami EU. Na ta način je bil med letoma 1988 in 1995 sklenjen tranzicijski lok gospodarske povezanosti Slovenije in Češke, podobno kot pri ostalih srednjeevropskih državah. Pri tem pa sta Slovenija in Češka v obdobju od leta 1993 do 1997 dosegali le delno pokritost uvoza z izvozom v blagovni menjavi z državami članicami EU.

Analiza dinamike blagovne menjave Slovenije in Češke

V analizi smo spoznali, da je imela Slovenija tudi v obdobju od leta 1986 do leta 1997 bistveno stabilnejšo dinamiko blagovne menjave v primerjavi s Češko. Analiza gibanja rasti blagovnega izvoza ter uvoza Slovenije kaže na določena nihanja, čeprav v opazovanem obdobju prevladuje trend naraščanja. Nihanja so posledica vpliva povezanosti slovenskega gospodarstva z gospodarskimi trendi v svetu. Tako se rast slovenskega blagovnega izvoza in uvoza v letu 1988 povsem ujema z blagovnimi tokovi v svetu, enako tudi upad blagovne menjave Slovenije v letu 1991, kar kaže na izjemno povezanost zunanjetrgovinskih tokov Slovenije z gospodarskimi gibanji v svetu. V nasprotju s tem pa se rast slovenskega blagovnega izvoza in uvoza v letu 1990 ne ujema z gospodarskimi gibanji v svetu, kar lahko pripišemo vplivom tečajne politike takratne jugoslovanske vlade. Po letu 1992 pa so svetovni gospodarski vplivi še neposrednejši zaradi trgovinske povezanosti Slovenije z državami članicami EU, oziroma z Nemčijo kot najpomembnejšo zunanjetrgovinsko partnerico.

Slika 2: Rast slovenskega izvoza in uvoza v obdobju od leta 1986 do leta 1997

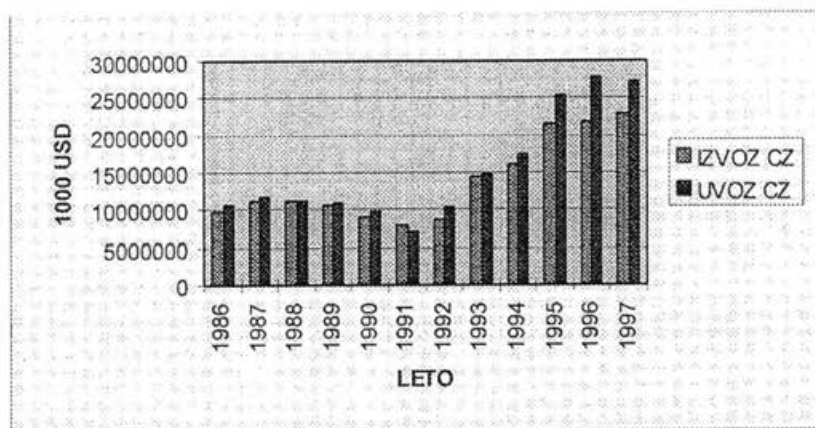


Vir: Statistični letopis RS 1998.

Države EU so v devetdesetih letih tudi najpomembnejši češki trgovinski partner, kar pa ne velja za obdobje od leta 1986 do leta 1989. Obdobje do leta 1989 je stabilno, saj se tako češki izvoz kot uvoz gibljeta v določenem razponu. Stabilnost obdobja je Češki zagotavljala blagovna menjava z vzhodnoevropskimi socialističnimi državami, pri čemer je leto 1987 zadnje, ko je Češka še dosegala rast izvoza in uvoza. Za obdobje od leta 1986 do 1989 je značilna dinamika rasti češkega izvoza ter uvoza, ki je povsem neodvisna od gibanj na svetovnih trgih, pri čemer je bil v letih 1988 in 1989 po obsegu trgovinske menjave prišlo do padca. Dinamika češkega izvoza ter uvoza v obdobju po letu 1989 je manj stabilna. Nihanja v gibanju rasti izvoza in uvoza so posledica preusmeritev blagovnih tokov Češke od vzhoda na zahod, pri čemer ima češka blagovna menjava po letu 1991 izrazit trend naraščanja. Na dinamiko rasti izvoza in uvoza po letu 1991 je bistveno vplivala liberalizacija zunanje trgovine, politika devalvacij češke krone do leta 1995, kot tudi konvertibilnost nacionalne valute v letih 1996 in 1997. Za obdobje po letu 1989 je tudi značilno, da trg in tržni instrumenti na Češkem niso delovali ali pa so delovali z zamudo, kar je privedlo do dinamike rasti blagovnega izvoza in uvoza, ki ni bila usklajena z gospodarskimi gibanji v svetu in z gospodarskimi trendi v evropskih državah.

Primerjavo gibanja slovenske ter češke blagovne menjave smo nadaljevali z analizo časovne vrste, torej z izračunavanjem vrednosti za eksponentni trend, parabolični trend druge stopnje ter linearni trend. Za določanje prileganja trendov z opazovanimi pojavi pa smo uporabili dve metodi regresijske analize. Z metodo determinacijskega koeficienta ter vsoto kvadratov odklonov smo tako skušali oceniti skladnost izračunanih trendov z opazovanimi pojavi. Rezultati regresijske analize so potrdili domneve, pridobljene z grafično analizo, da se slovenskemu blagovnemu izvozu ter uvozu v obdobju od leta 1986 do 1997 najbolje prilega eksponentni trend, medtem ko se češkemu blagovnemu izvozu ter uvozu v istem obdobju najbolje prilega parabolični trend druge stopnje.

Slika 3: Rast češkega izvoza in uvoza v obdobju od leta 1986 do leta 1997



Vir: Bohata Marie 1996 (str. 31). Zahranični obchod ČR 1993 – 1995; Zahranični obchod ČR 1997.

Sestava blagovne menjave Slovenije in Česke

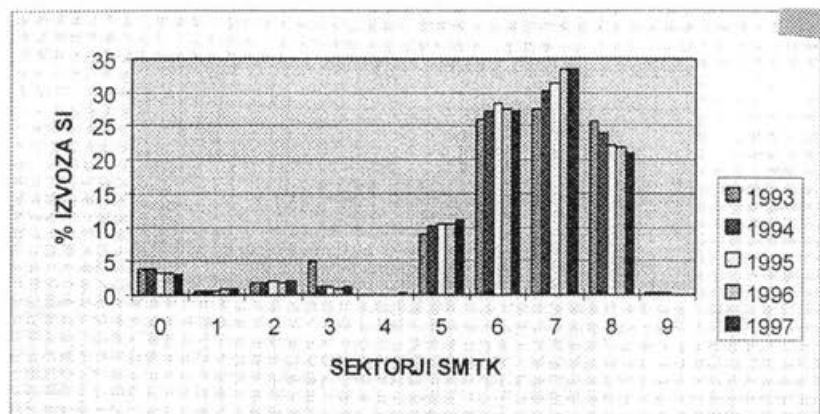
Analizirali smo strukturo blagovne menjave Slovenije in Česke z vsemi državami na enoštevilčni ter dvoštevilčni ravni Standardne mednarodne trgovinske klasifikacije (SMTK)² v obdobju od leta 1993 do leta 1997. Analizo strukture smo opravili ločeno po vrednostih slovenskega ter češkega blagovnega izvoza ter uvoza.

Analiza strukture blagovnega izvoza obeh držav v opazovanem obdobju kaže, da so v strukturi slovenskega blagovnega izvoza prevladujoči deleži izdelkov, klasificiranih po materialu, strojev in transportnih naprav ter raznih končnih izdelkov, medtem ko je izvozni delež kemičnih proizvodov relativno nizek. Prav tako v strukturi češkega blagovnega izvoza predstavljajo največji delež izdelki, klasificirani po materialu, ter stroji in transportne naprave, medtem ko so izvozni deleži kemičnih izdelkov ter raznih končnih izdelkov po izvoznih deležih skoraj za polovico manjši od izvoznih deležev izdelkov, klasificiranih po materialu, ter strojev in transportnih naprav. Pri analizi uvozne strukture obeh držav smo ugotovili, da so v obdobju od leta 1993 do leta 1997 izstopali deleži strojev ter transportnih naprav. Pri uvozu surovin in hrane smo v obeh državah opazili visoke uvozne deleže hrane in živih živali, različnih surovin ter mineralnih goriv. Povečan uvoz mineralnih goriv ter različnih surovin v strukturi slovenskega in češkega uvoza je povezan s strukturo proizvodnje obeh držav, medtem ko so relativno visoki uvozni deleži živil posledica prednostne izgradnje industrijskega sektorja v obdobju socializma v obeh državah.

² Na enoštevilčni ravni obstaja deset sektorjev SMTK in sicer:

- 0 – živila in žive živali
- 1 – pijače in tobak
- 2 – surovine, razen mineralnih goriv
- 3 – mineralna goriva in maziva
- 4 – živalska in rastlinska olja ter maščobe
- 5 – kemični izdelki
- 6 – proizvodi, klasificirani po materialu
- 7 – stroji in transportne naprave
- 8 – razni končni izdelki
- 9 – drugo blago ter transakcije

Slika 4: Strukturni deleži posameznih sektorjev SMTK v slovenskem blagovnem izvozu za obdobje od leta 1993 do leta 1997



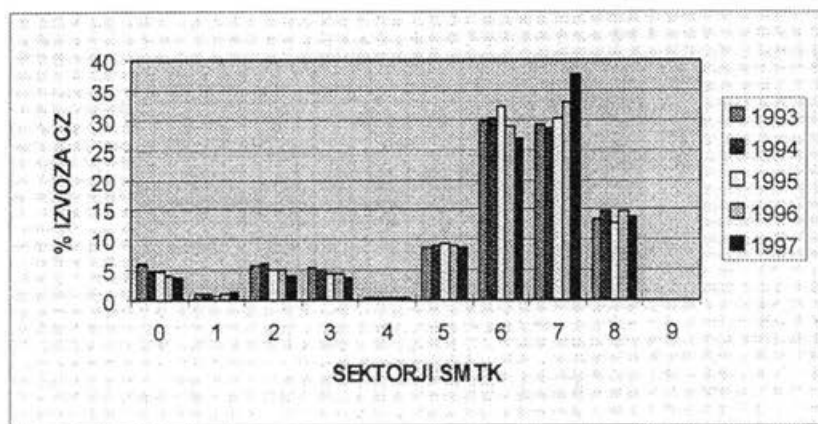
Vir: Statistični letopis 1996 in 1998.

Ugotovitve primerjalne analize potrjujejo, da slovenska struktura izvoza še vedno kaže značilnosti male države zaradi relativno visokega deleža izdelkov, klasificiranih po materialu, v blagovnem izvozu (Glej Sliko 4). Slovenska struktura izvoza industrijskih izdelkov je na ta način prilagojena povpraševanju razvitih držav, medtem ko je struktura uvoza industrijskih izdelkov povsem prilagojena ponudbi razvitih držav. V bistvu gre za menjavo industrijskih izdelkov, torej znotrajpanožno menjavo, pri čemer ima Slovenija v strukturi izvoza pretežno izdelke z nižjo dodano vrednostjo, medtem ko ima v strukturi uvoza izdelke z višjo dodano vrednostjo. Tako je dodana vrednost slovenske industrije na zaposlenega v letu 1994 znašala 22.890 DEM, dodana vrednost češke industrije je znašala 20.509 DEM, medtem ko je nemška industrija s 146.300 DEM dosegla skoraj sedemkrat višjo dodano vrednost na zaposlenega v letu 1994 kot pa slovenska industrija (Kos, 1997: 33). Strukturi slovenskega blagovnega izvoza in uvoza sta tako odraz obstoječih razmer na trgu držav EU, oziroma odraz mednarodne delitve dela.

Tudi Češka ima v izvozu industrijskih izdelkov še vedno značilnosti male države, saj ima podobno kot Slovenija še vedno visok izvozni delež izdelkov, klasificiranih po materialu, za katere je značilna nizka diferenciacija proizvodov. Za Češko je značilno, da je upadal izvozni delež izdelkom, klasificiranim po materialu, medtem ko so stroji in transportne naprave v deležu češkega izvoza v opazovanem

obdobju naraščali. Pri tem ne gre zanemariti dejstva, da je Češka v nasprotju s Slovenijo sprostila pritok tujega kapitala in na ta način omogočila prestrukturiranje industrijske proizvodnje. S tem je pospešila dinamiko razvoja in že v letih 1996 ter 1997 doživljala povsem drugačne trende v gibanju blagovnega izvoza kot Slovenija.

Slika 5: Strukturni deleži posameznih sektorjev SMTK v češkem blagovnem izvozu za obdobje od leta 1993 do leta 1997



Vir: Zahranični obchod ČR 1993 – 1995; Zahranični obchod ČR 1997.

Kljub relativni majhnosti Slovenije in Češke moramo upoštevati še bistveno razliko med dejavniki, ki so vplivali na dinamiko razvoja obeh gospodarstev. Tako je na gospodarska gibanja na Češkem vplivalo predvsem povečano domače povpraševanje, temelječe na povečani porabi sredstev potrošnikov, povečanih tujih investicijah ter tujih kreditih (Analysis of Czech Economy and MIT Sectors in 1994, 1995). Drugače povedano, Slovenija ima gospodarstvo bolj odprto, kar vpliva na večji pomen eksogenih dejavnikov na rast bruto domačega proizvoda, medtem ko v primeru Češke velja upoštevati vplive tako eksogenih kot endogenih dejavnikov na rast bruto domačega proizvoda.

Posamezno narodno gospodarstvo v svetu najbolje predstavljajo uspešna podjetja. Škoda je tako največji češki izvoznik, ki poleg Tatre in Zetorja predstavlja temelj bodoče specializacije v proizvodnji strojev in naprav (Doing Business in the Czech Republic 1998/1999). Nedvomno so njihovi izvozni uspehi v drugi polovici

devetdesetih let pripomogli k povečanju izvoznega delež strojev in transportnih naprav (Glej Sliko 5). Podobno je tudi slovenski avtomobilski proizvajalec Revoz največji izvoznik (Gospodarski vestnik št. 14, 1998). Osnovna razlika med Revozom in Škodo je ta, da Škoda proizvaja in trži vozila pod lastno blagovno znamko, medtem ko Revoz proizvaja in trži vozila francoskega Renaulta. Drugi največji slovenski izvoznik je Gorenje, ki poleg Iskre, Rotomatike, ter številnih manjših proizvajalcev električnih aparatov in naprav predstavlja steber bodoče slovenske specializacije pri proizvodnji strojev in naprav.

Analiza znotrajpanožne trgovine ter primerjalnih prednosti obeh držav

Analizo smo opravili z dvema kazalnikoma in sicer Grubel-Lloydovimi (GL) indeksi¹ ter indeksi izkazanih primerjalnih prednosti (RCA) na ravni dveh števil SMTK. Analizo z GL ter RCA indeksi smo opravili za blagovno menjavo Slovenije in Češke z vsemi državami ter za menjavo obeh držav z državami Evropske unije v obdobju od leta 1993 do leta 1997.

Ob primerjavi rezultatov dobljenih indeksov znotrajpanožne menjave za Slovenijo in Češko v blagovni menjavi z vsemi državami kot tudi v menjavi z

¹ Pri izračunavanju Grubel-Lloydovih indeksov (GL) ter indeksov izkazanih primerjalnih prednosti (RCA) smo uporabili statistične podatke na ravni dveh števil SMTK. Večina avtorjev pri izračunavanju GL ter RCA indeksov uporablja sicer statistične podatke na troštevni ravni SMTK, ki pa v primeru Češke niso bili dosegljivi. V literaturi je dovolj obsežno predstavljen koncept merjenja znotrajpanožne menjave, ponavadi se izračunava po naslednji enačbi:

$$(1) \quad GL_i = \left(1 - \frac{|X_i - M_i|}{X_i + M_i} \right) \cdot 100,$$

V predstavljeni enačbi GL_i predstavlja Grubel-Lloydov indeks za proizvodno skupino i , X_i predstavlja izvoz posamezne proizvodne skupine, medtem ko M_i predstavlja uvoz posamezne skupine.

Če so dobljene vrednosti GL indeksa enake 100, je izvoz določene blagovne skupine povsem enak uvozu, zato govorimo o obstoju popolne znotrajpanožne menjave za določeno proizvodno skupino. GL indeks pa ima vrednost 0, kadar je izvoz oziroma uvoz določene proizvodne skupine blizu 0, takrat lahko ugotovimo, da znotrajpanožna trgovina ne obstaja. GL indeksi torej odpovedo v primeru, ko je razmerje med uvozom in izvozom povsem neuravnoteženo. Stopnjo znotrajpanožne menjave na agregirani ravni (tehtano povprečje) pa smo merili po naslednji enačbi (Wolmayr-Schnitzer, 1997, str. 57):

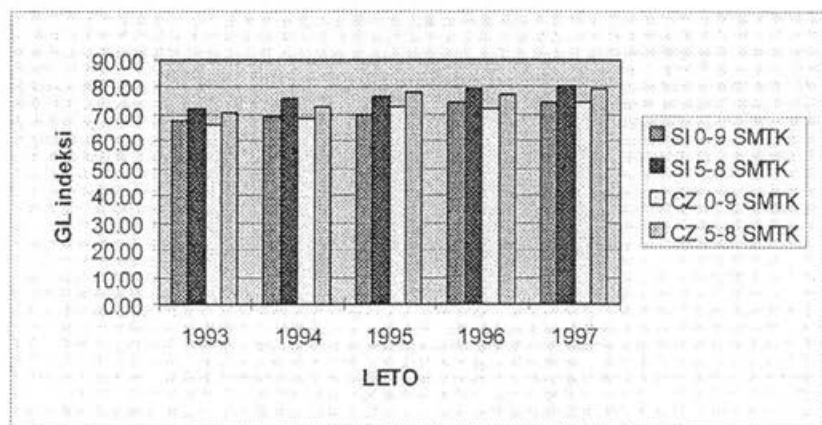
$$(2) \quad \text{, kjer so uteži: } GL = 1 - \frac{\sum_i |X_i - M_i|}{\sum_i (X_i + M_i)} = \sum_i W_i \cdot GL_i, \quad \text{kjer so uteži: } W_i = \frac{X_i + M_i}{\sum_i X_i + \sum_i M_i}.$$

Pri tem predstavljata X_i in M_i izvoz oziroma uvoz blaga posamezne proizvodne skupine. Po enačbi 2 smo merili znotrajpanožno trgovino na ravni zunanje trgovine Slovenije in Češke (0-9 SMTK) ter na ravni industrijskih sektorjev (5-8 SMTK). Po enačbi 2 se dobljeni indeksi GL_i za posamezne proizvodne skupine tehtajo z deleži izvoza in uvoza posameznih skupin v celotni trgovini in nato seštejejo. Po enačbi 1 pa smo izračunali vrednosti indeksov na ravni posameznih proizvodnih skupin (GL_i) za Slovenijo ter Češko.

državami EU smo ugotovili, da so vrednosti GL indeksov v letu 1993 relativno podobne, tako za celotno menjavo, torej izdelke 0-9 SMTK, kot za industrijske izdelke 5-8 SMTK. Druga ugotovitev pa je bila, da je bila rast vrednosti GL indeksov za posamezna leta opazovanega obdobja različna, čeprav so bile v letu 1997 vrednosti indeksov za obe državi dokaj skladne, tako za izdelke 0-9 SMTK kot za izdelke 5-8 SMTK. Ugotovili smo tudi, da je Slovenija v opazovanem obdobju v primerjavi s Česko relativno zaostajala po rasti GL indeksov v blagovni menjavi z državami EU kot tudi v menjavi z vsemi državami. Relativno zaostajanje Slovenije prvič kaže, da Slovenija izgublja pridobljene prednosti iz začetka devetdesetih let v primerjavi z državami CEFTA, ki izhajajo iz dejanskega stanja po višini bruto domačega proizvoda na prebivalca Slovenije na začetku devetdesetih let. Drugič pa pričujoče nazadovanje kaže, da Slovenija v primerjavi s Česko relativno počasneje zmanjšuje tehnološki in razvojni zaostanek za državami EU (Wolfmayr-Schnitzer, 1997: 57-58).

Primerjava indeksov znotrajpanožne menjave za države CEFTA ter države OECD je potrdila, da so vrednosti GL indeksov za leti 1993 in 1994 približno enake za Slovenijo, Česko ter Madžarsko, ki v povprečju zaostajajo za tretjino za vrednostjo GL indeksov držav OECD, medtem ko vrednosti GL indeksov za Poljsko ter Slovaško v enakem obdobju zaostajajo za vrednostjo GL indeksov držav OECD za polovico. Pri tem pa naše ugotovitve kažejo, da le na osnovi deležev znotrajpanožne trgovine srednjeevropskih držav ne moremo neposredno sklepati, kakšna je dejanska tehnološka in razvojna zaostalost srednjeevropskih držav za razvitimi državami. Pri oceni zmanjševanja razvojnega in tehnološkega zaostanka Slovenije in Česke za državami EU je potrebno upoštevati še druga merila, predvsem pa gospodarsko rast Slovenije in Česke, saj je gotovo, da je njuna sposobnost dohitevanja držav EU predvsem stvar gospodarske rasti (Mencinger 1996: 30).

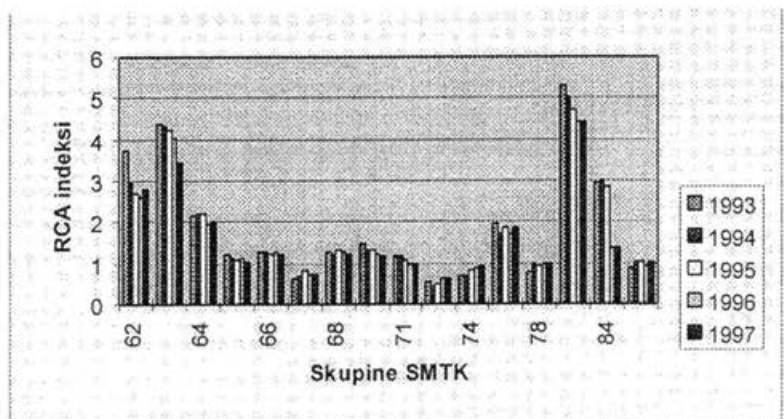
Slika 6: GL indeksi (tehtano povprečje) za slovensko ter češko blagovno menjavo (SMTK 0–9) ter menjavo industrijskih proizvodov (SMTK 5–8) s svetom



Vir: Interni podatki Statističnega urada RS; Zahranični obchod ČR 1993 – 1995; Zahranični obchod ČR 1997 ter lasten izračun.

Visoke vrednosti deležev znotrajpanožne menjave so namreč značilne za razvite države s približno enakim DBP na prebivalca ter nizkimi stopnjami omejitev v medsebojni trgovini, bodisi zaradi transportnih stroškov ali pa omejitev trgovinske politike (Gray, 1978: 96). V blagovni menjavi Slovenije in Češke z vsemi državami in državami EU pa so obstajale številne omejitve, ki so bistveno vplivale na dobljene vrednosti GL indeksov po našem empiričnem izračunu v opazovanem obdobju. Opazili smo namreč tesno povezanost deležev znotrajpanožne trgovine z liberalizacijo trgovine obeh držav na osnovi sklenjenih pridružitvenih sporazumov z državami EU ter neposredno povezanost rasti deležev znotrajpanožne trgovine z rastjo obsega blagovne menjave obeh držav. Pri tem so bile stopnje rasti deležev znotrajpanožne menjave Slovenije in Češke delno povezane tudi z rastjo BDP, oziroma BDP na prebivalca obeh držav.

Slika 7: Vrednosti RCA indeksov za 16 blagovnih skupin v trgovini Slovenije z vsemi državami v obdobju od leta 1993 do leta 1997



Vir: : Interni podatki Statističnega urada RS ter lasten izračun.

Opomba: Prikazane so vrednosti RCA indeksov za naslednje blagovne skupine 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 72, 74, 77, 78, 82, 84 in 89 SMTK.

Indekse primerjalnih prednosti (RCA)⁴ smo izračunali za vse proizvodne skupine na ravni dveh števil SMTK za blagovno menjavo Slovenije ter Češke z vsemi državami ter za blagovno menjavo obeh držav z državami članicami EU v opazovanem obdobju. Pri tem smo izbrali tiste proizvodne skupine obeh držav, ki predstavljajo približno 70% celotnega izvoza Slovenije in Češke v letu 1997. Na osnovi rezultatov empirične analize izkazanih primerjalnih prednosti za 16 istih blagovnih skupin pri obeh državah lahko sklepamo, da izkazuje Slovenija in Češka v blagovni menjavi z vsemi državami primerjalne prednosti pri enajstih blagov-

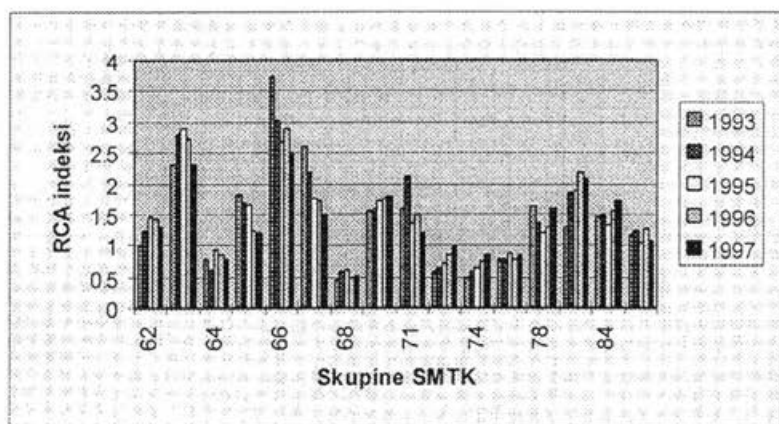
⁴ Indeksi izkazanih primerjalnih prednosti - RCA (revealed comparative advantage) so razmerje med izvozno-uvoznim količnikom posamezne tehnološke skupine ter količnikom med celotnim izvozom in uvozom industrijskih proizvodov (Wolfmayr-Schnitzer, 1997a, str. 100).

$$(3) \quad RCA_i = \frac{\frac{X_i}{M_i}}{\frac{X}{M}}$$

Pri tem RCA_i predstavlja indeks izkazanih primerjalnih prednosti proizvodne skupine i , X_i je izvoz in M_i uvoz proizvodne skupine i , X in M pa predstavljata skupni izvoz oziroma uvoz države. Če je vrednost indeksa RCA večja kot 1, izraža primerjalne prednosti določene blagovne skupine, če je manjša od 1, pa izraža primerjalne neprednosti.

nih skupinah, medtem ko pri petih blagovnih skupinah izkazuje v opazovanem obdobju primerjalne neprednosti. Slovenija je izkazala primerjalne prednosti tako pri sedmih blagovnih skupinah, Češka pa pri šestih skupinah v sektorju izdelkov, klasificiranih po materialu, medtem ko sta v sektorju strojev in naprav izkazali obe državi primerjalne prednosti pri dveh blagovnih skupinah. Na ta način je bila potrjena tudi hipoteza, zastavljena v uvodu pričujočega prispevka. Ugotovili smo tudi, da je v sektorju raznih gotovih izdelkov Slovenija izkazala primerjalne prednosti pri dveh blagovnih skupinah, Češka pa pri treh blagovnih skupinah.

Slika 8: Vrednosti RCA indeksov za 16 blagovnih skupin v trgovini Češke z vsemi državami v obdobju od leta 1993 do leta 1997



Vir: Zahranični obchod ČR 1993 – 1995; Zahranični obchod ČR 1997 ter lasten izračun.

Opomba: Prikazane so vrednosti RCA indeksov za naslednje blagovne skupine 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 72, 74, 77, 78, 82, 84 in 89 SMTK.

V nasprotju s tem pa v opazovanem obdobju Slovenija in Češka v blagovni menjavi z državami EU izkazuje primerjalne prednosti pri desetih blagovnih skupinah, medtem ko pri šestih blagovnih skupinah izkazuje primerjalne neprednosti. Slovenija je tako izkazala primerjalne prednosti pri sedmih blagovnih skupinah, Češka pa pri šestih skupinah v sektorju izdelkov, klasificiranih po materialu, medtem ko sta v sektorju raznih gotovih izdelkov izkazali obe državi primerjalne prednosti pri dveh blagovnih skupinah. V sektorju strojev in naprav je Slo-

venija izkazala primerjalne prednosti le pri eni, Češka pa pri dveh blagovnih skupinah. Izenačenost Slovenije in Češke pri izkazovanju primerjalnih prednosti pri izvozu blaga v države EU ter vse države sveta v opazovanem obdobju ni presenetljiva, če upoštevamo predpostavko, da so tehnološke razlike med najpomembnejšimi vzroki za razlike v primerjalnih prednostih držav. Rezultati empirične analize izkazanih primerjalnih prednosti na ta način samo potrjujejo dejstvo, da so slovenski in češki izdelki v podobnih tehnoloških razredih na kakovostni lestvici proizvodov (Wolfmayr-Schnitzer, 1997: 95).⁵

Tako Slovenija in Češka v opazovanem obdobju izkazujeta primerjalne prednosti pri podobnih skupinah izdelkov, ki na kakovostni lestvici proizvodov ne sodijo v sam vrh, zato sta prisiljeni tehnološko zaostalost delno nadomestiti bodisi z nižjimi plačami zaposlenih bodisi z večjo uporabo energije ali danih naravnih virov, pri čemer gradita konkurenčnost predvsem na stroškovno ugodnih pogojih proizvodnje in strategijah nizkih cen. Majhne države, kot sta Slovenija in Češka, v procesu gospodarskega razvoja nimajo na izbiro veliko možnosti, prisiljene so v strategijo posnemanja (Damijan, 1995: 224). Slovenija in Češka tako skušata proizvajati izdelke enake kakovosti kot razvite države, vendar z nižjimi stroški in prodajnimi cenami, ki so v skladu s tehnološko ravniho obeh držav na lestvici kakovosti proizvodov. Ugotovili pa smo tudi, da obstaja očitna razlika v ravni izkazanih primerjalnih prednostih, saj obe državi v povprečju izkazujeta višje vrednosti RCA indeksov v blagovni menjavi z vsemi državami, medtem ko v blagovni menjavi z državami EU izkazujeta bistveno nižje vrednosti RCA indeksov. Povpraševanje držav EU, ki so hkrati tudi najpomembnejši partner Slovenije in Češke v blagovni menjavi, tako določa primerjalne prednosti slovenskega in češkega blaga v opazovanem obdobju.

Zaključek

Na osnovi analize statistik blagovne menjave Slovenije in Češke v devetdesetih letih smo prišli do spoznanja, da je trgovinska povezanost z Evropsko unijo osnovna determinanta gospodarskega razvoja obeh držav. Številni kazalci namreč kažejo, da je Slovenija v devetdesetih letih doživljala podoben gospodarski razvoj kot

⁵ Grossman in Helpman sta namreč uvedla razlikovanje med horizontalno in vertikalno inovacijo proizvodov, pri čemer prva pomeni razvijanje različic enakega proizvoda, ki so podobne kakovosti, medtem ko vertikalna inovacija pomeni razvijanje različic enakega proizvoda, ki se razlikujejo po kakovosti. Na osnovi enačenja inovacij z razvijanjem novih izdelkov, ki so višje kakovosti kot podobni proizvodi, ki so trenutno na trgu, sta avtorja uvedla pojem kakovostne lestvice. Osnovna ideja temelji na domnevi, da je vsak izdelek na kakovostni lestvici, ki je postavljena glede na tehnološke razrede. Omenjena avtorja sta predstavila model z dvema državama, severno in južno, kjer je severna država tehnološko razvita in stalno povečano vlogo v raziskave in razvoj, da bi na ta način izboljšala kakovost vsakega proizvoda, medtem ko južna država skuša le s posnemanjem slediti severni državi. S posnemanjem južna država ogroža pozicijo severne države, saj proizvaja izdelke podobne kakovosti kot severna država, toda po nižjih stroških in prodajnih cenah. Severna država lahko pri tem znova pridobi prednost na osnovi inovacij. Na ta način se severna in južna država v procesu izboljševanja proizvodov nenehno vzpenjata po kakovostni lestvici (Wolfmayr-Schnitzer, 1997, str. 95).

Češka ter ostale srednjeevropske države. Srednjeevropski prostor deluje tako kot gospodarsko preddverje Evropske unije. Domnevamo lahko, da se bodo na osnovi trgovinske povezanosti srednjeevropskih držav z državami EU postopoma tudi zmanjševale razlike med srednjeevropskimi državami. Pri tem pa so izginile tudi primerjalne prednosti, ki sta jih Slovenija in Češka izkazovali v sklopu nekdanjih socialističnih federacij.⁶ Drugače povedano, Slovenija in Češka sta na osnovi podobne strukture proizvodnje ter številnih drugih faktorjev v obdobju od leta 1993 do 1997 tako izkazovali predvsem primerjalne prednosti v sektorju izdelkov, klasificiranih po materialu.

Na ta način je bila potrjena tudi hipoteza zahodnih analitikov, ki predpostavlja, da imajo male države primerjalne prednosti pri tistih izdelkih, kjer je povpraševanje standardizirano (McAleese, 1978: 140–141). Pri tem gre predvsem za polizdelke in podobne izdelke, kjer okus domačih potrošnikov nima velikega vpliva. Izdelki, klasificirani po materialu, pa so dejansko najštevilčnejši na preglednici največjih blagovnih postavk v izvozu in uvozu Slovenije ter Češke (Glej Sliko 7 in 8). Izdelki, klasificirani po materialu, izkazujejo tudi pozitivni saldo v znotrajpanožni menjavi Slovenije in Češke za obdobje od leta 1993 do leta 1997. Če želita Slovenija in Češka spremeniti obstoječo strukturo izvoza, morata z ustreznimi ukrepi bistveno pospešiti vlaganja podjetij v sodobnejše tehnologije ter vzpodbujati vlaganja podjetij v raziskave in razvoj izdelkov. Dolgoročno morata tudi opazno dvigniti raven produktivnosti, ki edina lahko zagotavlja naraščanje življenjskega standarda prebivalcev in skladno s tem še naraščanje bruto domačega proizvoda na prebivalca obeh držav (Porter, 1998: 6).

V sektorju strojev in naprav lahko domnevamo, da prihaja v primeru Slovenije do specializacije. Slovenija namreč kaže primerjalne prednosti pri proizvodnji električnih strojev, aparatov in naprav. Omenjeno blagovno skupino proizvodov uspešno tržijo v svetu vsaj trije proizvajalci in sicer Gorenje, Iskra ter Rotomatika. Temelj uspeha omenjenih podjetij so vlaganja v raziskave in razvoj, blagovna znamko, kadre ter trženje v zadnjih tridesetih letih delovanja. Blagovna skupina cestnih vozil dosega sicer največji tržni delež v slovenskem blagovnem izvozu, toda uspešnost novomeškega Revoza kot največjega slovenskega izvoznika ni utemeljena na lastnem vlaganju v raziskave in razvoj omenjene tovarne, zato lahko francoski Renault v bodočnosti tudi preneha s proizvodnjo avtomobilov v Sloveniji. Tudi češka Škoda je največji češki izvoznik, ki pa v nasprotju z Revozom uspešno trži in proizvaja avtomobile pod lastno blagovno znamko, kljub strateški povezavi z nemškim Volkswagnom. Škoda tako poleg Tatre in Zetorja predstavlja temelj bodoče češke specializacije. Zato lahko predvidevamo, da bo češki sektor strojev in transportnih naprav ob navezavi na težko industrijo, v bodoče še povečeval tržni delež v blagovnem izvozu.

⁶ Socializem je skušal določene podjetniške funkcije prenesti iz podjetja, analogno pa je skušal reševati tudi posledice takšnega ravnanja. Na Češkem stoji pomnik socializmu ob vzhodju ceste enega od redkih klancev v okolici Olomouca. Voznika, ki se spušča z vozilom navzdol po blagem klancu, preseneti dvestometrski asfaltirani iztek ceste naravnost na polje, pa čeprav cesta vodi naprej z ostrim ovinkom na levo. Iztek ceste naravnost na polje je bil namreč namenjen tistim voznikom tovornjakov, ki so jim zaradi nedovršenosti zavornih sistemov pri vožnji po klancu navzdol odpovedovale zavore.

V slovenskem blagovnem izvozu izkazujejo izjemne primerjalne prednosti izdelki pohištva in njegovih delov, kar kaže na bodočo specializacijo Slovenije v sektorju raznih končnih izdelkov. V tem sektorju je industrija oblačil v preteklosti uspešno tržila svoje izdelke na nekdanjem jugoslovanskem trgu, medtem ko zgolj posodobljeni proizvodni park ne odpira poti slovenskim izdelkom na evropski trg. Tako se odražajo posledice dolgoletne kooperacije slovenske industrije oblačil s tujimi partnerji na osnovi dodelavnih poslov. Zato bo slovenska industrija oblačil ob pomanjkanju vrhunskih kadrov ter uveljavljenih blagovnih znamk še naprej zgubljala svoj delež v izvozu. Slovenija bo na ta način dosegala tudi večji primanjkljaj trgovinske bilance, saj je sektor raznih gotovih izdelkov v obdobju od leta 1993 do leta 1997, podobno kot sektor izdelkov klasificiranih po materialu, dosegal tudi pozitiven saldo v znotrajpanožni menjavi.

V nasprotju s tem pa je sektor kemičnih izdelkov v obdobju od leta 1993 do 1997 izkazoval negativni saldo v znotrajpanožni menjavi tako v primeru Slovenije kot Češke. Sektor kemičnih izdelkov namreč zahteva velika vlaganja v raziskave in razvoj, zato Slovenija in Češka v primerjavi z razvitimi državami dosegata relativno manjše izvozne deleže in izkazujejo primerjalne neprednosti pri izvozu kemičnih izdelkov v obdobju od leta 1993 do leta 1997. Pri tem pa so slovenska podjetja usmerjena v proizvodnjo medicinskih in farmacevtskih izdelkov, medtem ko so češka usmerjena predvsem v proizvodnjo organskih kemičnih proizvodov.

Tudi analiza znotrajpanožne menjave⁷ kaže, da obstaja velik razvojni in tehnološki zaostanek Slovenije in Češke za razvitimi državami, ki ga ne bo mogoče odpraviti v kratkem času. Pri tem je analiza znotrajpanožne menjave znova potrdila skladnost gospodarskih gibanj Slovenije in Češke v obdobju od leta 1993 do 1997 (Glej Sliko 6). Če primerjamo še gospodarska gibanja Slovenije in Češke v devetdesetih letih z gospodarskimi gibanji v vzhodnem delu Nemčije (deželah nekdanje NDR), lahko sicer predvidevamo, da bi se razvojni zaostanek obeh opazovanih držav za razvitimi državami lahko tudi bistveno zmanjšal ob izdatnejših tujih investicijah ter spremljajočih drugih ukrepih v podjetjih ter državni upravi. Kljub temu pa bi verjetno še vedno ostala vrzel v zavesti prebivalcev Slovenije in Češke, povezana z neprilagojenostjo rezidentov obeh držav na bivanje v tržnih razmerah, ki je ne bo mogoče odpraviti v obdobju ene generacije.

Analiza znotrajpanožne menjave tudi kaže, da je Slovenija v primerjavi s Češko v obdobju od leta 1993 do leta 1997 v bistvu počasneje zmanjševala razvojni in tehnološki zaostanek za razvitimi državami, čeprav si je do leta 1998 sicer še zagotavljala lastno gospodarsko rast brez tuje pomoči, zadolževanja ali prodaje nacionalnega premoženja (Mencinger, 1998: 27). Kljub temu pa obstaja nevarnost, da slovenska gospodarska gibanja postanejo povsem podobna trendom, ki so jih srednjeevropske države doživljale v obdobju do leta 1998. Slovenija je namreč v letu 1999 že prikazala večji primanjkljaj tekočega dela plačilne bilance, kar lahko povzroči, da bodo slovenska gospodarska gibanja v bodoče postajala vse bolj podobna gibanjem v ostalih srednjeevropskih državah. Pri tem je povsem nepo-

⁷ Gre za menjavo enakih proizvodov za enake ali podobne proizvode, kot je na primer menjava japonskih avtomobilov znamke Honda za nemške avtomobile znamke Volkswagen ali italijanskih vin za španska.

membno vprašanje, zakaj je Slovenija kot zadnja srednjeevropska država začutila negativne gospodarske trende: ali zaradi kasnejšega vključevanja v evropske integracijske tokove ali zaradi postopnega uvajanja tržnega gospodarstva v devetdesetih letih. Rezultati analize kažejo, da Slovenija in Češka ter ostale srednjeevropske države ob izteku devetdesetih let niso bile usposobljene za soočenje s konkurenčnimi pritiski in delovanjem tržnih sil znotraj EU in da verjetno tudi v naslednjem desetletju ne bodo.

LITERATURA*

- Audretsch, David (1993): *Industrial Policy and International competitiveness. The Case of Eastern Europe*. Hughes S. Kirsty, ed.: *European Competitiveness*. Cambridge: Cambridge University Press, str. 259 – 290.
- Balassa, Bela (1978): *Intra-Industry Trade and the Integration of Developing Countries in the World Economy*. Giersch Herbert, ed., *On the Economics of Intra-Industry Trade: Symposium 1978*. Tübingen: Mohr, str. 245 – 270.
- Bohata, Marie (1996): *The Changing Patterns of Czech Foreign Trade*. Working Paper Series. Prague: Center for Economic Research and Graduate Education (CERGE) and Economics Institute (IE), 95.
- Damijan, P. Jože (1995): *Analiza mednarodnih primerjalnih prednosti slovenskega gospodarstva*. Slovenska gospodarska revija. Ljubljana: Ekonomska fakulteta, 46, 3, str. 209 – 234.
- Gandolfo, Giancarlo (1994): *International Economics I*. Berlin: Springer-Verlag.
- Gray, H. Peter (1978): *Intra-Industry Trade: The Effects of Different Levels of Data Aggregation*. Giersch Herbert, ed., *On the Economics of Intra-Industry Trade: Symposium 1978*. Tübingen: Mohr, str. 87 – 110.
- Kos, Marko (1997): *Smo res boljši od Češke?* Delo, Ljubljana, 38, 25. januar, str. 33.
- Krugman, R. Paul, Obstfeld Maurice (1997): *International Economics*. Massachusetts: Reading.
- Kumar, Andrej (1995a): *Strategija za uspešno prilagajanje*. Ekonomika Evrope. Ljubljana: Ekonomska fakulteta, str. 120 – 133.
- Kumar Andrej, Zajc Katja (1999): *Selected Integration Potential Indicators for Slovenia and Croatia*. Ljubljana: Ekonomska fakulteta.
- Lindert, H. Peter, Pugel, A. Thomas (1996): *International Economics*. Chicago: Irwin.
- McAleese, Dermont (1978): *Intra-Industry Trade, Level of Development and Market Size*. Giersch Herbert, ed., *On the Economics of Intra-Industry Trade: Symposium*. Tübingen: Mohr, str. 137 – 142.
- Mencinger, Jože (1994): *Slovensko-nemška trgovinska menjava*. Gospodarska gibanja, Ljubljana: Ekonomski institut Pravne fakultete, 22, 250, str. 21 – 31.
- Mencinger, Jože (1995): *Kako daleč je Evropa*. Gospodarski gibanja, Ljubljana: Ekonomski institut Pravne fakultete, 23, 259, str. 23 – 52.
- Mencinger, Jože (1996): *Usodna podobnost*. Gospodarska gibanja, Ljubljana: Ekonomski institut Pravne fakultete, 24, 275, str. 29 – 41.
- Mencinger, Jože (1998): *Približevanje ali oddaljevanje?* Gospodarska gibanja, Ljubljana: Ekonomski institut Pravne fakultete, 26, 300, str. 23 – 32.
- Pomfret, W. T. Richard (1978): *Intra-Industry Trade in Intraregional and International Trade*. Giersch Herbert, ed., *On the Economics of Intra-Industry Trade: Symposium 1978*. Tübingen: Mohr, str. 115 – 131.

* Zaradi omejenega prostora so v prispevku navedena le nekatera dela, ki so bila uporabljena v analizi.

- Porter, E. Michael (1998): *The Competitive Advantages of Nations*. New York: The Free Press.
- Strojan, Andreja (1999): *Analiza blagovnih tokov z modelom popravljanja napak*. Prikazi in analize, Ljubljana: Banka Slovenije, VII 1, str. 23 – 45.
- Wolfmayr Schnitzer, Yvonne (1997): *The Intra-Industry Trade of CEECs*. Wolfmayr-Schnitzer Yvonne et. al.: *The Competitiveness of Transition Countries*, Preliminary Version. Wien: WIFO – Austrian institute of Economic Research, str. 57 – 66.
- Wolfmayr Schnitzer, Yvonne (1997): *Trade Performance of CEECs according to Technology Classes*. Wolfmayr-Schnitzer Yvonne et. al.: *The Competitiveness of Transition Countries*, Preliminary Version. Wien: WIFO – Austrian institute of Economic Research, str. 93–120.

VIRI:

- Analysis of Czech Economy and MIT Sectors in 1994* (1995): Prague: Ministry of Industry and Trade of Czech Republic.
- Annual Report 1993* (1993): Prague: Czech National Bank.
- Annual Report 1994* (1994): Prague: Czech National Bank.
- Annual Report 1995* (1995): Prague: Czech National Bank.
- Annual Report 1997* (1997): Prague: Czech National Bank.
- Bilten Banke Slovenije* (1999): Ljubljana: Banka Slovenije, 8, 1.
- Country profile: Czech Republic Slovakia 1996–97* (1996): London: The Economist Intelligence Unit, str. 1 – 32.
- Country profile: Czech Republic 1999–2000* (1999): London: The Economist Intelligence Unit.
- Country profile: Slovenia 1999–2000* (1999): London: The Economist Intelligence Unit.
- Delovno gradivo Ministrstva za industrijo in trgovino Češke republike, razdeljeno na srečanju ministra z akreditiranimi trgovinskimi svetovalci v Češki republiki*. Praga: Hotel Forum, 26. 03. 1996.
- Doing Business in the Czech Republic 1998/1999*. Praha: PP Agency.
- Ekonomsko ogledalo* (1998): Ljubljana: Urad za makroekonomske analize in razvoj, 4, 1.
- Ekonomsko ogledalo* (1998a): Ljubljana: Urad za makroekonomske analize in razvoj, 1, 10.
- Gospodarski vestnik* (1998): Ljubljana: Založniška skupina, 47, 14.
- Interni podatki Ministrstva za zunanje zadeve Češke republike*.
- Interni podatki Statističnega urada RS*.
- Statistični letopis RS 1992* (1993): Ljubljana: Zavod za statistiko.
- Statistični letopis RS 1993* (1993): Ljubljana: Zavod za statistiko.
- Statistični letopis RS 1996* (1996): Ljubljana: Zavod za statistiko.
- Statistični letopis RS 1997* (1997): Ljubljana: Statistični urad RS.
- Statistični letopis RS 1998* (1998): Ljubljana: Statistični urad RS.
- Zahranični obhod ČR 1993 – 1995* (1997): Praha: Český statistický úřad.
- Ročenka: Zahraniční obchod ČR 1997 – 1. Díl* (1997): Praha: Český statistický úřad.
- Vyvoj hlavních ekonomických a sociálních ukazatelů České republiky 1990 – 1997* (1997): Praha: Vyzkumny ustav prace a sociálních vecí, 10.

POST-KOMUNISTIČNE STRANKE - PRIMERJAVA RAZVOJA ZVEZE KOMUNISTOV SLOVENIJE IN KOMUNISTIČNE STRANKE ČESKOSLOVAŠKE

Povzetek. Članek predstavlja predvsem kratko primerjavo razvoja komunističnih strank v današnji Češki in Sloveniji, začenši s pogledom v preteklost, posebej osredotočenim na dogajanja od osvoboditve izpod nacizma oz. fašizma leta 1945 pa vse do danes. Pomembnejši del naše analize se nanaša na razvoj obeh strank od osamosvojitve Slovenije na eni strani oziroma t.i. žametne revolucije in razdružitve Češkoslovaške na drugi. Stranki sta seveda zaradi različnih družbenoekonomskih in političnih razmer in tendenc prehodili vsaka svojo pot. Temeljna ugotovitev primerjave je zagotovo dejstvo, da se je ZLSD prelevila v moderno socialdemokratsko stranko, ki je prepojena s pragmatizmom mlajše generacije njenih politikov in ima zato relativno velik (glede na KSČM) koalicijski potencial. Ravno nasprotno, KSČM ni bila in ni sposobna preobrazbe iz zastarele, konservativne politične stranke, ki jo obvladujejo stare komunistične elite, v moderno socialdemokratsko politično stranko. Prav zaradi tega KSČM ostaja izolirana na političnem prizorišču ali povedano drugače – ima relativno majhen koalicijski potencial.

Gljučni pojmi: politične stranke, ZLSD, KSČM, Slovenija, Češka republika

Uvod

Češka in slovenska zgodovina sta bili pogosto primerjani; že v času Avstro-Ogrske je češki strankarski sistem pomembno vplival na razvoj slovenskega strankarskega prizorišča. To dejstvo potrjuje npr. razvoj taborov, sokolsko gibanje in nenazadnje tudi diskusija med eminentnimi političnimi misleci s preloma stoletja, Antonom Korošcem in Tomašem G. Masarykom. Najbolj neposreden vpliv češke politične misli na slovensko pa je zagotovo viden v gibanju iz začetka 20. stoletja imenovanem masarykovci, sestavljenem iz slovenskih

¹ Balut, Aleš, absolvent politologije na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani, Dr. Cabada, Ladislav, predstojnik oddelka za sociologijo in politologijo na Fakulteti za humanitne študije, Zahodnočeška univerza v Plzinu.

študentov, ki so študirali na Češkem in se navduševali nad idejami že prej omenjenega predsednika Masaryka (Prunk, 1993).

Po razpadu monarhije in vstopu Čehov in Slovencev v različne državne povezave so se "izredni" odnosi med nacijama in njihovimi elitami razvodenili, vendar pa lahko tudi v medvojnem obdobju zasledimo veliko podobnosti. Kot primer lahko navedemo razvoj strankarskega sistema in politične kulture na Slovaškem, kjer se politični položaj Slovakov v Čecoslovaški ni bistveno razlikoval od položaja Slovencev v bivši Kraljevini Jugoslaviji; najmočnejši politični stranki v Sloveniji in na Slovaškem – ljudski stranki² – sta imeli praktično identičen ideološki izvor in volilno bazo.

Nasprotno pa je bil zelo različen položaj komunističnih strank v obeh državah. Medtem ko je levo krilo socialdemokratske stranke na Čecoslovaškem, preoblikovano v Čecoslovaško komunistično stranko (kasneje Komunistično stranko Čecoslovaške) postopoma postalo sestavni del političnega sistema, so bili komunisti v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev oz. Jugoslaviji v ilegali. Čecoslovaški komunisti, ki so na volitvah redno dobivali več kot 10 odstotkov glasov, so v drugi polovici 30. let predstavljali pomemben del (notranjepolitičnega) demokratičnega pola, ki je nasprotoval dvigu avtoritarnih in fašističnih tendenc. Jugoslovanski (slovenski) komunisti pa so imeli relativno majhno realno moč; to dejstvo ni le posledica ilegalnosti stranke, temveč tudi intranacionalnih oz. mednacionalnih sporov znotraj Slovenije oz. Jugoslavije.

Obe komunistični stranki sta tako začetek vojne doživeli na različnih političnih položajih. Kljub temu pa pri njiju lahko zasledimo skupno točko – obe sta bili močno odvisni od odločitev in direktiv Komunistične internacionale, Sovjetske zveze oz. osebnih odločitev Josipa V. Stalina. To lahko potrdimo z dejstvom, da so češki komunisti odkrito nastopali proti fašistom šele po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo junija leta 1941.

Med samo drugo svetovno vojno je bila politika obeh političnih strank zelo podobna; obe stranki sta namreč hrepeneli po vodilni vlogi v protifašističnem gibanju. Tako sta na istem principu delovali Osvobodilna fronta (OF) v Sloveniji, ki se je razvila iz Ljudske fronte (Ljudska fronta nastane leta 1934 kot reakcija na dvigajoči se fašizem) in Nacionalna fronta (NF)³ na Češkem⁴ oz. Čecoslovaškem. Komunisti so v obeh organih nastopali kot vodilna sila in postopoma odstranjevali nekomunistične dele organizacije. Vojaški uspehi OF so pripomogli k političnemu vzponu komunistov na vodilne položaje v novo nastali državi – Federativni ljudski republiki Jugoslaviji. Tudi pozicija čecoslovaških komunistov se je bistveno spremenila v smislu, da je njihova moč od medvojne obdobja pa do konca druge svetovne vojne narasla; položaj čecoslovaških komunistov pa vendar ni bil tako močan kot v primeru Slovenije⁵.

² Slovenska ljudska stranka in Hlinkova slovaška ljudska stranka (HSLS).

³ Národní fronta.

⁴ Po odcepitvi samostojne Slovaške države 14. marca 1939 in zasedbi nemške vojske 15. 3. uradno pod nazivom Protektorat Česka in Moravska (Protektorat Böhmen und Mähren).

⁵ Čecoslovaški komunisti so postali najmočnejša stranka, na parlamentarnih volitvah leta 1946 so dobili več kot 40% glasov. K temu izidu je močno prispevalo to, da so bile prepovedane vse predvojne desničarske stranke.

Do leta 1948 je mogoče razbrati precej tesnejšo (ideološko) povezavo med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo in posledično Čehoslovaško, kot pa po omenjenem letu. Ribičič v zvezi s tem ugotavlja, da sta državna ureditev in organizacija oblasti v mnogih segmentih povzeti prav po sovjetski stalinski ustavi iz leta 1936 (Ribičič, 1995: 355).

Razglasitev republike in nastop predsednika države Josipa Broza-Tita sta se sicer res dogajala na podlagi večinske podpore prebivalstva, ki je v komunistični stranki videlo glavnega zmagovalca nad fašizmom. Vendar pa so bila takoj po koncu druge svetovne vojne na sporedu obračunavanja z medvojnimi političnimi nasprotniki (kontrarevolucijo) in obračunavanja z medvojnimi zavezniki, z namenom zatreti politično konkurenco.

Jugoslovanska ustava iz leta 1948 poudarja predvsem federalno ureditev države, kar je mogoče razbrati že iz samega imena FLRJ (Federativna ljudska republika Jugoslavija). To je bilo zapisano tudi v ustavnih določbah. Vendar pa Ribičič opozarja na velik razkorak med ustavno oblikovanimi in praktično vzpostavljenimi razmerji med federacijo in republikami. Glede odnosa med federacijo in Komunistično partijo Jugoslavije isti avtor ugotavlja, da je politična moč skoncentrirana v izvršnih državnih organih federacije, ki so vsebinsko osebno tesno povezani z vodilno strukturo KPJ (Ribičič, 1995: 356).

Komunistična oblast na Čehoslovaškem je že v drugi polovici 40. let popolnoma centralizirala državo. Ugledni slovaški politiki – tako komunistični kot tudi nekomunistični – so postali žrtve političnih procesov, na katerih so bili obsojeni zaradi t.i. buržoaznega nacionalizma (Husak, Novomesky idr.). Centralizacijo države je potrdila tudi nova ustava, sprejeta leta 1960, ki je spremenila naziv države v socialistično. Šele demokratizacija oz. omilitve režima v drugi polovici 60. let je prinesla ponovno razmišljanje o federalizaciji države. Simptomatično je, da so v tem procesu poleg splošno znanega Aleksandra Dubčka odigrali tudi žrtve političnih procesov 50. let (Vodička, 1996).

Povojna represija v Jugoslaviji, ki kaže na manjšo podporo komunistom, kot so jo le-ti skušali prikazati, je povzročila množične poboje in znatne migracijske tokove. Komunisti so hitro zasedli vse pomembne politične, gospodarske in varnostne položaje; podobno je bilo tudi na Čehoslovaškem, kjer so komunisti zasedli predvsem položaje v vojski in policiji, kar se je kasneje pokazalo kot zelo pomembno. Tudi na Čehoslovaškem so komunisti imeli veliko podporo prebivalstva, ki je bila povezana z vlogo Rdeče armade pri osvoboditvi izpod fašističnega režima. Tito oz. Stalin sta tako predstavljala poosebljanje protifašističnega boja.

V letu 1948 pa se zgodi bistven prelom, ki deli razvojni kontinuum obeh strank – izključitev Jugoslavije iz Informbiroja komunističnih strank. Tito se odloči za samostojno, od Stalina neodvisno pot, kar pa vsaj na začetku ne pomeni bistveno drugačne oblike komunističnega režima. To potrjujejo tudi politični procesi naperjeni proti namišljenemu notranjemu sovražniku, ki se dogajajo tudi v sovjetskem bloku. Medtem ko so v Pragi "sovražniki režima" pogosto zaznamovani kot "titoisti", so "sovražniki" jugoslovanskega režima pogosto imenovani "stalinisti". Omenjeni procesi, čeprav le na simbolni ravni, v bistvu predstavljajo razcep med dvema podzvrstema komunističnega načina vladanja.

Obdobje prvega povojnega desetletja (50. leta) v Jugoslaviji so tako prinesla obračunavanja tudi znotraj komunistične stranke. Najbolj znan primer zagotovo predstavlja izključitev dotedanjega tesnega Titovega sodelavca Milovana Đilasa iz Centralnega komiteja Zveze komunistov Jugoslavije (CK ZKJ) leta 1954, ki ji sledi, izključitvi namreč, sodno preganjanje.

V tem obdobju (1953) pa so bili sprejeti tudi ustavni zakoni, ki pomenijo predvsem postavitev federativne narave države – tudi na ustavni ravni – na drugo mesto oziroma stopanje socialističnih, samoupravnih in komunalnih temeljev državne ureditve v ospredje (Ribičič 1995, 356). Hkrati pa je ustavni zakon prinesel tudi omejitev pravic republik in narodov, ki so jih vsaj na ustavni ravni le-ti pridobili. Najpomembnejše institucionalno odstopanje od ureditve v ustavi leta 1946 pa naj bi predstavljala ukinitev zbora narodov (Ribičič 1995, 356).

Češkoslovaška skozi 50. leta zvesto sledi ukazom Moskve, Jugoslavija pa že počasi išče pot do "komunizma s človeškim obrazom", ki naj bi pomenil "tretjo pot" med zahodnim kapitalizmom in sovjetskim komunizmom "trde roke". Paradoksalno, Jugoslavija se je s svojo politiko samoupravnega socializma dejansko bolj približala marksističnemu idealu vladavine proletariata kot sovjetski model, ki je hitro odkril svojo velikorosko ambicijo.

Po smrti J. Stalina so nekateri sovjetski sateliti prav tako začeli iskati pot do bolj prijazne oblike komunizma; vendar so bili vsi poskusi približevanja jugoslovanski paradigmi brutalno zatrti s strani Sovjetske zveze (Vzhodna Nemčija 1953, Madžarska in Poljska 1956). Najbolj znan primer omilitve komunistične vladavine predstavlja Praška pomlad, ki pomeni vrhunec globokih sprememb češkoslovaške družbe v 60. letih. Nastop liberalnih sil, tako v gospodarstvu kot v politiki, ki težijo k uveljavitvi ustroja podobnemu jugoslovanskemu, je bil prav tako krvavo zatrt, in sicer z vojsko petih komunističnih držav. Odstranitev liberalcev in nastop ortodoksnih komunistov pomeni ponovno vzpostavitev trdega komunističnega režima na Češkoslovaškem. Zahvaljujoč prisotnosti sovjetskih oboroženih sil na ozemlju Češkoslovaške, se je konservativna komunistična oz. politična elita ohranila na položajih vse do t.i. žametne revolucije. Liberalci so bili izključeni iz komunistične stranke, velik del pa jih je emigriral (V. Mlynář, J. Pelikán i.d.).

Leto 1968 pa ni bilo prelomno le na Češkoslovaškem, temveč se tudi v Jugoslaviji zgodijo spremembe, in sicer tudi zaradi dogodkov na Češkoslovaškem; Tito se po študentskih demonstracijah odloči decentralizirati državo; prav zaradi dogodkov na Češkoslovaškem se je pojavila kriza obrambne koncepcije JLA; vzpostavi se zbor narodov kot porok federativnosti države (Prunk, 1993: 398)⁹.

V Jugoslaviji je prišlo do procesov, ki so bili v Beogradu označeni kot "nacionalistični". V Sloveniji je nastopila liberalna vlada Staneta Kavčiča, ki pa je bila po t. i. cestni aferi (1969) pomaknjena v ozadje oziroma pod nadzor "zdravih sil" v Centralnem komiteju Zveze komunistov Slovenije (CK ZKS). Podobno se je dogajalo tudi na Hrvaškem (Savka Dabčević, Tripalo) in v Srbiji, vendar gre v slednjem primeru bolj za zahteve po demokratizaciji. Po drugi strani pa za Slovenijo oz.

⁹ Naj tu omenimo še sprejetje jugoslovanske ustave leta 1963, ki bistveno ne posega v federalna razmerja, ampak predvsem krepi projekt samoupravljanja (Ribičič 1995, 357)

Hrvaško omenjeni primeri v bistvu pomenijo zahtevo po večji avtonomnosti posameznih republik na političnem in gospodarskem področju. Podobnost med dogajanjem v sovjetskem bloku in v Jugoslaviji vidimo v odnosu centra (Moskva, Beograd) in periferije; demokratični centralizem je pomenil temelj komunistične moči tako v sovjetskem bloku kot tudi v Jugoslaviji.

Sedemdeseta leta prinesejo Sloveniji najprej končni obračun s Stanetom Kavčičem (1972), ki je do tedaj še vedno zasedal mesto predsednika izvršnega sveta Socialistične republike Slovenije. Odstranitev Kavčiča pomeni tudi formalno odstranitev liberalnega voditelja in restavracijo trše oblike komunističnega režima. Najpomembnejši politični dogodek desetletja pa predstavlja sprejetje nove ustave SFRJ leta 1974, s katero so veliki revolucionarji (Tito, Kardelj, Bakarić i.d.) skušali rešiti nacionalno vprašanje z zagotovitvijo čim večje avtonomije oz. suverenosti republik prek uvedbe principa konsenza za vse pomembne sklepe federacije (Prunk, 1993: 406). To pomeni, da so se komunistični voditelji starejše generacije zavedali nedelovanja rešitve nacionalnega vprašanja tedanje Jugoslavije. Stanje, ki so ga poskušali vzpostaviti, je trajalo le do Titove smrti, torej začetka osemdesetih, ko so na dan ponovno prišle centralizacijske ambicije, zagovarjane predvsem s strani Srbije, podprte pa s strani Črne Gore in BiH. V tem smislu je moč razumeti tudi predloge o pospešeni kulturni integraciji in namerah o omejitvi suverenosti narodov. Takšne in podobne zahteve so v Sloveniji povzročile ogorčenje in, kar lahko ocenimo kot pozitivno, prebujenje oziroma krepitev civilne družbe.

Sredi 80. let je prišlo v Sloveniji do procesov liberalizacije slovenske družbe in slovenskih političnih elit. Približno z letom 1982 se začno razvijati oz. krepiti nova družbena gibanja (mirovniška, ekološka, duhovna in feministična), hkrati pa stopajo v politično sfero že obstoječe avtonomne interesne skupine (npr. Društvo slovenskih pisateljev, Sociološko združenje idr.) Poleg tega pa lahko zasledimo razvoj gibanj, ki delujejo ob podpori radia Študent, tednika Mladina in intelektualnega kroga zbranega okrog Nove revije (D. Fink-Hafner, 1992: 214). Tudi Zveza socialistične mladine Slovenije se je vse bolj osamosvajala izpod okrilja Zveze komunistov Slovenije in kot delno samostojen politični dejavnik postala faktor demokratizacije republike. Stare politične elite (E. Kardelj, M. Ribičič, F. Popit idr.) so bile deloma zamenjane s pragmatičnimi, bolj liberalnimi komunisti, na primer Milanom Kučanom (leta 1986), Janezom Drnovškom idr. Pomemben pa je tudi proces osamosvajanja Zveze komunistov Slovenije (ZKS) v Zvezi komunistov Jugoslavije (ZKJ), ki prav tako kaže na napetosti na relaciji Ljubljana – Beograd.

Na Češkoslovaškem v 70. in še posebej 80. letih ni prišlo do kakršnihkoli bistvenih sprememb. Proces normalizacije, torej vrnitve h konservativni obliki komunizma, je bil v češkoslovaški družbi uspešno realiziran, kar je potrdila tudi izvolitev generalnega tajnika KSČ Gustava Husaka na mesto predsednika države leta 1975. Niti nastop sovjetskega reformatorja Mihaila Gorbačova ni pomenil liberalizacije političnih in gospodarskih razmerij; dolgoletni predsednik federalne vlade Lubomir Štrougal je bil celo zamenjan zaradi svojih liberalnih mnenj. Komunistično vodstvo, postavljeno s strani Moskve po letu 1968, ni bilo pripravljeno spremeniti svoje politike niti prepustiti svoje položaje bolj pragmatičnim politikom. G. Husak je bil leta 1987 simbolično zamenjan na položaju generalnega

tajnika KSČ; vendar je bil njegov naslednik Milouš Jakeš enako konservativen in perestrojka pod njegovim vodstvom ni zaživela.

V proces spremembe političnega sistema sta tako komunistični stranki v Sloveniji in na Češkoslovaškem prišli različno pripravljene. Medtem ko so ZKS že obvladovali liberalni pragmatiki, so bili v vodstvu KSČ še vedno konservativci povezani s sovjetsko okupacijo Češkoslovaške. Opisani izhodišči sta potem bistveno zaznamovali eksistenco in politiko obeh strank v novih pogojih.

Prehod v pluralistični politični sistem

Razlike med prehodom v pluralistični politični sistem na Češkoslovaškem in v Sloveniji, kar zadeva komunistični stranki, vidimo predvsem v hitrosti sprememb oz. pripravljenosti obeh strank na le-te. Konservativci v KSČ sploh niso računali, da bi lahko bili zamenjani, kar je pomenilo, da niso dovolili niti opozicije v družbi niti znotraj stranke. Žametna revolucija pa je s svojo hitrostjo pokazala, da stare komunistične elite niso bile pripravljene – podobno kot precej šibka opozicija, ki je šele postopoma uvidela, da lahko prevzame oblast na Češkoslovaškem. Ko je bil generalni tajnik KSČ Jakeš novembra 1989 pod pritiskom javnosti zamenjan s popolnoma neznanim Karlom Urbankom, je češkoslovaška družba dojela, da KSČ praktično nima liberalnega krila in da je nesposobna ostati na oblasti.

November 1989 je KSČ ujel tako nepripravljeno, da je prišlo do zamenjave komunističnega režima na Češkoslovaškem v nekaj tednih, in sicer tudi zaradi molčanja do tokrat edine realne politične sile v državi. Spomnimo se samo, da je bil dotedanji največji "sovražnik" režima, pisatelj Václav Havel, decembra 1989 izvoljen za predsednika države kar na posrednih volitvah komunističnega parlamenta. Komunistična stranka se je tako pod pritiskom javnosti razorožila in samovoljno prešla v opozicijo.

V Sloveniji je, kot smo že dejali, prišlo do napetosti med Zvezo komunistov Jugoslavije in ZKS. Preobrazba, ki naj bi se zgodila po 14. kongresu ZKJ v Beogradu, je le še poudarila nesoglasja med obema stranema. Na kongresu so namreč predstavniki ZKS zaradi srbskega pritiska zapustili zasedanje, kar je dejansko pomenilo razpad ZKJ (Pikalo, 1999: 152). Vodja slovenskih komunistov M. Kučan pa je na podlagi svojega vedenja na kongresu za slovensko javnost postal opozicijski politik v smislu opozicije nasproti zvezni vladi. Naslednje dejanje, ki kaže na prehod v demokratični pluralistični sistem, je sprememba načina izvolitve predsednika predsedstva Jugoslavije. Do leta 1989 je bil voljen posredno, vendar so slovenskega kandidata Janeza Drnovška izvolili na neposrednih volitvah.

Zelo pomemben dejavnik demokratizacije Slovenije je sprejetje dveh zakonov s strani skupščine Socialistične republike Slovenije (SRS) leta 1989: zakona o političnem združevanju in zakona o volitvah. Sprejetje omenjenih zakonov je omogočilo registracijo političnih strank in s tem uzakonitev večstrankarskega političnega sistema kot ene izmed temeljnih predpostavk demokratične politične ureditve.

Če obravnavamo zgoraj omenjene primere kot le znanilce prihajajočega pluralističnega političnega sistema, pa je le-ta dejansko zaživel na prvih demokratičnih volitvah leta 1990, kjer prvič ni sodelovala samo ZKS, sicer preimenovana v Zvezo komunistov Slovenije – Stranko demokratske prenove (ZKS – SDP). Stranka je že na prvih večstrankarskih volitvah pokazala namero o postopni preobrazbi, kar lahko razberemo iz same spremembe njenega imena. Na teh volitvah so komunisti izgubili monopol moči, čeprav jim je uspelo obdržati precej glasov, poleg tega pa so se pragmatični člani stranke hitro prelili v druge post-komunistične organizacije vključno z Zvezo socialistične mladine Slovenije, ki se je kasneje spremenila v Liberalnodemokratsko stranko. Pri tem moramo upoštevati, da naziv stranke v post-komunističnih državah pogosto ne pomeni identifikacijo s sorodnimi strankami v tradicionalnih demokracijah (Podmenik, 1993: 54). Uspešno preoblikovanje komunistov v demokrate je potrdila tudi ponovna izvolitev M. Kučana na mesto predsednika predsedstva Republike Slovenije leta 1990; na neposrednih volitvah je simbol boja proti beograjski vladi zmagal že v prvem krogu.

Na Češkoslovaškem je bil proces nastajanja demokratičnega, pluralističnega sistema v bistvu enak kot v Sloveniji v smislu oblikovanja političnega bloka kot alternative silam, ki so izhajale iz komunističnega režima. Proti komunistični stranki je na prvih demokratičnih volitvah leta 1990 nastopal opozicijski blok Državlanski forum. Za razliko od Slovenije so bile sile "kontinuitete" in nove demokratične sile jasneje ločene; komunistični liberalci, ki jih je do leta 1989 v KSČ ostalo zelo malo, so hitro našli pot do opozicijskega foruma, kar pomeni, da je KSČ na volitvah nastopala praktično v enaki sestavi kot v času komunističnega režima. Volitve so se tako spremenile v referendum o preteklosti in prihodnosti države. Prepričljivo je zmagal Državlanski forum, KSČ pa je dobila 14 odstotkov glasov (Cabada, 1999: 291). Omenjeni delež glasov, ki se v naslednjih desetih letih ni bistveno spremenil, kaže na del družbe, ki je bil povezan s prejšnjim režimom.

Takoj po volitvah se je KSČ pričela cepiti na podlagi nacionalnih in ideoloških razlogov. Na Češkem je tako nastala Komunistična stranka Češke in Moravske (KSČM); predsednik stranke je postal filmski režiser Jiří Svoboda, ki je predstavljal reformno krilo stranke. Na Slovaškem pa se je komunistična stranka preoblikovala v Stranko demokratske levice (SDL) pod vodstvom mladega reformnega politika Petra Weissa. Reformisti v SDL so izhajali predvsem iz Inštituta marksizma-leninizma v Bratislavi, čigar predsednik je bil Viliam Plevza; poleg P. Weissa omenimo še Pavla Kanysa (Pacner, 1999). Slovaško krilo je relativno zelo hitro zapustilo komunistično retoriko in našlo pot do socialdemokratske politike. KSČM pa je kljub trudu predsednika Svobode ostala predvsem v preteklost zaverovana stranka, ki je relativizirala demokratizacijski proces, izražala nostalgijo do Sovjetske zveze in drugih socialističnih držav ter sovraštvo do Zahoda, predvsem do Nemčije in Združenih držav Amerike.

Druge demokratične volitve

V obeh državah so druge demokratične volitve potekale leta 1992. Medtem ko so na Češkem – manj na Slovaškem, kar je bil tudi glavni razlog za razdružitev skupne države – volitve potrdile premoč desnice, ki je bila izražena že na volitvah leta 1990, je levica v Sloveniji ostala relativno močna. Zmagovalka volitev je postala Liberalno demokratska stranka s 23% glasov, mandatar pa njen predsednik Janez Drnovšek.

Pomembno prelomnico predstavljajo dogodki spomladi leta 1992, ko je Jožefa Školčca na čelu LDS zamenjala prav J. Drnovšek, ki je postal integralna osebnost slovenske levice. Aprila istega leta je bila izglasovana nezaupnica "Demosovi" vladi Lojzeta Peterleta, ki ga je zamenjal prav Drnovšek. V novi vladi so bile združene politične stranke leve in sredinske politične usmeritve, s prevladujočo vlogo LDS in SDP. Ponovno se tako združijo levičarske sile, izhajajoče iz skupnega komunistično-ZSMS-jevskega obdobja, ki s tem ustvarijo hrbtenico levega političnega pola na Slovenskem.

Omenjeno stanje potrjuje tudi volitve decembra 1992 leta, pred katerimi vstopi SDP – že pod novim nazivom Združena lista – v volilno koalicijo z Delavsko stranko, Demokratično zvezo upokojencev in Socialdemokratsko unijo; Združena lista dobi 14% glasov (Kropivnik, 1998: 68). Izgubo treh odstotkov glasov v primerjavi s prejšnjimi volitvami pa nekateri člani vodstva stranke razumejo tudi drugače, in sicer – kar zveni paradoksalno – kot uspeh; Združena lista, ki je bila po volitvah leta 1990 "odrinjena" od mest političnega odločanja, je namreč vstopila v vladno koalicijo in zasedla štiri ministrstva, v državnem zboru pa mesto podpredsednika (Lukšič, 1993: 16). Posredno je pozicijo Združene liste okrepila tudi izvolitev M. Kučana na mesto predsednika republike, ki je sicer pred volitvami zamrznil članstvo v tej stranki, ampak ostaja na levem političnem polu.

Če primerjamo programe, retoriko in politiko post-komunističnih političnih strank na Češkoslovaškem in v Sloveniji v obdobju 1990–1992, ne najdemo bistvenih razlik. Tako KSČM na Češkem, kot SDL na Slovaškem ter ZL na Slovenskem zagovarjajo socializem, vendar se ogračujejo od spornih zgodovinskih dogodkov (povojni poboji domobrancev, politični procesi, pretirana nacionalizacija zasebnega premoženja itn.). Vse stranke priznavajo delno kontinuiteto s komunističnim režimom in kritizirajo nekatere nove demokratične razmere, ki naj bi pomenile destrukcijo dosežkov socializma.

Bistveno razliko pa vidimo predvsem v odnosih javnosti in drugih političnih strank do post-komunistov. Na Češkem je KSČM izolirana na podlagi neformalnega sporazuma o izključitvi (Dostál, 1999: 289), po drugi strani pa je na Slovaškem SDL že v času volitev leta 1992 bila pojmovana kot običajna politična stranka. Primer Združene liste, ki je vstopila v vladajočo koalicijo kaže, da je zaupanje slovenske javnosti in političnih strank vanjo relativno veliko. Kljub približno enakemu deležu glasov, ki sta ga stranki dobili na drugih demokratičnih volitvah je bil koalicijski potencial ZLSD relativno velik glede na KSČM; Združena lista je s 14 odstotnim deležem glasov vstopila v vladno koalicijo kot tretja najmočnejša stranka na Slovenskem, po drugi strani pa je KSČM z enakim odstotkom glasov –

kot druga najmočnejša na Češkem in kot glavni del koalicije Levi blok (drugi del predstavljala marginalna Demokratična levica) – ostala ne samo izven vladne koalicije, temveč povsem izolirana, kar kaže na veliko nezaupanje v komuniste.

Nezaupanje "nekomunistične" javnosti se je še povečalo po kongresu KSČM junija 1993, na katerem je bilo reformno vodstvo J. Svobode zamenjano s konservativci; predsednik stranke je postal Miroslav Grebeníček. Glavno vlogo v stranki je spet prevzelo "trdo jedro", ki ga poleg Grebeníčka predstavlja predvsem ideolog stranke Miroslav Ransdorf. Na podlagi izidov kongresa sta se od KSČM odcepila manj pomembna politična subjekta – Levi blok in Stranka demokratske levice. Predstavniki obeh strank se niso strinjali z vrnitvijo KSČM na prednovembrske pozicije, njuna podpora je bila minimalna in sta tako podlegli pritisku Socialdemokratske stranke (ČSSD) in KSČM (Vodička, 1996).

KSČM ni bila bistveno oškodovana zaradi odhoda reformatorjev (stranko je zapustil tudi dotedanji predsednik Svoboda). Pokazalo se je namreč, da novo konservativno vodstvo ustreza zahtevam simpatizerjev in članov stranke (Večerník, 1998: 283). Poskus reformirati stranko je bil torej že leta 1993 zatrt, kar je v bistvu pomenilo "prostovoljno" samoizoliranje stranke.

Slovenska vladna koalicija je bila po volitvah sestavljena iz treh večjih političnih strank – Slovenskih krščanskih demokratov (SKD), Združene liste in LDS. Se pravi, da je poleg levega političnega bloka, o katerem smo že govorili, bila v koaliciji prisotna tudi stranka, ki jo uvrščamo na desni politični pol kontinuuma levo–desno. Na ta način se ni oblikovalo le nasprotje med pozicijo in opozicijo, marveč tudi nasprotje znotraj vladne koalicije same. Pri tem je po našem mnenju pomemben sam način oblikovanja vladne koalicije, s katerim lahko delno pojasnimo tudi nestabilnost omenjene koalicije in nezmožnost ZLSD koalirati z desno usmerjenimi političnimi strankami; Slovenski krščanski demokrati so namreč podpisali koalicijski sporazum le z LDS in ne tudi z ZLSD, ker SKD enostavno ni hotela podpisati pogodbe s to stranko, čeprav sta tako ZLSD kot tudi SKD precej občutljivi za socialna vprašanja. Seveda pa je bila SKD zavoljo svojega oblastnega položaja pripravljena tolerirati ZLSD v vladni koaliciji.

Čeprav so Združeno listo še naprej vodili politiki "starejše" generacije (predsednik Janez Kocijančič, Miran Potrč idr.), pa so počasi, a vztrajno, na površje vznikale mlajše sile, ki niso izhajala iz klasične komunistične tradicije, ampak predstavljajo generacijo politikov, ki je prihaja na slovensko politično prizorišče od približno sredine 80.⁷ let dalje. 29. maja 1993 se je volilna koalicija Združena lista tesneje povezala, kar pomeni nastanek Združene liste socialnih demokratov (ZLSD). V levem bloku so se zgodile praktično manj pomembne spremembe, in sicer z združevanjem Liberalno demokratske stranke, ki je spomladi leta 1994 praktično absorbirala tri manjše politične subjekte – del Socialistične stranke Slovenije, del Demokratske stranke in Zelenih Slovenije; nastane Liberalna demokracija Slovenije. Vendar pa je potrebno poudariti, da slednje združevanje ne pomeni pomembnejše krepitve levega političnega pola na Slovenskem.

⁷ V isto generacijo bi lahko šteli tudi ZSMS–jevce, ki so oblikovali stranko LDS, ZLSD zagotovo ideološko najbližjo veliko politično stranko na Slovenskem.

Kljub programskim razlikam, ostaja med strankama LDS in ZLSD vez, ki jo po našem mnenju lahko pripišemo predvsem generacijskemu momentu in dejstvu, da nekateri člani Demokratske stranke niso vstopili v novo nastalo LDS (kot so to storili nekateri drugi člani Demokratske stranke), ampak postanejo člani ZLSD (npr. Danica Simčič, bivša članica Demokratske stranke) lahko razumemo predvsem kot pragmatično odločitev.

Precej trdna vladna koalicija je bila občasno zrahljana v glavnem zaradi odločitev SKD-ja, povezave med obema levičarskima strankama pa so bile precej stabilne. Program ZLSD kot vladne stranke v tem obdobju še vedno vsebuje teme povezane s komunističnim režimom, čeprav tradicionalne socialdemokratske tematike, seveda prilagojene času in prostoru, vedno bolj prihajajo na dan – ZLSD se postopoma usmerja na vprašanja ekologije, spoštovanja človekovih pravic ter pravic delavcev, zaščiti otrok in invalidov itn. Vendar pa ne moremo (še) govoriti o popolni diskontinuiteti s socialistično tradicijo, saj se v programu pojavljajo tudi tematike povezane s vprašanjem narodne sprave, pridobitev socializma itd.

Tabela: Primerjava političnega razvoja Slovenije in Češke ter komunističnih oziroma post-komunističnih strank v obeh državah

Obdobje	Slovenija (Jugoslavija)	Češka (Českoslovaška)
1945 – 1950	• Obračun komunistične stranke z medvojnimi političnimi nasprotniki in konkurenti; sledenje zgledu Sovjetske zveze do leta 1948 (izključitev Jugoslavije iz Informbiroja).	• Vladavina nacionalne fronte; prepoved obstoja desnih strank; predsedniški dekreti, s katerimi je omejena demokracija; izgon nemškega in madžarskega življa kot domnevnega krivca vojne; sledenje zgledu Sovjetske zveze; po februarju 1948 popolna politična dominacija komunistične stranke; začetek političnih procesov proti politični konkurentom
1951 – 1960	• Po letu 1948 kritika stalinizma, iskanje samostojne politične poti. • Nadaljevanje obračunavanja z liberalno strujo znotraj komunistične stranke; v mednarodnih odnosih iskanje samostojne poti, ki temelji na ravnotežju sil med zahodom (ZDA in zahodnoevropske demokracije) in vzhodom (SZ).	• Stalinizem na Čsoslavaškem; v političnih procesih oškodovana približno desetina prebivalstva; obračun z razrednimi sovražniki povezan s procesom kolektivizacije (kmetje, mali obrtniki, duhovniki, itd.); • "monstproces" proti visokim komunističnim funkcionarjem (pogosto židovskega porekla); niti po Stalinovi niti Gottwaldovi smrti ni sprememb
1961 – 1970	• 1952 – preimenovanje stranke iz Komunistične partije (KP) v Zvezo komunistov (ZK). • V Sloveniji (Kavčič – predsednik Izvršnega sveta Slovenije), na Hrvaškem in v Srbiji pojav liberalnih zahtev po večji avtonomiji republik, ki jih center (Zvezni izvršni svet in CK	• Stanje na Čsoslavaškem se počasi pomirja, še posebej v drugi polovici 60.; Čsoslavaško gospodarstvo zaostaja za zahodnoevropskim, zato namen vpeljati gospodarsko reformo, ki predvideva obstoj zasebnih in državnih podjetij; idejna deviacija v komunistični stranki v začetku leta

1971 – 1980

ZKJ) označijo kot "nacionalistične". Prelomno leto 1968 prinese decentralizacijo države, krizo obrambne koncepcije JLA in uvedbo zbora narodov kot poroka federativnosti; v mednarodnih odnosih udeležanje tretje poti skozi gibanje neuvrščenih.

- Končni obračun z liberalno vlado Staneta Kavčiča leta 1972; nova ustava 1974, ki zagotovi večjo avtonomijo oziroma suverenost republik; uvedba delegatskega sistema in pluralizma samoupravnih interesov; Titova smrt leta 1980.

- Po Titovi smrti ponovni poskusi omejitve suverenosti in avtonomnosti republik s strani centralističnih sil pod vodstvom Srbije; kot reakcija v Sloveniji prebujanje gibanj civilne družbe; osamosvajanje Zveze komunistične mladine Slovenije izpod Zveze komunistov; menjava stare komunistične elite z mlajšo, bolj pragmatično, na čelu z Milanom Kučanom; v Sloveniji sprejetje zakona o političnem združevanju in zakona o volitvah; odhod Zveze komunistov Slovenije s 14. Kongresa Zveze komunistov Jugoslavije leta 1989 v Beogradu, kar dejansko pomeni razpad ZKJ.

- Prve večstrankarske volitve leta 1990, na katerih nastopa ZKS pod imenom SDP. Posamična zmaga stranke SDP s približno 17% deležem glasov, vendar pa stranka ostane izven vladne koalicije. Zmaga Milana Kučana, bivšega predsednika Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije, na predsedniških volitvah. Osamosvojitve Republike Slovenije leta 1991.

- Nezaupnica Demosovi vladi; SDP stopi v koalicijo z Delavsko stranko, Demokratično zvezo upokojujencev in Socialdemokratsko unijo, nastane Združena lista (ZL); volitve leta 1992, zmaga Liberalno demokratska stranka (LDS) s 23% glasov, Združena lista dobi 14% glasov; ZL stopi v vladno koalicijo z LDS in Slovenskimi krščanskimi demokrati (SKD); maja 1993 ZL postane Združena lista

1968 – Dubček idr.; žrtve komunističnih procesov so delno rehabilitirane (predvsem komunisti); Praška pomlad leta 1968, ki je zatrta z vojsko petih komunističnih držav istega leta; Dubčka zamenja Husak, začetek čistke v komunistični stranki

- t.i. normalizacija pomeni vrnitev stanja pred letom 1968; migracijski val, ki močno oslabi českoslovaško družbo; povezovanje precej šibke opozicije v drugi polovici 70. s t.i. Listino 77 (izključni reformni komunisti, underground in katoliki); na Českoslovaškem obstaja močna skupina sovjetskih vojakov, ki "legitimizira" obstoječi režim;

- "normalizacija" se nadaljuje v prvi polovici osemdesetih; nespremenjeno stanje tudi po prihodu Mihaila Gorbačova na oblast in uvedbi perestrojke; Husak je na mestu generalnega tajnika zamenjan z prav tako ortodoksnim komunistom Jakešom; družbeno prebujanje na podlagi razpada komunističnih režimov v nekaterih drugih državah Varšavskega pakta; pojav ljudskih iniciativ in nastanek prvih protistrank v letu 1989; istega leta se relativno nepričakovano zgodi t.i. žametna revolucija; izvolitev V. Havla za predsednika države.

- Julija 1990 prve demokratične volitve, zmaga Državlanskega foruma; Komunistična stranka dobi 14% glasov; cepitev Komunistične stranke, slovaški del stranke se spremeni v Stranko demokratične levice, ki sprejme socialdemokratski program; Češki del stranke (KSČM) se skuša pod vodstvom J. Svobode tudi reformirati.

- Po drugih demokratičnih volitvah leta 1992 pride na oblast desno-sredinska koalicija, KSČM kot najmočnejša opozicijska stranka ostane v politični izolaciji; leta 1993 na čelu stranke Svoboda zamenja Grebeniček; poskus reforme stranke propade, pozicijo v stranki dodatno krepi ultraortodoksen V. Exner.

- Volitve 1996, KSČM dobi 11% glasov; konec leta 1997 zamenjava vlade,

1990 – 1992

1992 – 1996

Od leta 1996 dalje

759

socialnih demokratov (ZLSD); izstop ZLSD iz vladne koalicije januarja 1996 • Volitve leta 1996; ZLSD dobi 9% glasov, ne stopi v vladno koalicijo, vendar ostaja za LDS neformalni partner; v ZLSD prihaja na površje mlajša generacija po letu 1997; stranka ZLSD se spreminja v moderno socialdemokratsko stranko, vendar ima v slovenskem prostoru relativno majhen koalicijski potencial, trenutno lahko koalira le z LDS in DeSUS-om; 1996 leta je ZLSD sprejeta v Socialistično internacionalo, poleg tega pa je pridružena članica Stranke evropskih socialistov.	desnosredinsko vlado zamenja tehnična vlada J. Tošovskega; izredne volitve prinesejo zmago Socialdemokratski stranki, ki išče koalicijske partnerje v politični sredini; KSČM je nesprejemljiv koalicijski partner za vse parlamentarne stranke; na kongresu KSČM je za predsednika ponovno izvoljen Grebeniček, pozicijo potrjuje tudi ultrakonzervativni V. Exner.
--	--

Tretje demokratične volitve

Do tretjih demokratičnih volitev je v obeh državah prišlo leta 1996. Obe postkomunistični stranki – KSČM in ZLSD – sta na teh volitvah delno izgubili svoje pozicije. KSČM, ki je v primerjavi z letom 1992 nastopala oslABLJENA zaradi odcepitev dveh reformnih strank (obe odcepljeni stranki sta na volitvah pogoreli), je dobila 10% glasov, kar je pomenilo izgubo deleža štirih odstotkov. Poleg tega je padla na tretje mesto med češkimi političnimi strankami; volitve leta 1996 so namreč pomenile krepitev socialdemokratske stranke, ki je predstavljala integralni temelj demokratične levice. Takšne vloge KSČM ni bila sposobna igrati zaradi svoje konservativne politike in dejanske kontinuitete s prejšnjim režimom. KSČM je tudi po volitvah ostala v absolutni izolaciji – ponovno ni pridobila funkcij v parlamentu. Njena zastarela, agresivna in populistična politika se je stopnjevala z rastjo ekonomskih težav na Češkem.

Po zadnjih parlamentarnih volitvah na Slovenskem je bila oblikovana nova vladna koalicija, sestavljena iz LDS, Slovenske ljudske stranke (SLS) in Demokratične stranke upokoencev (DeSUS). ZLSD, ki je na volitvah dobila 9% glasov in zato zgubila štiri od trinajstih poslanskih sedežev, ni ponovno vstopila v vladno koalicijo, vendar pa predvsem za stranko LDS predstavlja neformalnega partnerja. Za omenjeno dejstvo obstaja več razlogov; po eni strani se ZLSD vedno bolj uveljavlja kot zmerna politična stranka, hkrati pa je dokaj pragmatična.

Podpora vladi J. Drnovška je tako pomenila nadaljevanje sodelovanja med političnima strankama LDS in ZLSD, čeprav je slednja ostala izven vladne koalicije. Podpora vladi s strani nevladne stranke pa se je kompenzirala z nekaterimi odločitvami stranke SLS, ki je pogosto sprejemala odločitve, ki so bile v nasprotju s tistimi koalicijskih partneric. Skratka, na slovenskem političnem prizorišču smo bili priča dvema polarizacijama; prvič, govorili smo lahko o dihotonomiji levo-desno in drugič, o formalni in neformalni koaliciji. Zgornja dva pola sta se dejansko prekrivala v smislu, da je levi pol predstavljal neformalno koalicijo, vključno z ZLSD, in obratno.

Do pomembnih programskih sprememb je v ZLSD prišlo po 3. kongresu stranke 15. marca leta 1997. Na tem kongresu je bil za predsednika izvoljen Borut Pahor, predstavnik mlajše generacije. Poleg Pahorja so bili v vodstvo stranke izvoljeni tudi drugi predstavniki te generacije, vendar pa so pomembna mesta v stranki zadržali tudi nekateri predstavniki starejše generacije (vodja poslanske skupine Miran Potrč, predsednica ženskega foruma Sonja Lokar, do sprejetja funkcije predsednika sveta RTVSLO Janez Kocijančič idr.). Stranka je na kongresu sprejela moderen socialdemokratski program, v katerem obravnava tipične socialdemokratske tematike. S tem dejansko samo reformirana komunistična stranka ustreza običajnim evropskim pojmovanjem socialne demokracije kot v celoti leve politične stranke z reformno usmeritvijo, in sicer tudi zaradi dejstva, da se Socialdemokratska stranka Slovenije povezuje z desnim političnim polom oziroma jo lahko glede na njeno praktično politično ravnanje (izpostavljanje nacionalnega vprašanja, patriotizma, itd.) smatramo kot del le-tega, kar v evropskem kontekstu potrjuje tudi njena izključitev iz Socialistične internacionale.

Sprememba ZLSD v moderno socialdemokratsko stranko, ki je postala članica Socialistične internacionale in Stranke Evropskih socialdemokratov pomeni, da ji je formalno uspelo presekati kontinuiteto z Zvezo komunistov Slovenije. Na češkem političnem prizorišču torej svojo partnerico išče v socialdemokratski stranki, ne pa v KSČM, ki še vedno ostaja na pozicijah, ki jih je imela pred letom 1989.

Paradoksalno, o češki socialdemokratski stranki lahko govorimo kot o post-komunistični stranki. Razlog za takšno mnenje je dejstvo, da se v vodstvu ČSSD kot tudi v njeni vladi pojavljajo osebe in skupine, ki so bile tesno povezane s komunističnim režimom (nekateri poslanci, svetovalci vlade itd.).

Potrebno pa je omeniti, da se ČSSD nahaja v težkem položaju. Na češkem političnem prizorišču namreč le težko najde koalicijskega partnerja, kar pomeni, da lahko govorimo o nizkem koalicijskem potencialu stranke. Socialdemokrati, ki so po izrednih volitvah leta 1998 oblikovali manjšinsko enostrankarsko vlado⁸, lahko sodelujejo s krščanskimi demokrati, ki jih uvrščamo v politično sredino, ali pa s komunisti (vse tri stranke so leta 1998 sprejele državni proračun, ampak o "koalicijski" povezavi v tem primeru ne moremo govoriti). Sodelovanje s KSČM ostaja nesprejemljivo tako za javnost kot tudi za "moderniste" v ČSSD. To krilo predstavljajo predvsem mladi člani, ki ideal socialdemokratske politike vidijo v zahodno-evropski novi levici, kar je v diametralnem nasprotju glede na poglede starejše generacije zbrane okoli predsednika stranke Miloša Zemana. Povezovanje z levim krilom v ČSSD je nesprejemljivo za vse stranke usmerjene bolj desno od socialdemokratov.

V prihodnosti lahko v ČSSD pričakujemo podobne procese, do katerih je prišlo ali prihaja v ZLSD. Govorimo o procesih, ki lahko povečajo koalicijski potencial stranke. ZLSD je na primer sposobna tudi povezave z bolj desno usmerjenimi političnimi strankami npr. s Slovensko nacionalno stranko⁹ v primeru projekta "Ohranimo naše bogastvo", ki predstavlja nasprotovanje klerikalnemu stebru

⁸ V bistvu gre za *quasi*-koalicijo, glej (Cabada 1999).

⁹ Slovensko nacionalno stranko (SNS) lahko uvrstimo na levo (odnos do Rimokatoliške cerkve) ali/in desno (odnos do nacionalnega vprašanja) stran kontinuuma levo desno.

slovenskega političnega prizorišča, vendar pa je potrebno poudariti, da gre v omenjenem primeru za projektno in ne koalicijsko povezovanje, ki je sicer s Slovensko nacionalno stranko težko mogoče, če že ne nemogoče. Poleg pragmatizma pa skuša stranka oblikovati samostojen politični steber, neodvisen od liberalnih in klerikalnih teženj na slovenskem političnem prizorišču. Na osnovi tega lahko rečemo, da se pojavlja nov razcep, in sicer med dvema tradicionalnima političnima zaveznikoma na Slovenskem od leta 1990 dalje – med Združeno listo socialnih demokratov in Liberalno demokracijo Slovenije, ki naj bi predstavljala liberalni steber slovenske politike. S tem ZLSD oblikuje razpoznavno identiteto, t.i. tretjo pot. V tem smislu lahko razumemo tudi izstop ZLSD iz vlade leta 1996⁹⁹.

Razmere na Češkem so v tem smislu bolj zapletene. Ločimo namreč štiri politične pole. Medtem ko je desnica trenutno deljena na konservativce (Državljanska demokratska stranka, ODS) in liberalce (tetrakoalicijska)¹⁰⁰, je levica razcepljena na demokratičen in nedemokratičen del. Povezavo med desnimi političnimi strankami v bistvu ovira le sovraštvo med glavnimi predstavniki strank, povezava med obema velikima levičarskima političnima strankama pa je nemogoča zaradi ideoloških razlik. Socialdemokrati bi morali KSČM videti kot potencialnega koalicijskega partnerja, vendar KSČM ni pripravljena storiti potrebne korake na poti k demokratizaciji stranke, predvsem v smislu razdružitve s krvavo kontinuiteto.

Postkomunistični stranki deset let potem

Za Združeno listo socialnih demokratov in Komunistično stranko Češke in Moravske lahko ugotovimo, da sta imeli na prehodu v večstrankarski politični sistem, zaradi različne petdesetletne komunistične prakse, neenak izhodiščni položaj. Tudi razvoj obeh strank po omenjenem prehodu ni potekal na enak način in v enaki smeri – medtem ko je ZLSD tudi zaradi pritiskov gibanj civilne družbe, uspelo postati moderna levičarska stranka socialdemokratskega tipa, pa KSČM vztraja na konzervativni komunistični ideologiji, zavrača desetletje demokratičnih sprememb na Češkem in sanja o vrnitvi sovjetskega bloka. Za razliko od ZLSD, ki je v preteklih letih med drugim postala tudi vladna stranka in sodelovala skoraj s vsemi političnimi strankami na Slovenskem, je KSČM ostala v izolaciji ne samo na Češkem, ampak tudi v tujini (če seveda ne štejemo Belorusijo in podobne države). Lahko si zastavimo vprašanje: je sploh mogoče, da se stranki, ki sta dolga desetletja gradili na podobnih ali celo enakih idealih, desetletje kasneje tako razlikujeta?

Prvi kriterij, ki ga lahko uporabimo za primerjavo obeh strank, je volilna baza. SDP, ZL oz. ZLSD lahko označimo kot stranko izrazito levih in izrazito manj vernih volivcev. Ti volivci so starejši in imajo nižji družbenoekonomski status od svetovnonazorsko sorodnih strank (Kropivnik, 1998: 157, 191). Uspeh ZLSD beleži predvsem v večjih občinah z večjimi urbanimi središči, medtem ko dobijo na podeželju in v majhnih občinah večino stranke desnega političnega pola (Haček,

⁹⁹ Na tem mestu bi lahko bilo smiselno opozoriti na novejša politična dogajanja, povezana z razpravo o večinskem sistemu in pobudi ZLSD o združevanju na levi, o čemer bomo govorili v nadaljevanju.

¹⁰⁰ Unija svoboda, Krščanski demokrati, Državljanska demokratska alijanca in Demokratska unija

1999: 226–227). Stranka je uspešna v velikih mestih in predvsem v večjih delavskih središčih (Maribor, Velenje, Jesenice itn.)

Za KSČM lahko trdimo, da je v osnovnih kazalcih precej podobna ZLSD. Volivce KSČM označuje kot nadpovprečna starost, nižja ali srednja izobrazba. Volivci se samopercepirajo kot pripadniki nižjega razreda. Volivci KSČM živijo predvsem v večjih mestih, bivših industrijskih središčih, ki so bila najbolj prizadeta z restrukturalizacijo gospodarstva in brezposelnostjo (Večernik, 1998: 220, 264). Za razliko od ZLSD je KSČM – paradoksalno – politično uspešna predvsem v majhnih naseljih; razlog za to dejstvo moramo videti v tem, da jo ostale politične stranke ignorirajo, zato lahko oblikuje lokalna zastopništva predvsem tam, kjer je majhno število volivcev (npr. majhna vas, kjer je bila ukinjena zadruga) (Hanousek, 1999). Simpatizerji obeh strank so zvesti in se udeležujejo volitev v relativno visokem številu.

Stranki lahko primerjamo tudi v njunem odnosu do sindikatov, predvsem zaradi dejstva, da se sindikati zaradi zgodovinskih okoliščin nastanka bolj vežejo na delavske stranke (Taylor v Fink–Hafner, 1994: 38). Zaključimo lahko, da se ZLSD, v skladu s svojo deklarirano socialdemokratsko ideološko usmeritvijo, povezuje s sindikati kot zgodovinskim zaveznikom socialdemokracije na Zahodu. Združena lista socialdemokratov se namreč povezuje s Svobodnimi sindikati Slovenije (SSS), iz česar pa je razvidna določena kontinuiteta s prejšnjim režimom, saj so vodilni člani sindikata (vodja sindikata Dušan Semolič) imeli politične funkcije že v prejšnjem režimu (v ZKS) in kasneje tudi v Združeni listi, vendar pa moramo upoštevati transformacijo ne le ZLSD, temveč tudi omenjenega sindikata oz. celotnega slovenskega sindikalnega in strankarskega prizorišča.

Če primerjamo odnos med sindikati in drugo slovensko politično stranko, ki se prav tako deklarirara kot socialdemokratska: Socialdemokratsko stranko Slovenije (SDS), potem lahko ugotovimo, da z njo sodeluje sindikat Neodvisnost, ki se edini – izmed štirih največjih slovenskih sindikatov (poleg SSS in Neodvisnosti, še Konfederacija 90 in Pergam) – opredeljuje kot “novi”, in sicer glede na delitev “stari” vs. “novi” sindikati, torej sindikati, ki naj bi predstavljali sile kontinuitete (SSS) nasproti novim, pomladnim sindikatom, ki so nastali oz. se razvili v osemdesetih letih (Tome, 1994: 66).

Odnosi med političnimi strankami in sindikati na Češkem niso primerljivi s Slovenijo. Splošna sindikalna organizacija – Češkomoravska zbornica sindikatov (ČMKOS) – se do tega trenutka vede zelo neodvisno. Sindikati se osredotočajo predvsem na pogajanja v tripartiteti, predsednik zbornice Richard Falbr pa je bil izvoljen kot neodvisen senator. V njegovem obnašanju pa vendar lahko opazimo podporo politični levici, natančneje Socialdemokratski stranki. Omeniti moramo, da se pogajanja v tripartiteti z nastopom socialdemokratov na oblasti niso izboljšala oz. so enako zapletena kot v času vladavine prejšnjih (desnosredinskih) vlad. Lahko rečemo, da je sindikalna zbornica neodvisna ustanova, ki zagovarja levičarska stališča.

Obe stranki sta podedovali razvito organizacijsko strukturo, ki jima omogoča neposreden vpliv na politično okolje; del te strukture predstavljajo prostovoljci, ki opravljajo velik del praktičnega dela. ZLSD in KSČM razpolagata z relativno veli-

kim premoženjem, ki ga učinkovito uporabljata v propagandne namene zlasti v predvolilnem obdobju. ZLSD daje velik poudarek političnim programom, kar lahko razberemo iz relativno velikega števila le-teh in kar je po našem mnenju eden od ostankov socialistične dediščine (Podmenik, 1993: 61). Nasprotno, KSČM sicer razpolaga z obsežnim političnim programom, njena praktična politika pa je osredotočena predvsem na populistične napade proti demokratičnim spremembam, ostalim politikom in političnim strankam.

ZLSD se skuša, v skladu z načelom oblikovanja oziroma prelevitve v politično stranko, oblikovano po zahodnoevropskih merilih socialdemokracije in v želji oblikovanja zgodovinsko neobremenjene (glede na negativne posledice komunističnega totalitarnega režima) stranke, distancirati do Zveze združenj borcev.

S tem hkrati deluje v skladu s svojo željo o vođenju politike t.i. tretje poti ter se poskuša predstavljati kot oblikovalec konsenzualne politične prakse v Sloveniji. Po mnenju Tineta Hribarja sta namreč prav Zveza združenj borcev in Nova slovenska zaveza glavni krivki za spor med politično levico in desnico in nekonsenzualno politično prakso na slovenskem političnem prizorišču (Hribar, 1999: 42).

Nasprotno, KSČM ostaja ozko povezana z nekaterimi problematičnimi organizacijami, predvsem z Zvezo češkega obmejnega pasu (Svaz českého pohraničí), ki je močno protinemško usmerjen. Tako tudi še ni prišlo do pričakovanega sodelovanja z Gibanjem za življenjsko varnost upokojencev (ŽJD); ta stranka namreč praktično predstavlja enak del politike kot KSČM in jo lahko razumemo bolj kot interesno skupino (Cabada, 1998: 3). Simpatizerji ŽDJ sicer niso tako avtoritativni kot v primeru KSČM, programa obeh strank pa sta v bistvu enaka (Večernik, 1998: 264).

Sklep

Kot smo pokazali, imata Združena lista socialnih demokratov in Komunistična stranka Češke in Moravske veliko skupnih značilnosti, predvsem v organizacijskem, materialnem smislu, vendar pa se bistveno razlikujeta v ideološkem. Združena lista je po programu sodobna socialdemokratska politična stranka, ki se ukvarja s tradicionalnimi socialdemokratskimi tematikami, KSČM pa koraka v socialdemokracijo še ni storila in ostaja izven demokratičnega razumevanja politike. Podobnost obeh strank izhaja predvsem iz zgodovine – stranki sta nastali približno v enakem časovnem obdobju, na podlagi (v osnovi in začetnem obdobju) enake ideologije, ki pa je bila udejanjena skozi dva zelo različna praktična politična koncepta. Združena lista socialnih demokratov vsekakor lahko gradi na bolj prijazni obliki jugoslovanskega komunizma, ki je, kot smo že pokazali, doživel od druge polovice 80. let dalje svoje najbolj liberalno obdobje, kar je po osamosvojitvi Slovenije posledično pripeljalo tudi do rušenja hegemonске vloge ZKS (ZLSD), ki jo je stranka imela v enostrankarskem sistemu. To je v primeru KSČM seveda nemogoče že zaradi same narave komunističnega režima v Českoslovaški. Zato je ZLSD sposobna pritegniti nove, mlade člane in članice, ki lahko oblikujejo stranko v socialdemokratskem duhu. Nasprotno, KSČM je po propadu poskusa reforme

ostala v preteklost zaverovana stranka, neusmerjena v prihodnost in zato nepri-
vlačna za nove člane. Pričakovanja, da bodo volivci KSČM "izumrli", se do danes
niso potrdila. Tu lahko navedemo dva pomembna podatka – prvič, vsak četrti pre-
bivalec Češke je v preteklosti bil ali je še član komunistične stranke; drugič, stara
levičarska politika socialdemokratov je za volivce velikokrat enaka politiki komu-
nistov in se zato vračajo h KSČM. Na Češkem ne obstaja moderna socialdemokrat-
ska stranka, ki bi pritegnila vsaj del volivcev KSČM.

Za ZLSD lahko rečemo, da govorimo o stranki, ki je trenutno v upadanju. Za
njeno svetlejšo prihodnost je po našem mnenju pomembno, da se bo stranka
sposobna znebiti starih političnih elit, ki jo na nek način omejujejo.

Seveda pa je za strankino nadaljnjo politično pot lahko odločilen tudi diskurz
v slovenskem parlamentu o zamenjavi obstoječega volilnega sistema z večinskim.
V primeru njegovega sprejetja naj bi bila po mnenju nekaterih avtorjev ZLSD ali
izrinjena iz političnega prizorišča ali pa je možna njena združitev s stranko LDS
(Jambrek, 1999: 3–4) in na ta način oblikovanje "protipomladnega"¹² političnega
bloka. Najprej lahko izrazimo skeptičnost do predpostavke, saj še vedno ni jasno,
ali bo sploh prišlo do spremembe volilnega sistema do naslednjih parlamentarnih
volitev. Po našem mnenju je težko verjetna možnost, da bo stranka, ob uveljavitvi
večinskega volilnega sistema, izrinjena iz političnega prizorišča, saj Jambrek
(Jambrek, 1999: 4) s tem v zvezi predvideva povezovanje strank SDS in LDS, kar pa
je glede na trenutne politične razmere težko mogoče¹³. Za ohranitev ZLSD na
strankarskem prizorišču – ob uveljavitvi večinskega volilnega sistema – je po
našem mnenju pomembno predvsem njeno povezovanje s stranko LDS, vendar
lahko tu zasledimo dve oviri: prvič, LDS napoveduje samostojen nastop na volitvah
tudi ob mogoči spremembi volilnega sistema; drugič, ZLSD je pri oblikovanju
koalicije postavila pomemben pogoj, in sicer prekinitev sedanje politične prakse
Liberalno demokratske stranke, kar prav tako kaže na določen vsebinsko-politični
razmik med obema političnima subjektoma, ki je lahko tudi posledica vodenja
politike t.i. tretje poti v ZLSD.

Vsekakor pa lahko zatrdimo, da lahko prav odločitve o volilnem sistemu
pomembno determinirajo nadaljnjo politično pot stranke ZLSD.

KSČM pa je verjetno že zamudila priložnost v preoblikovanju v moderno poli-
tično stranko; stranka ni več sposobna dopolnjevati kadre, stari kadri pa so še
vedno orientirani v preteklost in niso sposobni navezati stikov z drugimi politični-
mi strankami. Zaradi pomanjkanja koalicijskega potenciala lahko trdimo, da v
večinskem sistemu stranka ne bi politično preživela.

¹² Pomladni blok (oziroma samooklicane stranke slovenske pomladi) naj bi bil sestavljen iz dveh
strank: združene stranke SLS+SKD Slovenske ljudske stranke (kot že samo ime pove sestavljene iz bivše
Slovenske ljudske stranke (SLS) in Slovenskih krščanskih demokratov (SKD)) na eni strani ter
Socialdemokratske stranke (SDS) na drugi.

¹³ Glede na povezovanje SDS s desno politično opcijo – SLS+SKD Slovensko ljudsko stranko.

LITERATURA

- Cabada, Ladislav (1999): Razvoj strankarskega sistema na Češkem, *Teorija in praksa*, 2, 290–303.
- Cabada, Ladislav (1998): Die Tschechische Republik vor den Wahlen 1998, *IDM-Aktuell*, 1, 1–4, Dunaj: Inštitut za srednjo Evropo in Donavski prostor.
- Dostál, Radim (1999): Komparace formování systémů politických stran Česka a Polska (1989–1998), *Politologický časopis*, 3, 282–292. Brno: Mezinárodní politologický institut Univerze Masaryka.
- Fink-Hafner, Danica (1992): Political Modernization in Slovenia in the 1980s and the Early 1990s, *The Journal of Communist studies*, Vol. 8, No. 4, 210–226.
- Fink-Hafner, Danica (1994): Sindikati v procesu oblikovanja politik v, M. Stanojevič, M. Novak in G. Tomc (ur.), *Sindikati in neokorporativizem na Slovenskem. Družboslovne razprave*, št. 17–18, letnik X. Ljubljana: Inštitut za družbene vede.
- Haček, Miro (1999): Lokalne volitve v Sloveniji – Primerjava 1994–1998, *Teorija in praksa*, 2, 218–229.
- Hanousek, Petr (1999): Komunistům v obcích nahrávají osobní vztahy, *Mladá fronta DNES*, 25. 10. 1999, str. 6.
- Hribar, Tine (1998): Revizija: Slovenska politična zgodovina (II. del), *Mladina*, 17. 7. 1999, str. 42.
- Jambreč, Peter (1999): Slovenske stranke in demokracija, *Nova revija*, št. 201, letnik 18, str. 1–7.
- Kropivnik, Samo (1998): Slovenski volivci v geografskem, družbenem in ideološkem prostoru: analize volitev v letih 1990 in 1992. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Lukšič, Igor (1993): Zmagovalci in poraženci volitev 1992 v, F. Adam, *Volitve in politika po slovensko: Zbornik ocen, razprav, napovedi*, 13–28. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Pikalo, Jernej (1999): Main Actors of Political Change in Slovenia v, V. Dvořáková (ur.), *Success or Failure? Ten Years after. 5. regionalna konferencija Srednjeevropskega politološkega društva*, Bratislava, januar, 145–153. Praga: Češko politološko društvo in Slovaško politološko društvo.
- Podmenik, Darka (1993): Programska identiteta slovenskih parlamentarnih strank in volilne odločitve 1990/1992 v, F. Adam, *Volitve in politika po slovensko, Zbornik ocen, razprav, napovedi*, 53–72. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Pačner, Karel (1999): Protest proti soudu sjednotil slovenskou levici, *Mladá fronta DNES*, 17. 11. 1999, str. 10.
- Prunk, Janko (1993): Slovenski narodni vzpon. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Ribičič, Ciril (1995): Republika Slovenija v ustavah jugoslovanske federacije v, *Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU*. Ljubljana, 1995.
- Tomc, Gregor (1994): Politične orientacije slovenskih sindikatov v, M. Stanojevič, M. Novak in G. Tomc (ur.), *Sindikati in neokorporativizem na slovenskem, Družboslovne razprave*, št. 17–18, letnik X. Ljubljana: Inštitut za družbene vede.
- Večerník, Jiří (1998): Zpráva o vývoji české společnosti 1989–1998. Praga: Academia.
- Vodička, Karel (1996): Politisches System Tschechiens: Vom kommunistischen Einparteiensystem zum demokratischen Verfassungsstaat. Münster: LIT.



Drago ZAJC

POROČILO O 11. SLOVENSKEH POLITOLOŠKIH DNEVIH 'VERTIKALNA IN HORIZONTALNA ODGOVORNOST V SODOBNIH POLIARHIJAH'

Portorož, 2.-3. junij, 2000

Vertikalna in horizontalna odgovornost je bila izbrana kot glavna tema enajstih 'Slovenskih politoloških dni 2000', ki so bili organizirani kot mednarodna konferenca natančno deset let po spremembi političnih režimov v Srednji in Vzhodni Evropi. V številnih državah od Baltika do Jadrana so bile vzpostavljene parlamentarne demokracije, ki jih uvrščamo pod moderne 'poliarhije' (Dahl, 1979). To pomeni, da imajo regularne volitve na osnovi zagotovljene pravice do združevanja in svobode govora ter informiranja, ki zagotavljajo vertikalno odgovornost. Volitve pa so občasne in njihova učinkovitost pri zagotavljanju vertikalne odgovornosti ni povsem jasna. Strankarski sistem ni vedno stabilen, volilna podpora strankam se utegne močno spreminjati in tudi glavna vprašanja družbenega razvoja včasih niso dovolj definirana. Izvoljeni imajo pogosto interese, ki se razlikujejo od pričakovanih volivcev, prizadevajo si razširiti meje svojega odločanja in odločati brez upoštevanja opozicije oz. uresničevati zamišljene politike brez nasprotovanja drugih. Same predstavniške institucije niso še dovolj stabilne in tudi proces odločanja ni dovolj urejen in predvidljiv. Zaradi množice hitrih in zelo pomembnih odločitev, državljani ne morejo pravočasno reagirati, parlamenti in vlade pa ne dobivajo dovolj povratnih informacij o njihovem uresničevanju. Posamezni protesti prizadetih in množična sredstva obveščanja pogosto ustvarjajo samo klimo množičnega nezadovoljstva z vlado ali političnim sistemom, v kateri je težko ugotavljati dejansko odgovornost ali celo predvideti sankcije. Vertikalna odgovornost je torej lahko samo predpostavka, v kolikor ni transparentnosti in javnega nadzora. Kljub temu se volitve pogosto jemlje kot edini kriterij demokratičnosti. Številne zahodne države so bile zaradi rednih volitev pripravljene priznati 'bona fide' demokratičnost Jelcinovi

Rusiji, Tudjmanovi Hrvaški ali Fudžimorijevemu Peruju, čeprav so šefi teh držav dominirali nad parlamenti, vladami in celo sodstvom. Moderno povezovanje demokracije z volitvami je torej pogosto preozko - gre za poenostavljeno razumevanje političnih procesov in razmerij odgovornosti (O'Donnell, 1998).

Takšno stanje upravičeno zahteva poglobljeno razpravo tudi o horizontalni odgovornosti. Ta odgovornost je odvisna od načina delitve oblasti na parlamentarno, izvršno in zakonodajno ter od medsebojnih 'checks and balances', s katerimi vzdržujejo ravnotežja, in od njihove pripravljenosti na samoomejevanje. Prav tako je odvisna od institucij oz. državnih agencij, ki imajo zadostno avtonomijo in formalne pristojnosti (ki so jih dejanko pripravljene izvajati) za opravljanje stalnega (rutinskega) nadzora nad delovanjem drugih institucij in nosilcev javnih funkcij, zato, da preprečujejo nedovoljene (improper) in nezakonite (unlawful) akcije oz. odkrivajo, ali te ne storijo tistega, k čemur so zavezane. 'Slovenski politološki dnevi 2000' so imeli torej dva glavna osnovna cilja - odpreti razpravo o več dejavnikih, ki so pomembni za vertikalno odgovornost, kot so volivci, politične stranke, nevladne organizacije, mediji, politične elite in parlamenti ter hkrati o delovanju in odgovornosti institucij, ki jih uvrščamo na 'horizontalo', kot so izvršna oblast z upravo, pravosodje, ombudsman, računsko sodišče in banke kot politične institucije.

Domači in tuji aktivni udeleženci letošnjih že 11. Slovenskih politoloških dni (skupaj jih je bilo več kot 130) so predstavili posamezne dejavnike odgovornosti in ocenili njihovo avtonomnost in hkrati odgovornost drugim dejavnikom, vključno volilcem. Referati in razprava v prvem dopoldanskem delu konference (v kateri so sodelovali dr. S. Splichal (o medijih), dr. J. Prunk (o slovenski eliti), dr. I. Lukšič (o politični odgovornosti) in dr. D. Zajc (o vertikalni in horizontalni odgovornosti kot novem pristopu za proučevanje demokracije) je potrdila, da se vertikalna odgovornost težko uresničuje v razmerah še vedno ne dovolj stabilnih strankarskih sistemov v celotni regiji, na kar opozarjajo velike spremembe v volilni podpori strankam v

vseh državah (Poljski, Češki, Slovaški, Madžarski, Sloveniji in Hrvaški), kar povzroča tudi težavnost koalicij. Hkrati pa delovanje novih institucij ni vedno zadovoljivo, posamezne veje oblasti niso dovolj avtonomne ali pa skušajo posegati v delovanje drugih. Nastopi naslednjih udeležencev – dr. M. Brezovška (o upravi), mag. U. Vehovarja (o sodstvu), Eteške Korpič – Horvat (o računskem sodišču in I. Bizjaka (o vlogi ombudsmana) so opozorili na številne neposredne in posredne linije odgovornosti vsakega dejavnika. Uveljavljenost in ugled posameznih agencij nadzora je odvisna tudi od vrste sankcij, ki jih lahko uporabijo. V demokratičnih državah je pogosto že javna objava določenih podatkov dovolj hud instrument izterjevanja odgovornosti, saj posameznim institucijam ali nosilcem javnih funkcij zmanjšuje kredibilnost in legitimnost. V dopoldanski del je spadala tudi splošna primerjava med Slovenijo in Češko, kot državama v fazi konsolidacije demokracije, je podal dr. I. Cabada, medtem ko je tranzicijo na Madžarskem predstavil dr. Dan Roberts.

Posebno velik pomen je bil dan v dopoldanskem delu tudi bankam kot političnim institucijam, saj banke na eni strani dopolnjujejo institucije na horizontalni liniji odgovornosti, na drugi strani pa so nacionalne banke ključni element zagotavljanja gospodarske, in s tem tudi politične stabilnosti, in pospeševalec prehoda v fazo konsolidacije demokracije – v tem delu sta ob generalnem guvernerju banke Slovenije dr. F. Arharju sodelovali tudi politologi J. Wiatr iz Poljske, T. Reytt iz Češke in A. Saito iz Japonske.

Glavni zaključek tega dela konference je bil, da je v sodobnih (novih) 'poliarhijah' učinkovitost horizontalne odgovornosti tesno povezana z vertikalno odgovornostjo, ki je pravzaprav njen pogoj. Vendar pa je vertikalna odgovornost le nujen, ne pa zadosten pogoj za horizontalno. Šele obe skupaj zagotavljata, da se formalno institucionalizirane 'poliarhije' lahko uresničijo v svoji demokratični, liberalni in republikanski vsebini. Učinkovitost posameznih institucij-

agencij in drugih dejavnikov pri zagotavljanju zadostne ravni odgovornosti zahteva njihovo sočasno, včasih koordinirano akcijo.

V okviru druge teme posveta 'Vloga politologije v slovenski družbi', ki je bila v soboto, 3. junija, je dr. Danica Fink-Hafner s pomočjo vrste podatkov prikazala rast slovenske politologije v zadnjih enajstih letih, razprava pa je odprla stara in nova vprašanja stanja discipline na Slovenskem v prehodnem obdobju in možnosti razvoja. Te možnosti so na pedagoškem in raziskovalnem področju limitirane z razpoložljivimi sredstvi, poleg tega pa so sedanji učitelji in raziskovalci tudi zelo obremenjeni. Razprava je pokazala, da je v sedanjih razmerah potrebno širiti in poglobljati politološko znanje kot način realističnega spoznavanja in obravnavanja politike, ki naj nadomesti tradicionalne predstave o politiki in sooblikuje novo politično kulturo. Ti izzivi so posebno veliki v fazi konsolidacije demokracije v novi samostojni državi, ki poteka hkrati s pospešenim procesom vključevanja v EU. Kljub težavam, pa ima naša politologija številne rezultate doma in v tujini, ki so premalo opazni. Potrebna je višja identifikacija politologov s stroko, pa tudi tesnejši stiki med članstvom in vodstvom društva. Prav zato je bilo to že enajsto srečanje, na katerem je bilo veliko študentov, mišljeno tudi kot način druženja. Strokovne aktivnosti bi bilo treba dopolniti z bolj družabnimi – v tem smislu je letošnje srečanje dopolnil zanimiv zgodovinski ogled Pirana pod vodstvom dr. J. Prunka.

Prisotni politologi so sprejeli tudi dve posebni izjavi – prvo o neprimernosti poseganja ene veje oblasti (sodne) v zakonodajno in drugo, o podpori avstrijskemu profesorju Pelinki, ki je bil v postopku pred sodiščem zaradi izjave, ki jo je dal v Italiji o politiku Haiderju.

Enajste slovenske politološke dneve so omogočili z dodeljenimi sredstvi predvsem MZT, pa tudi nekateri drugi sofinanserji in donatorji, kot je Banka Slovenije, Ljubljanska banka, Fridrich Naumann Stiftung iz Prage itd.

TRETJA POT ZA TRETJE ŽIVLJENJSKO OBDOBJE

Okrogla miza v Ljubljani, 21. junija 2000

Delitev življenja na tri obdobja, mladost, zrelost in starost, postavlja prijateljice in prijatelje heglvske dialektike v težaven položaj, saj bi bilo težko reči, da predstavlja starost ustvarjalno sintezo mladosti in zrelosti. Težave, s katerimi se srečuje samoopredelitev nove politične usmeritve kot "tretje poti", so morebiti tej zalomljeni dialektiki življenja precej sorodne, in zato se "tretja pot" raje samoopredeljuje v odnosu do trenutne razporeditve političnih sil v prostoru, medtem ko je njeno razmerje do časovne razsežnosti nejasno, ali pa vsaj potisnjeno v pozabo (saj vseeno raje govorimo o podzavestni prisilni pozabi, kakor o senilnosti). Kljub temu bi si drznil postaviti tezo, da izhaja motivacija za "tretjo pot" mnogo bolj iz posledic preteklih sprememb, kot pa iz opredeljevanja do sodobnih drugih dveh poti, za kateri ni niti jasno, ali sploh obstajata, oziroma ali gre res le za tri poti, in kateri sta potem drugi dve, v odnosu do katerih se tretja opredeljuje. Tretja pot je opredeljena predvsem v odnosu do mladosti in zrelosti socialne demokracije, kapitalizma in delavskega razreda.

Socialna demokracija je prišla v svoje tretje življenjsko obdobje. Njeno prvo obdobje je zaznamovala mednarodna organizacija političnega gibanja z nastankom Prve in nato še Druge internacionale. Njena mladost je bila torej pod znakom nastanka in okrepitve enotnega mednarodnega delavskega gibanja. Njeno zrelo obdobje pa je nastopilo po prvi svetovni vojni, s prvo uspešno (?) izvedeno proletarsko revolucijo v eni deželi, kar je povzročilo delitev gibanja na dve poglavitni struji: revolucionarno komunistično in reformistično socialdemokratsko. Obe sta še vedno govorili o preseganju kapitalizma v smeri socializma in komunizma kot novih družbenih formacij, vendar se je komunistična spremenila v mednarodni dodatek nacionalni politiki Sovjetske zveze, socialdemokratska pa v sprejemanje kapitalizma kot nespremenljivega okvirja, v kate-

rem je izpeljala zlasti v evropskih razvitih deželah pomembne reforme v demokraciji in ekonomiji. Tretje življenjsko obdobje zaznamuje dejstvo, da je komunistična oz. revolucionarna smer dokončno propadla, medtem ko se je nekdanja reformistična socialna demokracija odpovedala vsakršni omembi spremembe družbenega reda in predstavlja politično stranko, utopljeno v pozni kapitalizem.

V tretjem življenjskem obdobju je tudi kapitalizem, ki ga je v svoji mladosti pokopavala in v svoji zrelosti bistveno spremenila socialna demokracija. Mladost kapitalizma, če pustimo prvotno akumulacijo ob strani, je seveda industrijski kapitalizem, kot ga je analiziral Karl Marx. Obdobje zrelosti označujemo običajno kot imperializem, izraz, ki si ga je izposodil in iz njega naredil marksistično kategorijo prav Vladimir iljič Lenin. Tretje obdobje je pozni kapitalizem, ki mu je ime utrdil Ernest Mandel s svojo kritično študijo, njegovo univerzalno podobo pa je podčrtalo leto 1989, po katerem naj ne bi več imel nikakršne alternative. Govorjenje o koncu zgodovine ima tu povsem heglvski prizvok. Ne gre za to, da bi bil pozni kapitalizem na enak način prisoten v vseh delih sveta, gre za to, da bodoča dogajanja ne morejo več ponuditi ničesar drugega, kar bi bilo res novo in naprednejše od tega, kar že je. Pozni kapitalizem bi lahko trajal dolgo ali kratko, toda bistvo je v tem, da za njim in po njem ni več ničesar takega, kar bi se dalo iz njega samega misliti kot njegova alternativa, negacija ali preseganje. Socialna demokracija je v tretjem življenjskem obdobju in gre po tretji poti prav zato, ker je pozni kapitalizem končni domet njenih vizij in projektov.

V tretjem življenjskem obdobju pa je tudi delavski razred. V prvem obdobju je iz "razreda po sebi" postal "razred za sebe" – zavedel se je, da obstaja kot skupina, ki ima nekatere skupne poteze in s tem tudi skupne zahteve. Ta zavest je bila priporočena v spopadih, ki so nujno izhajali iz njegovega socialnega položaja, in zato je Marxov nauk pravzaprav teorija (vpogled) iz tega položaja samega. Kot se običajno reče: delavski razred si bo to teorijo moral pridobiti iz logike lastnega položaja, in ta položaj je tak, da ga ne sili samo v spopad z razredom kapita-

listov, ampak mu narekuje program in vizijo odprave razredne družbe sploh. V drugem življenjskem obdobju pomeni bistveno spremembo prav Leninov nauk o tem, da si delavsko razred po logiki svojega položaja še zdaleč ni sposoben pridobiti nadrazredno in občečloveško zavest, ki bi terjala odpravo kapitalizma. Da bi do česa takega prišlo, je potrebna posebej organizirana zavest intelektualnega revolucionarnega subjekta – Partije, ki vnaša zavest v delavski razred (zlepa ali zgrda, bi lahko iz izkušnje dodali).

Delavski razred se po tem pojmovanju lahko sam prebije samo do sindikalne zavesti, torej do zahteve, da mu pripade znotraj obstoječega družbenega reda več denarja in da si v njem ustvari boljši socialni položaj, ne da bi ogrožal njegove temelje. Po tej drugi poti gre za razliko od komunističnih partij, ki vnašajo revolucionarno zavest od zunaj, socialna demokracija, ki ustvarja družbo blagostanja. Tretje življenjsko obdobje delavskega razreda je "zbogom proletariatu", ki se spremeni tudi v "zbogom delavskemu razredu". "Zbogom proletariatu" pomeni, da delavski razred ni (edini) nosilec radikalnih sprememb v poznem kapitalizmu, "zbogom delavskemu razredu" pa pomeni, da take družbene skupine v bistvu sploh ni, ali pa je zaradi razvoja novih tehnologij, postindustrijske znanstvene revolucije in ustreznih sprememb v družbeni ekonomiji delavski razred postal manj pomemben element sodobnih družb.

Socialdemokratska tretja pot je torej vrsta pogledov in političnih programov, katerih izhodišče je skupno: omejitve na reforme obstoječega reda, ki ga izboljšujejo, ne morejo pa meriti na spremembo poznega kapitalizma v kako alternativno družbeno obliko, na delavski razred kot tradicionalno družbeno bazo in jedro svoje politike pa ne morejo več računati. Ločnice od drugih političnih pozicij na sredini in desnici postanejo s tem poljubne in relativne, kot bi lahko rekli z Lyotardom: za tretjo pot se odločamo brez vsakih kriterijev.

Marx Weber je med značilnostmi kapitalizma na vidno mesto postavil racionalizacijo kot neprestano preurejanje v skladu s preračunanimi in zato razumsko pridobljenimi

smernicami. Ko bi se racionalizacija lotili po drugi plati, denimo s pomočjo poststrukturalističnih teorij, bi v njej videli kombinacijo tehnik gospostva kulture nad naravo in tehnik socialnega nadzora. Še Fukuyama je modificiral svojo napoved, konca zgodovine, češ, res je, da za pozni kapitalizem ni več nikakršne alternative in je v tem smislu zgodovine konec, vendar pa se zgodovinski razvoj odvija dalje – pod vplivom znanstveno tehnološke revolucije, ki iz temeljev spreminja naše življenje, ne da bi ogrožala temelje poznokapitalistične družbene ureditve. Pozni kapitalizem torej sloni na eni sami ureditvi (zastopniška demokracija in tekmovalno tržno gospodarjenje) in eni sami pogonski sili razvoja (znanosti). V tem je tudi njegova racionalizacija: nespremenljivi vrh razvoja človeštva, ki se spreminja zbolj in samo še v skladu z znanstvenimi dognanji. Nasprotovanje kapitalizmu se je dokončno izkazalo za nekaj iracionalnega.

Katere poteze so bile vseskozi značilne za iracionalizem socialne demokracije v preteklosti? Nauk o odmiranju države, nauk o nujnem nastopu brezrazredne družbe oz. podružbljenega človeštva, in zahteva po odpravi vseh odnosov, v katerih je človek ponižano in zasluženo bitje.

O odmiranju države se danes govori mnogo bolj kot v neposredni preteklosti, toda ne v kontekstu marksističnih in leninističnih nauk, ki so botrovali tudi kardejskemu samoupravljanju. Govori se o tem, da je z globalizacijo država kot oblika neizpodbitne in suverene politične organizacije prišla do svojega konca.

O brezrazredni družbi se danes ne govori več kot o nekakšni utopiji, ki čaka človeštvo za vogalom, kamor se ne da neposredno vreči pogleda. Pozni kapitalizem sam naj bi bil pravzaprav – brezrazredna družba. Globalizacija že napoveduje, da bo v kratkem času možno govoriti tudi o podružbljenem človeštvu. Razredne družbe, ki je bila morebiti značilna za prvo življenjsko dobo kapitalizma, pa zagotovo ni nikjer več.

Kar preostane, je odprava gospostva in izkoriščanja, ki pa nima več nikakršne teoretske opore in se lahko sklicuje le na "dobro dušo" na eni in na "zdrav razum" na drugi strani. V tem okolju nastajajo pogledi, značil-

no za tretjo pot, ki skušajo dokazati, da se da ob spoštovanju pravil zastopniške demokracije in tržne tekmovalnosti razviti ljudem primernejše in ljubše oblike družbenega skupnega življenja. Proti izkoriščanju in gospostvu se sodobna socialna demokracija bojuje torej v imenu – racionalizacije poznega kapitalizma. Težava tretje poti pa je v tem, da tisti, ki podlegajo gospostvu in izkoriščanju danes, v racionalnost in racionalizacijo ne verjamejo (več). In seveda ne morejo verjeti niti v korenito odpravo kapitalističnega reda. Zato je bližje njihovemu položaju, da se lotevajo obupnih, ne pa racionalno utemeljenih dejanj. Staro geslo "Bili smo nič,

bodimo vse" šele zdaj dobiva zaresne razsežnosti, saj tisti, ki podlegajo gospostvu in izkoriščanju, niso več niti proletariat niti razred. To pomeni, da se iz njihovega položaja ne da sklepati niti na njihovo odredilno moč niti na njihovo nujno zavzetost za spremembo razmer. Sklepati se da le, da se v poznem kapitalizmu ne počutijo dobro, pa tudi, da jim bo racionalizacijska zasnova tretje poti dokaj tuj in nedostopen način razmišljanja.

Če tretja pot ne bo uspela postaviti na dnevni red poznega kapitalizma tudi ugotovitve, da se da še vedno racionalno zahtevati, kar se zdi nemogoče, bo postala utopična.

Peter STANKOVIČ

Aleš Debeljak

Na ruševinah modernosti. Institucija umetnosti in njene zgodovinske oblike

Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana 1999.

Na ruševinah modernosti, institucija umetnosti in njene zgodovinske oblike je najnovejšo delo, v sicer že zelo bogatem opusu slovenskega pesnika in sociologa/filozofa kulture, Aleša Debeljaka. Kot bralci verjetno že vedo, gre za avtorja, ki na izredno vznemirljiv način kombinira svoje praktično in teoretsko ukvarjanje z umetnostjo, pri čemer ta "dvojna" vpletenost ni pomembna zgolj v smislu, da odpira pesniku platformo analitične reflektiranosti tako lastnega dela kot tudi širšega konteksta umetniškega ustvarjanja nasploh, temveč tudi zato, ker vsaj implicitno opozarja, da družboslovna teoretska refleksija, kljub vsej svoji neizmerni produkciji, ambicioznemu mislecu ne more biti zadostna pri eksistencialno zainteresiranem spoprijemu s svetom, v katerem živimo. Potrebna je še neka druga raven razmišljanja o svetu, raven, kjer besede niso več sredstvo opisa in razumevanja sveta, temveč mehanizem njegovega najbolj intimnega občutenja.

Ker spada knjiga *Na ruševinah modernosti* v segment Debeljakove teoretske refleksije, bomo v nadaljevanju poetično dimenzijo njegove misli postavili v oklepaj in poskusili predstaviti knjigo kot zaokrožen strokovni prispevek v strogo znanstvenem pomenu besede. Najprej velja ugotoviti, da je tema institucije moderne umetnosti vsebina, ki Debeljaka zanima že tako rekoč ves čas njegovega intelektualnega udejstvovanja, saj je v nekaterih segmentih to zanimanje prisotno že v njegovih *Melanholičnih figurah* (1988), prvo resnejšo artikulacijo pa doživi že v njegovi knjigi *Postmoderna sfinga* (1989). V primerjavi s tema dvema deloma, so Debeljakove teoretske pozicije v delu *Na ruševinah modernosti* bistveno bolj domišljene, toda to glede na normalno intelektualno dozorevanje, ki s časom bogati misel vsakogar od nas, ni nič presenetljivega in posebnega. Morda bolj zanimiva je tovrstna

perspektiva motrenja knjige *Na ruševinah modernosti* v kontekstu prejšnjih Debeljakovih teoretskih spoprijemov zaradi nečesa drugega: omogoča nam sledenje različnih kontinuitet in diskontinuitet v njegovi misli skozi čas, kar morda lahko omogoči natančnejšo identifikacijo pomena in mesta Debeljakovega teoretiziranja v sodobnem družboslovnem spoprijemanju s tematiko umetnosti v modernem svetu.

Nekoliko podrobnejša analiza bi tako gotovo najprej razkrila, da je v najnovejšem Debeljakovem delu prisotna večina analitičnih, teoretskih in svetovno-nazorskih orientacij, ki na takšen ali drugačen način zaznamujejo njegovo misel že od samih začetkov resnejšega intelektualnega dela. Te orientacije so v splošnem vezane na izbrane Kantove, Webrove, Habermasove, Bürgerjeve, Benjaminove in še nekatere druge koncepte, pri čemer pa od vseh teoretskih žarometov, ki Debeljaku pomagajo osvetljevati kompleksno realnost njegovega predmeta preučevanja, še vedno sveti najmočnejše Adornov. Le ta ga očitno tako vznemirja, da bi morda lahko celo tvegali trditev, da delo *Na ruševinah modernosti* v prvi vrsti predstavlja poskus ne le revitalizacije Adorna kot teoretika in njegovih analitičnih in epistemoloških nastavkov za analizo umetnosti, temveč celo do neke mere poskus odgovora na vprašanje, kako bi bila videti Adornova teorija, če bi njen avtor pisal v našem času.

Hkrati pa so zanimive tudi diskontinuitete in analitični premiki, ki jih razkriva Debeljakovo najnovejšo delo. Morda najočitnejši premik je določena radikalizacija, recimo jim, svetovnonazorskih pozicij, ki formirajo to knjigo. Če se omejimo na primerjavo z omenjenima prejšnjima Debeljakovima deloma lahko tako ugotovimo, da je v *Melanholičnih figurah* njegovo zanimanje za kritično teorijo nasploh, ter za Adorna še posebej, usmerjeno predvsem na povsem načelno identifikacijo pomena enkratne Adornove epistemologije, njegove negativne dialektike in "atonalnega" stila pisanja (kakor bi rekel Martin Jay (prim.: Jay, 1991: 57 in naprej)). V primerjavi s tem je v *Postmoderni sfingi* Debeljakova uporaba Adorna že bolj ambiciozna: v delu lahko

najdemo množico adornoških nastavkov, ki ne presenetljivo, vodijo avtorja k mnogim precej adornoškim zaključkom. Kljub temu pa po drugi strani Debeljak v *Postmoderni sfingi* ne povsem nenaklonjeno opozarja tudi na prispevke postmoderne teorije, kar v navezi z določenimi simpatijami, ki jih izraža do postmoderne umetnosti, in kritiko Habermasove estetske teorije, pušča precej prostora za različne morebitne kombinacije adornoške misli z nekaterimi drugimi analitičnimi pozicijami.

Vendar Debeljak teh pluralnih nastavkov v svojem najnovejšem delu ne razvije. Na *ruševinah modernosti* se v tem kontekstu kaže kot delo, kjer avtor ne le zavestno zavrača možnost oziroma potenciala teoretskega navezovanja na različne sodobne francoske miselne šole, temveč v precejšnji meri celo zaostri svojo duhovno pripadnost tradiciji kritične teorije. V tem smislu bi veljalo kot enega od opaznejših premikov pri Debeljakovem teoretskem zorenju izpostaviti ravno precejšnjo zaostroitev tega, kar bi lahko imenovali adornoške analitične pozicije. Te so bile, kakor smo pokazali zgoraj, pri Debeljaku sicer vedno prisotne, a zdi se, da nikoli tako zelo določujoče. In ne samo to, v kolikor me vtisi pri branju ne varajo, bi lahko tudi rekel, da se Debeljak prvič izdatneje naslanja na mnoge marksistične in neomarksistične koncepte ter teoretske nastave, kar pomeni, da knjiga ni več toliko poskus ujetja moderne institucije umetnosti v njenih mnogoterih pojavnostih, razmerjih in vezanostih, v neke čim bolj prepričljive razlagalne mreže (kakor bi verjetno lahko razumeli *Postmoderno sfingo*), kot pa je predvsem poskus razumeti institucije umetnosti v terminih njene vpletenosti v ekonomska razmerja kapitalizma. V tem smislu Debeljaku služi odločna neomarksistična kritika kapitalističnega produkcijskega sistema, ki jo razvija, kot izhodišče njegove kritike sodobne (postmoderne) umetnosti, obenem pa mu prav neprepričljivost te umetnosti hkrati služi kot eden od kronških dokazov za kritično obravnavo sodobnega kapitalizma. Ta naj bi namreč po avtorjevem prepričanju (pri čemer je adornoška dediščina še posebej razvidna) v svoji obstoječi, zaostreni obliki (t. i. korporativni kapi-

talizem, ki ga določa prevlada vedno večjih in močnejših multiacionalk) producirala množico sistemskih učinkov, ki blokirajo potencialne osebnostne rasti in svobode posameznikov, pri čemer pa ne izključujejo zgolj možnosti delovanja v smeri iskanja drugačne družbene ureditve, temveč še prej onemogočajo sploh kakršnokoli mišljenje o možnosti oziroma potrebi po takšnem delovanju.

Nekoliko podrobneje bomo Debeljakove argumente in zaključke, ki jih izpeljuje v tej smeri, obravnavali v nadaljevanju, kajti najprej verjetno velja opozoriti na pomen takšne teoretske in svetovno-nazorske zaostroitve avtorjevih pozicij, kot se je očitno izkristalizirala v njegovem zadnjem delu. Sam seveda ne spadam med tiste, ki jim ob omembi marksizma pričnejo nemudoma izpadati lasje, zdi se mi namreč povsem legitimna in plodna teoretska pozicija. V kolikor bi problematiziral Debeljakov premik na okope brezkompromisne (neo)-marksistične kritike kapitalizma in mnogih njegovih nedvomno problematičnih učinkov na družbeno razmerja, bi to storil iz zornega kota prepričanja, da je družbena resničnost, ki jo družboslovci poskušamo razumeti, preveč kompleksna, da bi jo lahko na prepričljiv način "pričeli" zgolj s pojmovnim inštrumentarijem ene same teoretske tradicije. V tem smislu bi opozoril, da se mi zdijo nekateri nastavki, ki jih je Debeljak postavil v *Postmoderni sfingi*, morda bolj obetavni, saj na mnogih mestih plodno konfrontirajo nekatere prispevke francoske poststrukturalistične produkcije s kritično teorijo, pri čemer nakazujejo potencialne izgraditve neke nove analitične "kvalitete" za spoprijem s fenomenom sodobne umetnosti, toda to na tem mestu ni pomembno, konec koncev pa tudi kritična ost teorije lahko v kombinaciji s kakšno drugo teorijo izgubi svojo prepričljivost, s tem pa tudi svoj kritični smisel.

Bolj pomembno pri vsem tem se mi zdi dejstvo, da Debeljakovo delo v tem kontekstu opozarja, da nekateri premiki v smer (neo)marksizma, ki jih je v zadnjem času zaslediti v slovenskem akademskem okolju, niso nekaj izjemnega ali nenavadnega, temveč enostavno rezultat dejstva, da smo se

dokončno otesli dediščine socializma, kjer je bilo ukvarjanje z marksizmom ne le neatraktivno, saj ga je bilo že tako povsod preveč, ampak tudi nekako eksistencialno neizzivalno, saj v prejšnjem sistemu nismo tako zelo živo čutili strukturnih napetosti, ki jih predmet marksistične kritike (kapitalizem) producira. V času, ko smo vsi hočeš-nočeš postali žrtve potrošništva in drugih zgolj na videz osrečujočih ideologij, ki jih kapitalizem producira, pa je stvar seveda drugačna. V tem smislu bi morda veljalo tvegati trditev, da je širitev (neo)marksizma med slovenskimi akademskimi krogi vsaj en znak tega, da je Slovenija postala, če že ne *de iure*, pa vsaj *de facto* normalna (zahodno?) evropska država.

Ampak vrnimo se h knjigi *Na ruševinah modernosti*. Predstavil bom le ključne poudarke in zaključke, ki jih Debeljak izpeljuje.

Temeljna ambicija Debeljakovega dela je torej kritični premislek vloge in pomena institucije umetnosti v moderni dobi, vse od začetka modernosti do sedanjega trenutka. Da bi avtor opravil tako ambiciozen projekt, že na samem izhodišču zelo natančno opredeljuje ključne termine s katerimi v nadaljevanju operira. Najprej s skrbno analizo pokaže na genezo umetnosti kot posebne in avtonomne vrednostne sfere, ki se zgodi na začetku modernosti, in ki jo, v smislu Giddensove dvojne hermenevtike, reflektira in hkrati pomaga ustvariti konec 18. stoletja nemški filozof Immanuel Kant. S primerjalno analizo vloge umetnosti v pred-modernih družbah pokaže, da je posebnost vloge umetnosti v moderni družbi ta, da namesto heteronomne legitimizacije umetnosti (umetnost je možna le v funkciji nekih zunanjih, praviloma verskih resnic) nastopijo avtonomne oblike legitimizacije. Umetnost namreč glede na to, da platonovsko enačenje lepega, dobrega in pravilnega v modernem svetu ne velja več, saj je vrhovni garant kohezivnosti (Bog) izgubil svojo prepričljivost, postane sebi zadostna vrednostna sfera, ki generira lastne kriterije za presojo dogajanja znotraj svojih meja.

Da bi osmislił ta premik v statusu umetnosti in pokazal na strukturne tenzije, ki ga določajo, v nadaljevanju avtor postavi nastanek avtonomne sfere umetnosti v so-

cio-ekonomski kontekst. Pri tem opozarja, da kapitalistični produkcijski sistem, ki sicer omogoči "osvoboditev" umetnosti iz spon mehanizmom heteronomnih legitimizacij, s tem pa tudi njeno konstitucijo kot avtonomne institucije, hkrati tudi že omejuje njeno svobodo. Ali kakor pravi avtor sam, "paradoks institucije avtonomne umetnosti (je) v njeni neločljivi povezanosti z blagovno menjalno obliko, ki spodkopava avtonomijo posameznega umetniškega dela (...)" (str. 28).

Na tem mestu pripelje Debeljak, v želji po razkritju strukturnih mehanizmov, ki silijo moderno umetnost v omenjeni paradoksalni položaj svobode in hkratne nesvobode, v svojo razpravo Habermasovo teorijo meščanske javne sfere. Tu predstavi ključne Habermasove teze, pri tem pa je zanj še posebej pomemben poudarek, da je paradoksalni položaj moderne umetnosti v sociološkem smislu zakoreninjen v "nedokončanem projektu moderne": kapitalistični produkcijski sistem namreč po eni strani, predvsem seveda v svoji zgodnji, liberalistični fazi, producira prostor (javnost) in diskurz (demokracija) svobode, toda po drugi strani meščanstvo kot razred, ki je nosilec kapitalizma in demokracije kot njenega ideološkega komplementa, v točki kjer se to križa z njegovimi interesi ne uspe univerzalizirati svojega demokratičnega ideala na vse razrede in družbene skupine. V tem smislu Debeljak skupaj s Habermasom opozarja, da modernost kot doba sicer temelji na vrliki viziji svobode in pravičnosti, toda ker ta vizija v praksi ni bila uresničena (kapitalizem si v svoji razviti, korporativni fazi preko kolonizacije življenjskega sveta podredi prostore ne-instrumentalnega, komunikativnega delovanja), sodobni svet ne ponuja posameznikom možnosti osebne realizacije in svobodnega življenja, temveč zgolj potešitve bolečega spomina na nekaj kar bi lahko bilo.

Avtor v tem kontekstu izredno podrobno analizira različne segmente sodobnega kapitalizma, pri čemer več kot le mestoma zelo lucidno razkriva prispevke različnih družbenih skupin (profesionalci, birokrati, intelektualci itd.) in ideologij (potrošništvo) pri ohranjanju "družbe nadzorovane potrošnje" (str. 126). Ta izredno kritično usmerjena sociološka analiza sodobne kapitalistične ure-

ditve v nadaljevanju služi kot teoretska platforma, iz katere se v zadnjem delu knjige Debeljak znova vrne k razpravi o umetnosti. Bralcu je sicer na tej točki že jasno, da iz uničujoče kritike sodobnega sveta Debeljak ne more izpeljati pretirano afirmativnih vrednotenj sodobne umetnosti, toda avtorjev obračun je res neizprosilen. V kritični primerjavi estetskih in političnih potencialov zgodovinskih avantgard (Bürger) iz časa med vojnami in sodobnih neoavantgardnih in postmodernih estetskih praks avtor namreč trdi, da se je ves utopičen in kritičen potencial umetnosti, ki se je v zgodovinskih avantgardah uspel do skrajnosti realizirati ravno skozi odpoved njenemu avtonomnemu statusu, povsem izgubil. "Umetnost v tem postmodernem kontekstu ne vztraja več pri poprej dolgo zelo cenjeni *obljubi sreče*. Medtem ko je bil moderni pojem lepote naposled ustvarjen na podlagi ujemanja z ideali utopije in svobode, sodobno estetiziranje vsakdanjega življenja – kot kaže – postaja glavno zagotovilo politične stabilnosti, učinkovite družbene ureditve in *statusa quo*". (str. XX)

Ključni paradoks, ki se na tem mestu pojavlja, je po Debeljakovem prepričanju dejstvo, da se je kot največji neuspeh zgodovinskih avantgard izkazal ravno njihov uspeh projekta ukinitve pojma umetnosti kot ločenega družbenega pojma. Skozi odpoved modernističnemu hermetizmu so namreč avantgardisti poskušali institucijo umetnosti odpreti v smislu estetske preobrazbe vsakdanjega življenja, ki naj bi pripomogla k politični emancipaciji nesvobodnih ljudskih množic. Toda v resnici se je izkazalo, da odpovedi avtonomiji institucije umetnosti ni sledila revolucionarna emancipacija, saj se je ključni avantgardistični projekt v tem kontekstu – estetizacija vsakdanjega življenja – v svojem neoavantgardističnem in postmodernističnem nadaljevanju izrodil v poglobljevanje. Umetnost, ki jo je na tej točki kapitalistično stremljenje po profitu dokončno ujelo v mreže tržnih mehanizmov ponudbe in povpraševanja, je s tem postala le še eden od množice artefaktov, ki se drenjajo v prostoru brezosebne in prilehne instrumentalne racionalnosti. "Legitimnost umetnosti se v tem oziru pojmuje zgolj v smislu me-

njalne vrednosti, medtem ko je njena uporabna vrednost zapostavljena. V sistemu, ki temelji na maksimiranju profita, se zato objektivna vsebina umetniških del, predvsem pa njihov možni negativni kritični potencial, radikalno zoža". (str. 164)

Debeljak v tem kontekstu nekoliko podrobneje predstavi neoavantgardno gibanje iz šestdesetih let, pop art, saj po njegovem prepričanju predstavlja paradigmatični primer tega, kako sodobne neoavantgarde sicer parazitirajo na nekaterih estetskih postopkih klasičnih avantgard (kolaža, montaža), hkrati pa, v nakazanem poglobljevanem smislu, povsem opuščajo njihove emancipatorne politične potenciale, voljno zamenjujoč jih z bolj dolarsko obarvanimi težnjami. Avtor v tem smislu ugotavlja, da sodobna umetnost predstavlja zgolj rutinizacijo resnično progresivnih umetniških praks, pri čemer je bistveno to, da v ozadju stoji "zavestna podreitev uveljavljenemu družbenemu redu", ki se odraža kot "zborni klic postmodernističnih umetnikov, katerih rešilno upanje bi lahko izsledili v varljivem pričakovanju, da bo občinstvo njihovo prizadevanje po čim večjem zaslužku – zakrinkano v oblikah razpadajoče avtonomne umetnosti – razumelo ironično". (str. 188)

Debeljak v tem smislu zaključuje, da postmodernistično vrednotenje umetnosti s povsem tržnimi merili v praksi pomeni izključevanje zgodovinskih, transcendentnih in estetskih vrednosti umetniških del, saj so v sodobnosti zvedena na raven absolutnega blaga (str. 173). Kaj pa to konsekvantno pomeni za vsebino in kvaliteto umetnosti, je seveda jasno.

S tem, lahko bi rekli tipično Debeljakovim melanholičnim zaključkom, lahko zaključimo predstavitev nekaterih najpomembnejših argumentov, na katerih sloni delo *Na ruševinah modernosti*. Kot je verjetno že iz tega kratkega zapisa mogoče razbrati, gre za temeljito, konsistentno in predvsem dobro domišljeno delo, ki predstavlja izrazit in avtorsko profiliran doprinos razpravam na področjih, ki se jih dotika. V tem smislu pričujoč poskus kritičnega ovrednotenja dela *Na ruševinah modernosti* kljub najboljšim namenom ne more ponuditi veliko več kot zgolj opozorilo na dve točki, kjer je

avtorjev projekt nekoliko nedorečen.

Prva točka je sicer dobro poznana kritika, ki jo mnogi avtorji naslavljajo na dela marksistične in neomarksistične usmeritve, in v tem smislu v mnogočem velja tudi za Debeljakovo delo (glej na primer strani: 126, 129 in 130): avtorji, ki pišejo v teh teoretskih okvirih pogosto govorijo o "lažnih potrebah", ki jih kapitalistični produkcijski sistem producira, da bi se lahko ohranjal, pri čemer te niso problematične zgolj same po sebi, kot "lažne", temveč tudi zato, ker preprečujejo, da bi ljudje zadovoljevali svoje "prave" potrebe. Vendar pa, ne glede na to, koliko ta distinkcija med lažnimi in pravimi potrebami sicer nedvomno zveni vsakemu mislečemu bitju, ki je kdaj opazoval obnašanje ljudi v nakupovalnih središčih, vsaj do neke mere razumljivo, vprašanje ostaja: katere so te "prave" potrebe ljudi? Po prepričanju mnogih avtorjev (glej na primer: Strinati, 1998: 79-81) je takšna konceptualizacija problematična, ker nihče od avtorjev, ki jo uporabljajo, ne razloži, kaj konkretno misli s pojmom "pravih" potreb, ki so resničnejše od "lažnih", s tem pa trditve ostanejo precej v zraku: na osnovi tega presplošnega pojma ni jasno, kakšno alternativo ti avtorji ponujajo (morda sploh ni privlačnejša ali kvalitetnejša od, denimo, besnega zapravljanja v BTC-ju), poleg tega pa ga zaradi njegove prevelike abstraktnosti pojma niti ni mogoče kritično premisliti. Res je sicer, da mora biti vsaka teorija že po definiciji abstraktna, saj drugače zaradi posameznih dreves ni mogoče videti gozda, toda abstraktnost še ne pomeni tudi nejasnosti.

Druga točka kjer se v Debeljakovem projektu kaže senca nedorečenosti, pa je razmerje med uporabljenimi Habermasovimi in Adornovimi koncepti. V knjigi *Na ruševinah modernosti* Debeljak tako jasno pove, da se naslanja na Habermasa, ker njegovo delo omogoča prepričljivo empirično prizemljitev spekulacij frankfurtovcev prve generacije (glej str. 99 in naprej), toda pri tem pozablja, da Habermasovo delo, kljub vsem sorodnostim, ni zgolj empirično-dosedneje utemeljena argumentacija spekulativnih tez klasikov kritične teorije, marveč že v osnovi nekoliko drugače naravnan pogled, ki vodi k vsaj nekoliko drugačnim zaključ-

kom. Problem v tem kontekstu je torej ta, da Debeljak za svoje "sociološko" izhodišče uporabi Habermasa, a ga nadgradi z Adornovskimi zaključki, čeprav Habermasovi nastavki že v svojem bistvu (kaj šele v zaključkih) ne peljejo ravno povsem v to smer. Razlika med Adornom in Habermasom je sicer razmeroma majhna, tako da takšen preskok konec koncev niti ni nemogoč, toda koristilo bi, če bi bil natančneje pojasnjen.

Kljub tem nedorečenostim pa velja zaključiti, da Debeljakovo delo predstavlja hvalevreden poskus kreativne in domišljene interpretacije pomena in vloge umetnosti v sodobnem svetu na horizontih, ki so jih zarisali misleci kritične teorije. Kot še posebej pomembna kvaliteta njegovega dela se pri tem kaže interpretativna drznost in ambicioznost projekta: v okolju, kjer smo bolj ali manj obsojeni na prežvekovanje tem in intelektualnih mod, ki prihajajo iz svetovnih akademskih središč, je delo prava osvežitev, ki v mnogočem presega to raven interpretacije in komentiranja aktualnega teoretskega dogajanja. Debeljakova knjiga je namreč izrazito avtorski projekt, ki se kljub temu, da izhaja iz produktivnega dialoga z mnogimi aktualnimi teoretiki, ne zadržuje na tej ravni, temveč uporabljene koncepte izkoristi za artikulacijo zelo prepoznavnega lastnega pistopa k analizi umetnosti v sodobnem svetu. V kolikor pri tem ni "aktualističen" v smislu naslanjanja zgolj na prispevke trenutno najpogostejše navajanih teoretikov, ampak svojo misel v pomembni meri utemeljuje na tezah socioloških in filozofskih klasikov, toliko bolje. Zdi se namreč, da sodobna družboslovna teorija spriči vedno večje produkcije pomeni vedno bolj zgolj seznanjanje z različnimi novitetami, kar vodi k temu, da pomen različnih konceptualnih inovacij prepogosto ostane neidentificiran in nerealiziran, saj se je v vsakem novem trenutku potrebno ukvarjati že z novimi koncepti, avtorji, razpravami, vprašanji itd.

V tem kontekstu bi bilo mogoče tvegati trditev, da je eden od ključnih prispevkov Debeljakove knjige v tem, da nazorno pokaže na analitično vitalnost, ki jo, ob nekih nujnih korekcijah, še vedno izkazuje de-

diščina kritične teorije. V luči njegovih analiz se namreč pokaže, da pomen kritične teorije ni zgolj v tem, da je vpeljala množico teoretskih nastavkov, rešitev in zanimanj, iz katerih so v nadaljevanju različne teoretske šole v sodobnem družboslovju izpeljevale nove rešitve, temveč tudi v tem, da na mnogih področjih še vedno sama po sebi nudi povsem prepričljiva izhodišča za refleksivno razmišljanje o svetu v katerem živimo. Še posebej, če avtor ne želi pristajati na takšne konceptualne rešitve, ki obstoječe "stanje stvari" (če si lahko sposodim naslov nekega Wendersovega filma) razumejo kot nekaj samoumevnega in normalnega.

Maca JOGAN

Wolfgang Benz

Holokavst

Inštitut za civilizacijo in kulturo,
Ljubljana 2000

9. maja 2000, natanko 55 let po koncu druge svetovne vojne in tri leta po prvi objavi, smo dobili slovenski prevod dela *Holokavst*, ki je plod *večdesetletnega zgodovinopisnega raziskovanja* nemškega avtorja W. Benza. Tako dan predstavitev knjige na tiskovni konferenci v Cekinovem gradu kot izdajatelj – ICK – se pomensko izjemno dopolnjujeta. Kakšno boljše darilo bi si lahko omislili ob prazniku, ki nas zavezuje k obujanju zgodovinskega kolektivnega spomina; kako bi se mogel izdajatelj ustrežneje predstaviti heročemu občinstvu kot ravno s tem delom? Da smo delo dobili v slovenščini, je z natančnim in tekočim prevodom poskrbela R. Šuklje, filozof L. Kreft in zgodovinarica M. Verginella pa sta v predgovoru in spremni besedi razširila pomenskost dela in ga utirila v slovenski vsakdanjik.

Sistematično pregledno in na obilju mnogih virov – vključno z *„najbolj avtentičnimi gradivi“* kot so gestapovski akti – temelječe delo omogoča vpogled v načrtno, kompleksno in z vsemi sredstvi prisile opremljeno prakso uničenja evropskih Judov. Čeprav se avtor osredinja na Jude, je razkrivanje razčlenjenosti, natančnosti in skrajne racional-

nosti v stopnjevanem delovanju od antisemitizma do "končne rešitve" v množični industriji smrti pomemben vir za spoznavanje delovanja institucionalnih mehanizmov nasilja, ki se jih je posluževal državni aparat velike nacistično vodene Nemčije v iztrebljanju vseh drugih "podljudi" (Rusov, Poljakov, Slovencev, Romov itd.). Spoznavanje dejanskih potekov "čiščenja" nemškega prostora od vseh "motečih" elementov, dejavnosti vseh vključenih akterjev in načinov njihovega vključevanja v množično uničevanje ljudi omogoča, da se izognemo relativizmu v moralnem presojanju razmerja med storilci in žrtvami. Relativistično ocenjevanje pa je samo v prid tistim, ki so zadržali, ki so razpolagali z vsestransko močjo in ki so tako lahko prikrivali in opravičevali tudi svojo vlogo.

Holokavst W. Benza nazorno prikazuje, kako se je celovito gradila "ljudska volja", v imenu katere so lahko iztrebili najmanj 6 milijonov Judov in še več milijonov pripadnikov vseh drugih etničnih skupnosti; kako so se izpopolnjevala uničevalna sredstva od klasičnega pobijanja s strelnim orožjem do različnih vrst ubijanja s plinom, ki je bilo neprimerno bolj "učinkovito" in ni delovalo stresno na neposredne ubijalce. Delo omogoča tudi introspekcijo v postopke, ki so iz žrtev delali sodelavce krvnikov – skratka, razkriva umetelno produkcijo začaranega kroga, v katerem se izgubijo nosilci uničevanja in iztrebljanja in se ustvarja podlaga za prenašanje krivde na žrtve. Avtor na osnovi avtentičnih dokumentov natančno razkriva celo to, kako so si morale žrtve same neposredno plačevati pot do popolnega bivanjskega uničenja (da o skoraj težko izmerljivih razsežnostih ropanja niti ne govorimo).

V dvanajst poglavij razdeljeno knjigo začne avtor z jedrnato pojasnitvijo strategije *"končne rešitve judovskega vprašanja"*, ki je bila potrjena sredi učinkovitega uresničevanja 20. januarja 1942 leta na konferenci ob zajtrku ob Wannskem jezeru v Berlinu. Na tej konferenci so se zbrali ključni nosilci moči v državnem aparatu, *"gospodje v uniformah in gospodje v civilu"*, ki so *"živalno in veselo vznemirjeni"* ... *"vzeli nameravani umor 11 milijonov ljudi na znanje in raz-*

pravljali o možnosti, da bi krog za žrtev določenih oseb povečali." (21) Ampak nekateri odgovorni nosilci iztrebljalnega procesa se pet let po tem srečanju na nuernberskem procesu niso mogli spomniti, da bi šlo za kaj takega, saj naj bi govorili le o "izselitvi".

Kako je potekalo "izseljevanje" iz biti v ne-bitu, iz človeškega bitja v številko in končno v nič, avtor obravnava v naslednjih poglavjih, začenši s predstavitvijo judovske manjšine v Nemčiji, ki se je pod pritiskom naraščajočih zunanjih antisemitskih groženj od spomladi 1933 iz notranje politično in religijsko razcepljene manjšine začela zedinjevati in utrjevati solidarnost na ekonomskem in socialnem področju. Judje niso pasivno sprejemali nacističnih ukrepov, vendar so bila vsa prizadevanja Judov zaman, kajti "možnosti odpora in uveljavitve so bile neznačne in so se postopoma še zmanjševale". (28) Da je ta avtorjeva ocena točna, nas prepriča v nadaljevanju, v poglavju "Izmejitev in diskriminacija Judov v Nemčiji 1933-1939", v katerem navaja množstvo zaporednih ukrepov izmejevanja judovske manjšine. Zlasti za tiste, ki nimajo predstave, kako popolno je bilo to izključevanje manjšine iz "prave" skupnosti, so vredni pomnjenja vsaj nekateri podatki iz knjige (29-33), npr.:

- april 1933 - odstranitev političnih nasprotnikov in uradnikov judovskega izvora iz javnih služb;
- omejitev deleža judovskih učencev v šolah;
- oktober 1933 - s pomočjo uradniškega zakona so Judje odstranjeni iz vseh poklicev v zvezi s tiskom;
- maj 1935 - Judom ni dovoljeno služiti v vojski;
- september 1935 - po nemškem zakonu o državljanstvu (prvi od nuernberskih zakonov) so Judje državljanji drugega razreda; po zakonu za "zavarovanje nemške krvi" so prepovedane poroke med Judi in Nejudi;
- marec 1936 - judovske družine s številnimi otroki ne prejemajo več otroškega dodatka;
- oktober 1936 - judovski učitelji ne smejo več zasebno poučevati Nejudov;
- april 1938 - Judje morajo prijaviti svoje

premoženje, če presega 5.000 mark;

- julij 1938 - judovski zdravniki ne smejo več opravljati svojega poklica;
- Judje dobijo posebno izkaznico;
- avgust 1938 - Judje morajo uporabljati dodatno ime;
- oktober 1938 - Judovski potni listi imajo posebno oznako "J";
- november 1938 - judovski otroci ne smejo v nemške šole;
- december 1938 - Judje ne smejo imeti in voziti avtomobilov.

Zlasti po "kristalni noči" (9.11.1938), ko je bilo požganih in uničenih več kot 1000 sinagog in molilnic ter 7.500 judovskih trgovin, so se ukrepi še stopnjevali. Npr. od septembra 1939 smejo Judje kupovati živila samo v posebnih trgovinah, od 15. 9. 1941 mora vsak Jud star nad šest let zvečer nositi prišito rumeno zvezdo itd. V nekaj tednih po kristalni noči so v vsej Nemčiji aretirali in poslali v koncentracijska taborišča (Dachau, Buchenwald in Sachsenhausen) okoli 30.000 Judov, ki so bili večinoma premožni. S propagando je Goebbels dosegel, da so se vsi ti in naslednji ukrepi (razlastitev, getoizacija, prisilni izgon in uničenje) opravičevali z "ljudsko voljo".

Kaj je hotela in kaj je storila "ljudska volja", avtor W. Benz v nadaljevanju pokaže ob razkrivanju protisllovne politike do emigracije Judov (od spodbujanja 1933 do popolne prepovedi 1941), arizacije judovskega premoženja ter uvedbe popolne brezpravnosti in ubobožanja Judov. S tem so bili ustvarjeni potrebni pogoji za getoizacijo Judov. Geti, ki so bili vzpostavljeni v vsem nemškem Reichu, so bili v letih 1940-1943 "čakalnice uničenja, predverja pekla, vmesne postaje do taborišč, v kateri so dovažali ljudi, da bi jih tamkaj pomorili" (50).

Kako je potekalo množično uničevanje, iztrebljanje vseh Judov na območju nemškega gospostva (kar je po avtorju sinonim za "končno rešitev judovskega vprašanja - 52), avtor prikazuje v nekaj poglavjih. "Masaker na vzhodu", "Deportacije Judov iz Nemčije", "Theresienstadt" in "Industrializirani pokol v taboriščih smrti 1942-1944". Ob tem pa je v enem poglavju ("Drugi genocid...") avtor obdelal še judovski podobno usodo romske skupnosti, ki je bila tudi

vključena v očiščevalni proces nemške rase. Ne le pri Judih, tudi pri Romih so poleg "SS in policije, gestapa in žandarmerije vermahtha" pri končni rešitvi sodelovali tudi "številni drugi pomagači nemške rasne politike" – med njimi "hrvaški ustaši" (92).

Ta proces je bil v začetku tehnično bolj tradicionalen, čeprav izpeljan do zadnje podrobnosti – tudi te, da so se žrtve same slekle in same legle v jamo, najprej na dno globeli, potem na druga trupla in da so morilci morali "le streljati". Kot poroča avtor v "Masakru na vzhodu", so bili morilci organizirani v štiri "akcijske skupine" (A,B,C,D), skupaj 3.000 mož. Ena od teh skupin je v Babjem Jaru pri Kijevu samo v dveh dneh (29. in 30. september 1941) postrelila 33.771 Judov. Morija na tem mestu se je nadaljevala do avgusta leta 1943. Avtor opozarja na to, kako so morilci za sabo brisali sledi zločinov: "Zadnje dejanje tragedije je bilo, da so judovske kacetrnike /taboriščnike/, prisilili, da so trupla izkopalili. Na improviziranih ognjiščih so jih nato sežgali, ostanke kosti v pepelu zmleli in raztolkli." (64) Podobno so delali tudi v mnogih drugih taboriščih smrti, o čemer avtor poroča v zadnjem poglavju ("Industrializirani pokol..."), v katerem nas seznanja s podrobnostmi racionalizacije množičnega pobijanja.

Ker so bili neposredni morilci v posebnih skupinah (sicer dobri družinski očetj, prijatelji živali, prijazni sosede, veseli družabniki...63) preveč obremenjeni in ker so kljub učinkovitosti prepočasno pobijali, so začeli uporabljati plinsko metodo pobijanja (vendar pa tudi "klasične" niso opustili, kar avtor pokaže ob taborišču Majdanek – 100). Ta metoda je postala univerzalna in brez nje bi težko dosegli cilj "popolne rešitve". Tako je bila "industrializacija" pobijanja normalna sestavina "delovnega procesa" v eni največjih tovarnih smrti, o Auschwitzu in v njenih 38 stranskih enotah. Enota Sobibor je bila po učinkovitosti na zadnjem mestu, saj je bilo tam pobitih "le" 250.000 Judov, medtem ko je Belzec zaznamoval 600.000 mrtvih in Treblinka ("najodličnejše taborišče akcije Reinhard" – 103) 900.000. Kot omenja avtor, pa so v nekaterih predelih nemškega gospostva (npr. v Srbiji – "sto možkih v 40 minu-

tah" – 65) bili izjemno učinkoviti in hitri delo tudi s "klasičnim" pobijanjem.

Predstavitev dela pa se ne more končati samo z naštevanjem obsega in načinov "končne rešitve", kočno so ti podatki bolj ali manj znani. Drugo pa je vprašanje vednosti in priznavanja vednosti o množični moriji, ki ga W. Benz ni obšel, čeprav se ni na dolgo ukvarjal z njim. Posamezne informacije v knjigi pa jasno kažejo, da je utemeljena njegova sodba: "Jasno je, da je obstajala bolj ali manj določna vednost o organiziranem genocidu na vzhodnem obrobju nemškega gospostva; ne samo na podlagi govorice. Vendar so Nemci za obstoj plinskih celic in taborišč smrti vedeli, ne da bi za to hoteli vedeti." Prav zaradi sproducible "nevednosti" se je lahko dogajalo, da so npr. morilci iz akcijskih skupin mirno živeli v svojih civilnih poklicih bodisi v ZR Nemčiji, bodisi drugje. Npr.: od 500 možkih, ki so pomorili najmanj 83.500 oseb na Poljskem, jih je bilo v šestdesetih letih zaslišanih 210, 14 obtoženih, "majhno število obsojenih na neznatne kazni" (64); ali – eden od komandantov Theresienstadta je pod lažnim imenom "nenadlegovan umrl v Essnu konec leta 1991." (85).

Pri avtorju W. Benzu, so glavni akterji poimenovani z imeni in priimki, do koder pač more seči njegovo analitsko poglobljanje glede na razpoložljive različne vire. Pojasnjevanje, kot ga srečamo pri nekaterih slovenskih zgodovinarjih/kah, da so "eni bili na eni, drugi na drugi strani", je W. Benzu tuje. Poimenovani so tudi posamezni pripadniki judovskih skupnosti, ki so bili prisiljeni sodelovati pri množični moriji, vendar avtor resnicoljubno in tenkočutno razlikuje med prisilo in prostovoljnim sodelovanjem s krvnikom in s tem odgovarja tudi na vprašanje krivde.

Še bi lahko naštevali dobre lastnosti knjige *Holokaust*. Prepričana sem, da pa že teh nekaj drobcev spodbuja k branju dela, seveda, če se hoče vednost o zgodovinsko tako pomembnem (in tudi za slovensko skupnost tako usodnem) dogajanju sploh ustvariti. Da zlasti v slovenskem prostoru (najmanj) v zadnjem desetletju pri vrsti nosilcev javnih funkcij in pri "krojačih" množične zavezi ni posebne pripravljenosti za krepitev

vednosti o resničnem dogajanju, o časovnem zaporedju iztrebljevalskih postopkov in o razmerju med storilci in žrtvami, lahko spozna vsakdo, ki je vsaj malo informiran o "javni sceni". Na tej sceni namreč poteka nasproten proces: gre za sprevačanje razmerja storilci morije/ žrtve in upor zoper storilce/kaznovanje storilcev (in pomagačev). Seka se zločinska (bodisi neposredna bodisi posredna – s prostovoljnimi pomagačem) predhodna dejavnost storilcev mnogih zločinskih dejanj v času druge svetovne vojne in iz krvnikov se ustvarjajo žrtve in mučenci "povojnih pobojev". Zato lahko spremljamo, kako se blagoslovljajo ostanki nekdanjih ustašev, četnikov, domobrancev, kako se skrunjajo materialni dokazi trpljenja in okupatorskega zatiranja (npr. tako je zbrisano, da je Ljubljana bila obdana z bodečo žico), kako se odpravljajo materialni in simbolni pomniki na dogodke, osebe ali kraje, ki so povezani z uporom zoper okupatorsko nasilje (v imenu odprave "ideološkosti" izbrisana imena partizanov v nazivih šol itd.) in kako se povečujejo tisti, ki naj bi jim šlo za "demokracijo" že v letih 1941–1945.

Je potem naključje, če se zgodovinarica Marta Verginella v spremni besedi (133) sprašuje, kako da že desetletje vlada molk o končni rešitvi judovskega vprašanja, ko pa smo v "demokraciji Sloveniji". Prav odnos do realnih zgodovinskih dejstev, tako do antisemitizma kot do načrtovanega (in delno izpeljanega) genocida nad slovenskim narodom, kaže na pravo lice demokratizacije v Sloveniji. Vedeti o strahotnem uničevalskem dogajanju nad Judi (in vsemi drugimi "motečimi" skupnostmi, vključno z lastno) in v imenu demokracije hkrati povečevati kolaboracijo (z antikomunizmom, kar je zelo blizu antisemitizmu) – to dvojje se izključuje.

Knjiga W. Benza je zato vredna posebne pozornosti in spoštljivega ter natančnega branja – predvsem pa pomnenja. To pa zaradi tega, da bi se ustavil proces sprevačanja, da bi se ustavila stigmatizacija (zaničevanje in zasramovanje) vsega, kar je povezano z uporom zoper množično morijo, da bi se lahko uresničevala sprava ob priznavanju krivde na strani producentov pogibelci, ne pa

da bi zahtevali spravo v imenu prenašanja krivde na žrtve. Skoraj ni potrebno posebej zapisati, komu knjigo priporočam, pa vendarle... Naj jo vzamejo v roke šolniki, kadar bodo učencem razlagali o drugi svetovni vojni, naj jo imajo v mislih, kadar jim bodo funkcionarji skrajno "za-moralnost-skrbečih" strank prepovedovali ekskurzije denimo v nacistična taborišča-muzeje; naj jo (vsaj skrivaj) preberejo tudi tisti dostojanstveniki RKC v Sloveniji, ki nikoli nimajo časa, da bi razmislili o mučeništvu slovenskih nacistično izgnanih duhovnikov (okoli 500 v letih 1941–1945) – in posebej tistih, ki so bili uničeni v nacističnih taboriščih ali v ustaškem Jasenovcu. Naj jo vzamejo v roke tisti, ki so prepričani, da smrt lahko briše predsmrtno konkretno življenjsko delovanje in da smrt po sebi lahko v moralnem smislu izenačuje nosilce hudega in zlega s prizadetimi, z žrtvami. In odločni zagovorniki "ljudske volje" (predvsem pa tistim, ki jim je naslovljena ta volja) – tudi njim naj ne bo žal nekaj ur za branje *Holokausta*. De te fabula narratur.

Zala GRILC

Mario Morcellini

La TV fa bene ai bambini

Meltemi editore srl., Rim 1999, 114 strani

Giovanni Sartori

Homo videns – Televisione e post-pensiero

Editori Laterza, Rim – Bari 1999, 161 strani

Televizija – aparat za poneumljanje ali televizija kot vir informacij in znanja, ki lahko doseže najširši krog občinstva? Na knjižnem trgu naše sosede Italije sta lani izšli knjigi dveh strokovnjakov s področja komunikologije z vsaj na prvi pogled popolnoma nasprotujočima si pogledoma na ta množični medij.

Ključna tema, s katero se oba ukvarjata, je, kakšni so učinki televizije in novih medijev (multimedijske tehnologije) na posameznika v postmoderni družbi; znotraj tega pa želita dati tudi odgovor na vprašanje, ali gledanje televizije koristi ali škoduje kogni-

tivnemu razvoju otroka. Pri razlagi sodobnosti in sprememb, ki so pripeljale do postmoderne družbe, avtorja uporabljata različna pristopa, prav tako pa sta si tudi različna pri napovedovanju prihodnosti. Pri obeh je izhodišče razmišljanja televizija kot medij z najširšim občinstvom in multimedijska tehnologija s svojimi mnogoterimi načini uporabe. Poglejmo, kako zagovarjata svoja stališča Giovanni Sartori in Mario Morcellini.

Giovanni Sartori v knjigi *Homo videns: televistone e post-pensiero* (Homo videns: tele-vizija in post(moderna) misel) govori o učinkih televizije na vse, še posebej pa na otroke, in ti učinki naj bi bili po njegovem mnenju katastrofalni. Iz te teze izhaja tudi naslov knjige *Homo videns*. Pred televizij-skim zaslonom, trdi Sartori, prihaja do globokih in radikalnih sprememb, v katerih *homo sapiens* postaja *homo videns*. Po Sartorijevi tezi naj bi bila televizija *antropogenetski aparat*, katere gledanje naj bi spreminjalo človekovo naravo v negativnem smislu. V knjigi *Homo videns* gre torej za zelo radikalno obsodbo televizije. Kakšne so torej po Sartoriju negativne spremembe, ki jih povzroča gledanje televizije?

"Gledanje televizije siromaši kognitivni aparat *homo sapiens* in *homo videns* je stopnja, ko človek ni več sposoben abstraktnega mišljenja (razumevanja pojmov)." (str. XI) Nič čudnega (to avtor v predgovoru kd drugič izdaja tudi sam prizna), da so ga nasprotniki obsodili apokaliptičnega gledanja na prihodnost. Dramatizira zato, pravi, "da bi se njegova napoved sama uničila". (str. XI) S črno napovedjo prihodnosti želi pripeljati ljudi "do tega, da bi ukrepali."

"Vsa multimedijska revolucija (internet, osebni računalnik, kiber prostor)", začne Sartori, "ima skupni imenovalec, in sicer gledanje televizije (*tele-vedere*), ki pripelje do video življenja, življenja prek videa (*video-vedere*). To dvojje pa je osnova za razvoj post(moderne) misli oziroma antiteze jasnim idejam." (str. XV)

Zato je v knjigi poudarek na gledanju televizije (od tu naprej tele-viziji). Njegova poglavitna teza je, da "video spreminja *homo sapiens*, ki se ja razvil s pisno kulturo, v *homo videns*, pri katerem ima slika prednost pred besedo." (str. XV) Dejstvo, da tele-

vizija spreminja naravo človeka, po avtorju do sedaj ni bilo deležno tolikšne pozornosti kot ostale slabosti tele-vizije (o katerih je pisal tudi Habermas), npr. spodbujanje nasilja, slabo ali nepopolno informiranje, kulturno nazadnjaštvo.

Avtor že v uvodu predstavi primer najnovejšega primerka človeške vrste *homo videns*. Gre za video otroka (*video-bambino*), ki ga je vzgajala tele-vizija, še preden je znal brati in pisati. (str. XI)

Besedilo knjige *Homo videns* je sestavljeno iz treh delov in dodatka.

V prvem delu knjige z naslovom *Il primato dell'immagine* (Premoč slike) je avtor zaskrbljen nad prevladovanjem tistega, kar se da videti, nad tistim, kar se da razumeti, kar pripelje do "videti, ne da bi razumeli". Njegova pozornost se nato usmeri na *paideia*, na razvoj video otroka. Sartori govori o otroku kot o spužvi, ki posnema in vpija vse, kar vidi.

V drugem poglavju *L'opinione telediretta* (Televizijsko vodeno mnenje) razvija predpostavko, da ima *paideia* pred televizorjem posledice na razvojne procese javnega mnenja. Izraz video politika (*video-politica*) je njegova skovanka (v tem izrazu *video* pomeni površino televizorja, na katerem se pojavljajo slike) in se nanaša na različne vidike moči videa, tako v demokraciji kot v diktaturah, le da je v tej knjigi poudarek na video politiki v liberalnodemokratskih sistemih, ki temeljijo na svobonih volitvah. Ta izraz je podoben pojmovanju televizije kot oblikovalcu mnenj. Moč videa pri usmerjanju mnenj je v središču vseh procesov moderne politike s tem, da pogojuje volitveni proces ali pa vlado in njene odločitve. V drugem poglavju se torej ukvarja z razvojem javnega mnenja, vlogo javnomnenjskih raziskav in s tem, kako moč videa vpliva na to, kdo bo izvoljen. Ko govori o značilnostih televizije kot medija, razlikuje med slabo informacijo in dezinformacijo ter opozarja, da tudi slika lahko laže.

V tretjem poglavju z naslovom *E la democrazia?* (Kaj pa demokracija?) se ukvarja s politično močjo televizije in sicer, kako televizija olajša ali ovira "dobro vladanje". Televiziji pripisuje krivdo, da emotivizira politiko, da vanjo vnaša nepotreben patos;

posledica je izguba racionalnosti. Zelo radikalna je avtorjeva trditev, da javnost ni sposobna vladati, ker je nevedna: "Homo sapiens je v 20. stoletju v krizi znanja in sposobnosti znati."

Sartorijevo vrednotenje televizije je najbolj očitno v drugem poglavju, ko se ukvarja z vprašanjem, koliko znanja se lahko prenaša preko kanalov množičnega komuniciranja, če sploh. V tem primeru, pravi avtor, "televizija, za razliko od medijev, katere je nasledila, znanje in razumevanje bolj uničuje, kot pa ju oddaja." Ne strinja se s trditvijo, da je vsak razvoj napredek; pri telenapredku je osnovno osiromašenje razumevanja teoretskih besed in abstraktnega razumevanja. Vse sposobnosti, s katerimi upravljamo našo politično, družbeno in ekonomsko realnost pa temeljijo ravno na tem. Sklicuje se na katastrofalno splošno izobrazbo mladih in nezanimanje ljudi za politiko in resne svetovne probleme. To poveže s podatki o času, namenjenem gledanju televizije v ZDA (otroci od četrtega do sedmega leta naj bi gledali televizijo dve uri in pol na dan), s podatki o slabi branosti knjig in časopisov v Italiji (vsak drugi odrasel ne prebere niti ene knjige na leto), z zaskrbljujočimi rezultati preverjanj splošne razgledanosti med italijanskimi in ameriškimi študenti. Avtorjeve kritike televizije pa ne veljajo tudi za multimedijski svet. Toda možnosti interneta in kiberprostoru ter virtualne resničnosti zahtevajo od človeka aktivnosti, ki pri gledanju televizije ni potrebna, zato je Sartori prepričan, da bo televizija obdržala svoje osrednje mesto.

V dodatku, ki se prvič pojavi v izdaji iz leta 1999, avtor odgovarja na najpogostejše kritike, na katere je naletel med predstavitvami knjige in med razpravami o njej. Poudarja, da nove ideje, ki jih tu razvija, nikakor ne omilijo njegove teze o *homo vidensu*, ampak jo kvečjemu še okrepijo.

Novost ideje o *homo vidensu* je v tem, da Sartori ob večni dilemi, ali je bila prej kokoš ali jajce, začne pri jajcu, torej pri dejavnostih in procesih, ki oblikujejo človeško bitje in ga spreminjajo v odraslega. Nasprotniki so Sartoriju očitali, da povečuje vlogo množičnih medijev pred starši, vrstniki in šolo, še več, da podeli televiziji vzgojno vlogo, ki je nima

in je ne more imeti. Sartori odgovarja: "Do tega pride zaradi odsotnosti ostalih, boljših izobraževalcev".

Ideja o *homo vidensu* je pomembna zato, ker v njej opisuje dve poti, ki sta tesno povezani in medsebojno odvisni. Prva je pot od video otroka do video odraslega (individualna pot), druga pa od državljana do demokracije (tu gre za odnos posameznik – družba). Video otrok se samouresničuje kot video odvisnik (1. pot), ta odvisnik pa se razvije v slabega državljana, ki slabo podpira demokracijo in skupno dobro.

In na koga se nanaša Sartori v svojih odgovorih? Njegovi nasprotniki v polemiki so somišljeniki začetnika virtualnega sveta Nicholas Negropontea, čigar manifest v knjigi *Being digital* se glasi: *postati digitalni* in ki zagovarja novo "kulturo", v kateri informacija ne pomeni več komuniciranja vsebine, ampak le bit; vse, kar kroži na mreži. Predstavnik te nove "kulture" je *homo videns*, ki je kot človek s poudarjenim vidnim čutom in fantazijo, potrebnima za virtualni svet, podoben tistemu, ki ga opisuje filozof Giambattista Vico v prvi dobi človekove zgodovine, to je človeku z močno čutnostjo, a brez refleksije.

Sartorija lahko, če izhajamo iz njegovega odnosa do novih medijev, prištejemo med takojmenovane tehnofobe, saj se pogosto sklicuje na pesimističnega Neila Postmana, v uvodu pa citira odlomek iz knjige *Krasni novi svet* enega kulturnih prerokov 20. stoletja Aldousa Huxleyja, s katerim namiguje na možnosti današnjega elektronskega krasnega novega sveta, ki ga slavi *negropontizem*, in na neracionalnost postmoderne misli, ki pomeni izgubo abstraktnega mišljenja. Sartori v knjigi dokazuje, da televizija škoduje demokraciji s tem, da uničuje javno mnenje; da v javnomnenjskih raziskavah pripiše probleme politikom, rešitve pa ljudem; da ustvarja nepomembne probleme in izbriše tiste, ki bi jih morala razreševati; da promovira ekstravaganco, absurd in nespamet. Da medijem vladajo ljudje nizke kulture ali brez nje, je za Sartorija že samoumevna ugotovitev.

Vse te kritike glede televizije bi lahko izvele v prazno, zato je posebej zanimivo, kakšne rešitve predlaga avtor.

Avtor ne ponuja nobene čudežne rešitve, razen ozaveščanja o problemih. Avtor z dejstvom, da je bila prva izdaja knjige v Italiji hitro razprodana, dokazuje, da je ta problem v družbi že občuten. (str. XI)

Po avtorjevem mnenju "konkurenca ni rešitev (za boljšo televizijo), saj le spodbuja konformnost". Navaja mnenje Karla Popperja, "da demokracija ne more obstajati, če ni nadzora nad televizijo" (str. 105), z njim deli zaskrbljenost nad demokracijo, vendar ne ve, kako naj bi kontrolirali svobodo izražanja. Da bi ohranili zmožnost mišljenja, ki naj bi ga po Sartorijevem mnenju zmanjševala tele-vizija, bi morali ohraniti knjige, branje, skratka bralno kulturo, saj po njegovem mnenju avdiovizualna kultura ne more nadomestiti vloge šole in vloge časopisov.

Sartori pravi, da si z napadanjem na *homo vidensa* ne dela iluzij, da bo ustavil multimedijsko dobo: "Razvoj je neizbežen in do neke mere tudi koristen, pod pogojem, da ne homo zapadli v življenje, ki bo samo ubijanje (dolg)časa."

S tem pisanjem želi spodbuditi starše video otrok, da se bodo spremenili v bolj odgovorne starše, poleg tega pa upa, da se bo spremenila tudi šola, ki je do sedaj podpirala post(moderno) misel, in da se ji bo sposobna postaviti po robu. Nadeja se tudi boljših časopisov in (konec koncev) tudi boljše televizije. To pa je končno le drugačno, bolj optimistično pričakovanje, v primerjavi z Neilom Postmanom, ki obupuje nad možnostjo izboljšanja televizije. (str. 116)

Mario Morcellini se tezi Giavannija Sartorija o *homo vidensu* postavi izzivalno po robu že s samim naslovom knjige *La TV fa bene ai bambini* (Televizija otrokom koristi). Da je Morcellini z delom svojega kolega dobro seznanjen, nam eksplicitno dokazuje tudi na koncu knjige, kjer v priporočeni literaturi svetuje v branje ravno izdajo *Homo vidensa* iz leta 1997.

Nabolj izzivalne misli knjige, ki zvenijo kot odgovor na *Homo vidensa*, so, da televizija ni slaba učiteljica (tu gre za negacijo naslova knjige Karla Popperja in Johna Condryja) in da gledanje televizije ne uničuje intelektualne radovednosti otrok, saj naj bi že pred desetletji raziskave pokazale, da so otroci postali prebrisani televizijski uporabniki, ki

se znajo sami zaščititi. Misel, ki obrne na glavo dosedanje gledanje na otroke, je, da so morda odrasli tisti, ki bi jih bilo treba zaščititi.

Namen knjige je, da bi "razstavila magično skrinjico in pojasnila mehanizme, s katerimi televizija vpliva na svoje mlade oboževalce. Cilja knjige sta dva, in sicer vzbuditi javno debato, zanimanje za televizijo brez predsodkov in pomoč pri tem, da bi začeli ceniti vpliv televizije na procese socializacije in na izoblikovanje kulturne identitete otrok. Pogledimo, kako Morcellini utemeljuje svojo drzno trditev, da televizija koristi otrokom.

V uvodu pravi, da raziskave o odnosu med otroki in televizijo kažejo na mnoge ovire in nasprotja. Tu se odpirajo nove možnosti raziskav, pod pogojem da smo odprti in inovativni ter da se pri analizi podatkov raziskav odpovemo katastrofičnemu tonu. Zavedati se moramo, pravi, da se ni spremenila le televizija, ampak tudi otroci in mladina, ki so veliko bolj dojemljivi za "multimedijsko tipkovnico", polno dražljajev in spodbud. Morcellini ne skriva polemičnih namenov: "Naloga tega dela je dokazati na znanstveno neutemeljenost in moralno nepotrebnost protitelevizijskih pristopov, pa tudi obrniti apokaliptični sindrom v pozitivno smer." (str. 8) Morcellini nasprotuje pesimistični poziciji predvsem "zaradi njene jalovosti in metanja polen pod noge znanstvenikom, ki se trudijo razumeti družbene spremembe. In kar je še bolj pomembno, ta sovražna pozicija deluje kot ogromen kolektiven alibi, ki onemogoča tako realno delo kritične analize kot konstruktiven poseg v komunikacijsko politiko in vsebine." (str. 8) Želja te knjige je pomagati staršem, ki so izpostavljeni kampanji o televiziji kot slabi učiteljici in zato vedno bolj negotovi, kako krotiti otrokovo željo po gledanju televizije. Kljub optimizmu avtor pravi, da "knjiga nima namena povzemanja s sloganom v smislu 'vse je v redu' ali da je prenehal alarm o enostranskem ali pretiranem vplivu televizije." (str.8)

Kakšne so torej novosti v odnosu med otroki in televizijo, ki so jih razkrile raziskave, ki jih Morcellini imenuje "veliki kolektivni eksperiment zadnjih desetletij"? 1) Z načeto vlogo družine je razpadla shema predvidenih oddaj na televiziji, ki so pose-

bej namenjene otrokom. Otroci so postali strateški cilj televizije za odrasle.

2) Generacije iz 80. let, pogosto brez nadzora izpostavljene televiziji, so prišle v stik s področji realnosti, katerih so jih starši hoteli obvarovati (prepripi staršev, ljubezen, spolnost).

3) Vloga socializatorjev, kot sta družina in šola, se zmanjša, naraste pa vlaganje mladih v medije. Zaradi pojmovanja medijev kot svojih enakopravnih partnerjev, imajo mladi drugačne antropološke lastnosti kot njihovi starši.

4) Novi generaciji ni več potreben fizični prostor za izražanje ločenosti od sveta staršev. Za reprezentacijo lastne identitete imajo na voljo neskončno nematerialno dimenzijo.

Velika novost je torej ugotovitev (Morcellinijeve besede) "da *homo videns* resnično obstaja, toda nima potez pošasti." (str.10) Možne ključne za razumevanje teh novosti ponuja ta knjiga, katere avtor optimistično trdi, da je "20. stoletje, stoletje masifikacije, že za nami." (str.10)

Knjiga, ki je rezultat dolgoletnega skupnega dela, ima štiri poglavja.

Prvo poglavje *TV e bambini. Fisiologia e patologia di un confronto* (TV in otroci. Fiziologija in patologija tega soočenja) govori o spremembah v procesih socializacije v moderni dobi in s tem tudi o spremenjeni vlogi vzgoje in izobraževanja zaradi zmanjšane vloge šole in družine. Nato želi s podatki empiričnih raziskav ovreči koncepte apokaliptične struje kot so masifikacija, manipulacija in pasivnost.

V drugem poglavju *Perché la TV fa bene* (Zakaj TV koristi) opisuje kolektivni eksperiment, s katerim so želeli opazovati reanost. Pomemben korak je bila prestavitve praga starosti opazovancev. Gre za adolescente, o katerih je na voljo več raziskav, ki so bolj analitično diferencirane in metodološko bolj zanesljive kot tiste na otrokih. Rezultati raziskav, ki sta jih izvajali službi IARD in EVRISKO, so pripeljali do portreta nove generacije adolescentov.

1) Mladi gledajo manj televizije, toda na drugačen način. Ne mislijo, da ima televizija moč nad njimi, še več, televizija naj bi ne ogrožala tradicionalnih kulturnih porab,

torej tudi branja. Za ponovni vzpon branja, obiskovanja kinematografov, gledališč, koncertov naj bi bili zaslužni predvsem mladi, ne odrasli.

2) Opaža se pozitivni trend obiskovanja knjižnic in knjigarn, ki je povezan s spodbudami s strani šolskega okolja in lokalnih institucij, ki promovirajo bralne navade.

Bogastvo knjige je v njenih tabelah, ki prikazujejo rezultate raziskav za Italijo, in sicer o priljubljenih žanrih otrok, o nadzoru nad daljinskim upravljalcem, o gledanosti posameznih italijanskih TV-oddaj in TV-mrež. Gre za podatke službe Auditel, ki jo Giovanni Sartori kritizira v svoji knjigi, da "slabša razmere (reševanje slabe televizije s privatizacijo), saj ponuja agregirane podatke o gledalcih TV-programov. Pri tem gre za nediferencirano gledanje, imperativ je torej masa, število. Auditel argumentira, da je konkurenca pač konkurenca, Sartori pa, da od konkurence ni nobene dobrobiti, vsaj ne za TV-uporabnika. (*Homo videns*, str. 131)

Tretje poglavje knjige *La TV fa bene ai bambini* z naslovom *La TV dei bambini non esiste* (TV za otroke ne obstaja) govori o tem, da danes ni več jasne razlike med programom za otroke in odrasle. Prevladujejo programi, ki niso narejeni le zanje, imajo pa sposobnost pritegniti pred TV-zaslon vedno manjše otroke.

Zanimiva je Morcellinijeva ugotovitev, ki se tiče odnosa otrok do reklam, in sicer naj bi bili otroci sposobni razlikovati reklamna sporočila in se jim po želji izogniti. Mladi, ki so zrasi s komercialno televizijo, reklame celo pojmujejo kot obliko umetnosti, kulta. Dokaz v prid selektivnosti in mobilnosti otrok v odnosu do reklamnih spotov je različno obnašanje otrok med reklamnimi bloki v okviru otroških oddaj, če gre za spote za igrače ali pa za otroško hrano.

V četrtem poglavju *Quello che possiamo fare* (Kar lahko storimo) so zaključne misli avtorja o spremembah, ki jih je doživela in jih še doživlja socializacija. Avtor meni, da se moramo ponovno vprašati, kdo so maldi, ki jih imamo pred seboj, in v kakšnem smislu se je spremenil odnos med staro in mlado generacijo, kajti "sociologija kulture uči, da se veliko kolektivnih tesnob razvije okoli neznanih stvari." (str. 87) Avtor slika nov tip

posameznika sredi te antropološke mutacije, ki je v nasprotju z mnenjem Giovannija Sartorija pozitivna, saj ima posameznik večje možnosti izobraževanja. Dokaz so otroci, ki bi lahko marsikaterega starša naučili ravnanja z novo tehnologijo.

Morcellini odkrito polemizira s Sartorijevo nezaupljivostjo do slike in ga obtožuje moraliziranja. Sprašuje, ali res samo abstraktna sposobnost omogoča dostop do realnosti.

Kljub temu mora Morcellini priznati, da je televizija kot izobraževalno sredstvo omejena na neformalno izobrazbo.

Kakšna pa so Morcellinijeve sugestije, ki bi bile praktično uporabne?

1) Razmisliti moramo o integraciji novih oblik vzgojnih izkušenj in iskati nove povezave s kulturnim svetom mladih.

2) Nove tehnologije spodbujajo sposobnosti, ki jih tradicionalna didaktika spregleda (odzivi, refleksi, čustva).

3) Šola bi morala pomagati mladim oblikovati svetovni nazor, jim pomagati, da se kritično distancirajo.

4) Starši pa bi se morali, namesto da gojijo občutke ločenosti, odtujenosti in strahu, mladim približati, jih poslušati brez predsodkov.

Ostane vprašanje, kakšna naj bi bila TV-kultura, ki ne bi dirigirala, ampak spodbujala širjenje kulture poleg tradicionalnih oblik prenašanja znanja. Vloga staršev in učiteljev je, da spodbujajo kritično mišljenje pri otrocih. Znanstvenike pa čakajo nadaljnje raziskave.

Če primerjamo obe knjigi ugotovimo, da se v bistvu medsebojno ne izključujeta popolnoma. Oba avtorja ugotavljata krizo na področju prenašanja kulture in znanja ter vedno manjšo vlogo, ki jo imajo pri izobraževanju starši in šola. Oba pri nasvetih, ki jih dajeta, poudarjata vlogo staršev in razvijanje kritičnosti pri mladih.

Različen pa je njun pogled na spremembe v družbi. Medtem ko Sartori poudarja superiornost pisane kulture, želi Morcellini združiti užitek in kreativnost novih medijskih porab z dolžnostmi in žrtvovanjem, ki sta značilni za klasično izobraževanje.

Težko bi rekli, kateri avtor je pri zagovarjanju svojih tez bolj prepričljiv. Zagotovo gre za dva velika strokovnjaka na področju komunikologije. Zanimivo je, da se njuna stališča tako razlikujejo, saj oba trdita, da njune ugotovitve temeljijo na podatkih raziskav. Ko ugotovimo, da se sklicujeta na različne raziskave, je to razumljivo. Sartori se sklicuje na podatke o odraslih ter na podatke iz ZDA, njegovi podatki so tudi starejšega datuma. Po drugi strani pa je Sartori zelo izčrpen in natančen pri teoretskih utemeljitvah, v ospredju je njegova skb za demokracijo in aktivnega državljana. Iz tega izhajajoče moraliziranje je razumljivo in morda celo upravičeno. Morcellini svoj pristop podkrepi s sodobnimi raziskavami (in ne z "dejstvi iz predzgodovinske dobe komuniciranja"), upošteva spremembe in jih ne poskuša preprečiti. Vplivov televizije na politiko in težnje po aktivnem državljanu se skoraj ne dotakne. Knjiga Giovannija Sartorija *Homo videns: Televisione e post-pensiero* bi morala biti skoraj obvezno čtivo lastnikov medijskih organizacij in odgovornih urednikov, medtem ko nam knjiga Maria Morcellinija *La TV fa bene ai bambini* ponuja portret današnje generacije mladih, ki je velike vrednosti za učitelje medijske vzgoje in sociologije. Kot skoraj šolski primer dveh različnih pristopov v odnosu do sodobnih medijev, pa bosta knjigi gotovo zanimivi tudi za slovenske medijske raziskovalce, ki z dosežki in avtorji iz italijanskega kulturnega prostora še niso toliko seznanjeni.

**Maca JOGAN: SEXUAL HARASSMENT AT THE WORKPLACE****Teorija in praksa, Ljubljana 2000, Vol. XXXVII, No. 4, pg. 589-622**

After the presentation of the most important results of investigations of sexual harassment at the workplace, and of the methodological and theoretical dilemmas dealt with by researchers in the environments where this phenomenon has been investigated for already two decades and practically regulated, the author presents the results of opinion investigation (conducted by post questionnaire on a representative sample of the adult population of Slovenia in June 1999) regarding the extent, the actors and the forms of reactions on sexual harassment at the workplace (during the total employment-time of male and female respondents). The majority of the employed people has never experienced any form of sexual harassment (neither the verbal nor the physical one). Between those who experienced sexual harassment at the workplace women predominate distinctively (e.g. one out of three working women experienced the verbal forms - e.g. whistling, or the nonverbal one - e.g. the "incidental" touching), particularly within its more rude forms (e.g. the target of forced embraces is one out of sixteen women and hardly one out of eightythree men). In general, "milder" forms of verbal and nonverbal male heterosexual harassment at the horizontal axis of the organisational power (between co-workers) predominate, followed by sexual harassment performed by the superordinated men; the contrapower harassment occurs very seldom. Individual reactions on sexual harassment (e.g. avoidance, ignorance) prevail independently of the educational level, age and position within the organisational hierarchy; physical confrontation of victims with perpetrators is relatively frequent, seeking for help within the informal network is seldom, while searching for institutional help is practically absent.

Key words: sexual harassment at the workplace, gender inequality, sexism, androcentrism

UDC: 339.727.22(497.4)

Marjan SVETLIČIČ, Matija ROJEC, Andreja TRTNIK: STRATEGY OF ACCELERATING SLOVENE DIRECT FOREIGN INVESTMENT**Teorija in praksa, Ljubljana 2000, XXXVII, No. 4, pg. 623-645**

An increasing share of world exports is linked to the establishment of companies abroad. Therefore, the corporate sector of small Slovenia's economy/market, which is crucially dependent on foreign markets, should not avoid investing abroad. One of the important tasks of the Slovenian government in the future is to create adequate conditions which would help Slovenian companies to interna-

tionalise their activities. We are in favour of active promotion of the internationalisation of activities of Slovenian companies, in the first place, the promotion of outward FDI which would speed up the restructuring of Slovenian economy and individual companies. If one follows the opinion of the existing Slovenian investors abroad, the state could help them in the following way, that is with the following measures: (i) collection and dissemination of information on the opportunities for investing in projects abroad, (ii) establishing initial contacts with potential foreign partners, (iii) improvement of Slovenian climate and regulatory framework for outward FDI, (iv) co-financing of certain activities related to projects of investing abroad, (v) co-financing of equity and/or improving access (conditions) to commercial sources of finance, (vi) assistance in the training of skills, necessary when investing abroad, (vii) insurance of outward FDI projects and, thus, reduction of risk, (viii) lobbying for improvement of investing conditions in host countries, (ix) more assistance of Slovenia's diplomatic representatives abroad to Slovenian investors in general.

Key words: direct investment abroad, Slovenia, strategy, internationalisation, European Union.

UDC: 336.1/5:355.02

Igor KOTNIK-DVOJMOČ: CHANGING ECONOMIC FACTORS AND SECURITY IN THE CONTEMPORARY WORLD

Teorija in praksa, Ljubljana 2000, Vol. XXXVII, No. 4, pg. 646–671

There are two important global economic changes which decisively influence the political and security circumstances in the contemporary world. The first is a new structure of economic power, further we can differentiate between a geopolitical (the changing of the global economic gravitation center) and an institutional aspect (the decline of the importance of the national state). The second change substantially cuts into the field of global defence expenditures. In the most developed industrial states they are connected with the changed priorities in the process of using reduced financial funds. We should not forget that the most developed industrial states are overarmed. This problem can be solved only through relatively lasting and comprehensive conversion processes of military capacities.

Key words: security, economy, defence budget, armed forces, conversion, peace dividend.

UDC: 316.77:32:316.736

**Karmen ERJAVEC: MEDIA LITERACY AS A CONDITION FOR SUCCESSFUL
POLITICAL SOCIALIZATION***Teorija in praksa*, Ljubljana 2000, Vol. XXXVII, No. 4, pg. 672-685

Mass media are pervasive in contemporary society and project their influence on leisure time and on our awareness of political and social reality. The danger to democratic values lies in the gap that has opened between the relative sophistication and power of media procedures and the relative passivity and lack of sophistication of media audiences. Media education is one of the mechanisms that every culture possesses in addressing and hopefully, beginning to close the gap. What kind of knowledge and skills are essential for being a citizen in a media age? Media education offers an answer - the ability to choose the quality of information, analyse, critically evaluate and to produce media content, as well as to foster the development of skills and practices integral to the practice of participatory democracy. Media literacy is an essential part of political socialization.

Key words: communicology, media education, education, political socialization, the media

88

UDC: 65.012.4:659.2:37

Monika TRATNIK: INFORMATION MANAGEMENT IN EDUCATION*Teorija in praksa*, Ljubljana 2000, Vol. XXXVII, No. 4, pg. 686-699

The paper draws on a research that was conducted during the author's doctoral studies at the Institute of Education, University of London. Having the right information at the right time, is becoming one of the central issues in all areas of education. Nowadays, information is structured and managed by the so called information systems, being larger and more complex than computer tools. The paper therefore first presents certain sociological aspects of information systems in education. The preposition here is, that in post-industrial societies, aims of educational information systems, the ways of how information is collected and communicated and therefore managed, are changing in specific ways. Two ideal typical models, the fordist and postfordist educational management information system (EMIS), were developed as methodological tools and were empirically explored in England and Slovenia.

Key words: management, management in education, information system, communication, comparative study, education

UDC: 316.7:316.3

Marko KIRN: UNDERSTANDING CULTURAL EXTENTIONS (DIMENSIONS) IN ORGANIZING THE INTERNATIONAL COMMUNITY*Teorija in praksa*, Ljubljana 2000, Vol. XXXVII, No. 4, pg. 700-715

The concept (idea) of culture has many dimensions and is of major significance in the culturological studies on the processes of globalization. Here we are faced with a not enough articulate use of the concept of culture which is a basis not only to explanation but also the to the anticipation of activities in international relations. Too fast dynamics of market-directed economic processes can lead to xenophobic economic protectionism. The major role of the political regulation of globalizational economic processes is controlling the dynamics of these processes. The regulation of the economic field presupposes a consensus about a common goal. Such a common goal can be founded on a broadly recognizable and acceptable ethical code with which individuals can identify. A major obstacle in regulating economic streams on an international level is the absence of the universal ethical code that could surpass territorially bound collective identities. There is an open issue. Does there exist an alternative by which the extremely negative consequences of planned economical-processes directing could be overcome, but at the same time could ascertain (enable) socially acceptable and agreeable economic development.

Key words: culture, identity, ethical code, economic liberalism, global market regulation, international regionalism

789

UDC: 343.31.7:316.3:316.738

Gorazd MEŠKO: VIEWS ON CRIME PREVENTION IN POSTMODERN SOCIETIES*Teorija in praksa*, Ljubljana 2000, Vol. XXXVII, No. 4, pg. 716-727

The paper presents some latest views on crime prevention and its accompanying dilemmas. The author contemplates on the dimensions and concepts of crime prevention, at the same time presenting its role and significance, not forgetting the role that the state and politics play in its clarification. Crime prevention, as a new paradigm in social control, is discussed upon and its background presented. Some attempts on the classification of crime prevention are also put before us.

Key words: criminality, prevention, postmodernism, social control, crime prevention

Rokopisi

Članki. Besedila pošiljajte na 3,5-palčni disketi v ASCII kodi ali v programu WW ter v treh iztiskanih izvodih. Zaradi anonimnega recenziranja naj bodo imena avtorjev le na posebni naslovni strani pod naslovom prispevka, skupaj s strokovnim nazivom in krajem zaposlitve, s polnimi naslovi avtorjev, s telefonsko številko ter z izjavo, da predloženo besedilo še ni bilo objavljeno oz. ni v pripravi za tisk.

Dolžina besedil. Znanstveni in strokovni prispevki naj bodo v obsegu 15–20 strani (1800 znakov na stran ali 30 vrst s 60 znaki); pogledi, glose, komentarji in publicistični zapisi naj obsegajo do 10 strani; recenzije do 5 strani.

Naslovi. Naslovi morajo biti jasni in povedni. Glavni naslovi naj nimajo več kot sto znakov. Besedila z več kot deset tisoč znaki morajo vključevati mednaslove. Mednaslovi prvega reda so pisani v posebno vrsto; od besedila pred mednaslovom in po njem jih loči prazna vrsta. Mednaslovi drugega reda so pisani kot prvi stavek v odstavku in pisani krepko; od besedila jih loči pika.

Povzetki. Izvirni članki morajo biti opremljeni s slovenskim in angleškim povzetkom v obsegu 500 znakov (10 vrstic) in ključnimi pojmi v slovenskem in angleškem jeziku.

Tabele in slike morajo biti izdelane kot priloge (ne vključene v besedilo) z izčrpnimi naslovi, v rokopisu pa naj bo okvirno označeno mesto, kamor sodijo.

Recenziranje

Uredništvo uporablja za vse članke obojestransko anonimni recenzentski postopek. Članke recenzirata dva recenzenta. Uredništvo lahko brez zunanjega recenziranja zavrne objavo neustreznega članka.

Reference, opombe in citati

Reference v besedilu. Osnovna oblika reference v besedilu je (Novak, 1994). Za navajanje strani uporabite (Novak, 1994:7–8). Če je več avtorjev citiranega besedila, navedite vse (Novak, Kolenc in Anderson, 1993:67). Za citiranje več referenc hkrati uporabite podpičje (Novak, 1994; Kosec, 1932; Kosec, 1934a; Kosec, 1934b).

Opombe. Opombe so v besedilu označene z zaporednimi številkami od začetka do konca besedila, nadpisanimi na ustreznem mestu v rokopisu, in po enakem vrstnem redu razvrščene pod besedilom. Opombe uporabljajte tudi za neobičajne vire.

Opomba o avtorju in zahvale vključujejo informacije o organizacijski povezanosti avtorja (avtorjev), ki so relevantne za obravnavano problematiko, o finančnih in drugih pomočeh pri pripravi članka.

Seznam referenc iz besedila sledi opombam in je urejen po abecednem redu priimkov avtorjev.

Reference knjig in prispevkov v zbornikih:

Novak, Janez (1982): Naslov knjige, morebitni podnaslov, kraj, založba.

Novak, Janez in Peter Kodre (1967): Naslov knjige, kraj, založba.

Novak, Janez (1993): Naslov prispevka, v: P.Koder (ur.), naslov zbornika, 123–145, kraj, založba.

Reference člankov:

Novak, Janez (1991): Naslov članka, ime revije, 2, 265–287.

Naš ključni sodelavec. Narava.

V Fructalu smo zavezani visoki kakovosti in naravnosti vseh naših izdelkov. Z dovršenim načinom predelave, znanjem in strokovnostjo zaposlenih ter predanostjo viziji in poslanstvu podjetja izdelujemo zdrave in naravne izdelke iz sadja in drugih plodov narave. V naših sadnih sokovih in nektarjih, v otroški hrani, sadnih pijačah in sadnih rezinah se zrcali bogastvo našega ključnega sodelavca: narave.



MACA JOGAN

SPOLNO NADLEGOVANJE ŽENSK
NA DELOVNEM MESTU

MARJAN SVETLIČIČ, MATIJA ROJEC, ANDREJA TRTNIK

STRATEGIJA POSPEŠEVANJA SLOVENSКИH
NEPOSREDNIH INVESTICIJ V TUJINO

IGOR KOTNIK

SPREMEMBE EKONOMSKEGA DEJAVNIKA IN VARNOST
V SODOBNEM SVETU

KARMEN ERJAVEC

MEDIJSKA PISMENOST KOT POGOJ USPEŠNE
POLITIČNE SOCIALIZACIJE

MONIKA TRATNIK

MANAGEMENT INFORMACIJ V IZOBRAŽEVANJU

SLOVENIJA IN ČEŠKA

